

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Δεκέμβριος 1999 • τεύχος 71 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Δεκέμβριος 1999
τεύχος 71 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Ετήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Ετήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Ετήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. & fax: 6470079
Εκτύπωση: Αφοί Χρυσόχοϋ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Άγγελος Έλεφάντης, Για τον νέο αιώνα: έτοιμοι, μέ ένα κινητό στό χέρι.....	5
Ευστράτιος Κρί Κρής, Ιστορία και άσματα της παρελθούσης χιλιετηρίδος.....	9
Γιώργος Φαράκλας, Απόγνωση και άπελπισία.....	12

Γιάννης Καρανίκας, Σεισμόπληκτη και ή Πολεοδομία.....	14
Κώστας Βούλγαρης, Άριστερός σέ έπαρχιακή πόλη.....	19
Άκης Γαβριηλίδης, Τά παιδιά και ή δημοκρατία: άπό τον Σπινόζα στον Ρουσώ.....	22
Σπύρος Μακρής, Η θεωρία του κράτους και ό άυταρχικός κρατισμός.....	33
Άριστείδης Μπαλτάς, Ψυχανάλυση: μιά πρόκληση στή φιλοσοφία.....	36
Βάσω Κιντή, Οι κώδικες δεοντολογίας στά Μέσα Μαζικής Ένημέρωσης.....	41

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Θανάσης Κωσταβάρας, Ποίηση και έμφύλιος. Σύντομος άπολογισμός πεπραγμένων.....	45
Γιάννης Κουβαράς, Χαίρε και έν αίδου δώμασιν.....	48
Σπύρος Σφενδουράκης, Η φύση στήν οικολογία και ή φύση της οικολογίας.....	50
Άγγελος Έλεφάντης, «Άγαπητέ άδερφέ Βασίλειε».....	56
Βασίλης Παπάς, Ό «Μακρύς λαιμός» της ιστορίας.....	58
Κώστας Βούλγαρης, Άπό τίς τελευταίες έκδόσεις.....	60
Ριχάρδος Σωμερίτης, Για τον «Δημοκρατικό Άντικομμουνισμό».....	63

Έξώφυλλο: Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, Ό διαμερισμός των
ίματιών (λεπτομέρεια).

Η νέα διεύθυνση του περιοδικού είναι: Ζωναρά 10, τ.τ. 114 72
(προέκταση της όδοϋ Ζωοδόχου Πηγής, κοντά στή λεωφόρο
Άλεξάνδρας). Τηλέφωνο 6470.079. Ό Τραπεζικός λογαριασμός:
Άγγελος Έλεφάντης, Έθνική Τράπεζα, ύποκ. 132, αριθ. λογ.
401740-48. Σ' αυτό τον λογαριασμό ή μέ ταχυδρομική έπιτα-
γή μπορείτε να άνανεώνετε τή συνδρομή σας. Επί τή εύκαιρία:
πάνω άπό 200 συνδρομητές, πού ή συνδρομή τους έχει λήξει,
καλό, έπειγον και άναγκαίω θά είναι τώρα να μάς θυμηθούν.

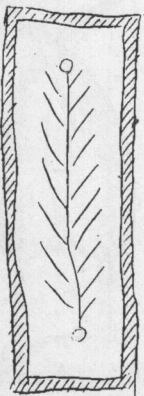
Γιά τόν νέο αἰώνα: ἔτοιμοι, μέ ἓνα κινητό στό χέρι

Ὁ χρόνος ὁ παρών κι ὁ παρελθών χρόνος. Ἴσως κι οἱ δύο νά 'ναι παρόντες στόν μέλλοντα χρόνο. Κι ὁ παρελθών χρόνος νά κλείνει μέσα του τόν μέλλοντα. Ἄν εἶναι ὅλος ὁ χρόνος ἀτελεύτητα παρών ὅλος ὁ χρόνος εἶναι ἀνεξαγόρατος.

Τ.Σ. Ἔλιοτ «Τέσσερα κουαρτέτα»

Μπαίνουμε, ἐπιτέλους, στόν 21ο αἰώνα παρ' ὅλο πού στήν πραγματικότητα αὐτό θά συμβεῖ τοῦ χρόνου, ἀφοῦ τό ἔτος 2000, κανονικά, ἀνήκει στή δεύτερη χιλιετία τῆς χρονολογίας μας. Ἀλλά, τέλος πάντων δέν θά τσακωθοῦμε τώρα γι' αὐτό τό ζήτημα. Μιά κι ὅλοι βιάζονται (παρά τίς τεκμηριωμένες ἱστορικά ὑποδείξεις τοῦ Δημήτρη Κυρτάτα) νά μποῦνε πρόωρα στόν 21ο αἰώνα καί τήν τρίτη χιλιετία, ἐμεῖς δέν θά κάτσουμε ἀπ' ἔξω σάν (νέο) παλαιημερολογίτες.

Ἔχει κι αὐτή ἡ βιασύνη τούς λόγους της. Μᾶλλον ὀφείλεται στήν πεποίθηση ὅτι ὁ καινούργιος αἰώνας προμηνύεται ἐλπιδοφόρος, σ' ἀντίθεση μέ ἐτοῦτο τόν γρουσουζή πού σέ μιά ἐβδομάδα θά τελειώσει. Ὁ κόσμος ἐλπίζει ὅτι θά περάσουμε στήν ὁμορφότερη τῶν ἐποχῶν μόλις τό ἄλλο Σάββατο τά μεσάνυχτα ἀρχίσουν νά βάλουν οἱ πυροβολαρχίες τῶν βεγγαλικῶν τοῦ Ἀβραμόπουλου καταυγάζοντας τά σκοτεινά οὐράνια μέ τά φαντασμαγορικά τους χρώματα καί σχήματα. Γιατί, γιά τίς τρέχουσες περιστάσεις, ὁ νέος αἰώνας εἶναι ἡ πεμπτουσία τοῦ καθαροῦ μέλλοντος κι ὄχι κοψίδια μίζερου μέλλοντος πού ὑπόσχονται οἱ προηγούμενες πρωτοχρονιές τοῦ μακαρίτη 20οῦ. Καί τό μέλλον, ὡς γνωστόν, ἐκτός τοῦ ὅτι «διαρκεῖ πολύ», εἶναι πάντοτε ρόδινο καί φωτεινό, σάν τήν ἴδια τήν εὐτυχία, ἰδίως ὅταν προοιωνίζεται ὡς ἀπόλυτο μέλλον πού ἔχει ἀφήσει πίσω του τά βαρίδια καί τίς ἀθλιότητες τῆς ἱστορίας. Ἄλλωστε στόν αἰώνα πού παραδίδει τό πνεῦμα, τόν αἰώνα τῶν ἄκρων καί τῆς βαρβαρότητας ὅπως τόν ἀποκάλεσε ὁ Ἔρικ Χόμπσμπωμ, οἱ ἄνθρωποι ζῶντες καί τεθνεῶτες, ζήσαμε τόσα καί τέτοια δεινά ὥστε, πιστεύουμε, ἀποκλείεται νά μᾶς ἔρθουν χειρότερα. Δέν γίνεται νά ξαναγίνουν τέτοια σημεῖα καί προπάντων τέτοια τέρατα: δύο παγκόσμιοι πόλεμοι καί μερικές ἐκατοντάδες τοπικοί, λιμοί καί λοιμοί, ἀποικιοκρατίες καί καταλή-

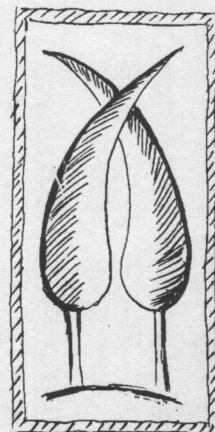

στευση τοῦ τρίτου κόσμου, ρατσισμοί, ἐθνικισμοί, ὀλοκαυτώματα, δικτατορίες, καταστροφές, ὀλοκληρωτικά καθεστώτα, παλιοί πολιτισμοί πού σαρώθηκαν, ὀράματα πού διαφεύστηκαν, καί τό χνώτο τοῦ κεφαλαίου νά κατακαίει πάντα ψυχές καί σώματα. Ποῦ νά τ' ἀπαριθμεῖ κανεῖς, πῶς νά κάνει τόν θλιβερό ἀπολογισμό τῶν ὄσων ἔγιναν στόν αἰῶνα πού ἄρχισε μέ τή μακάρια πίστη τῶν ἀνθρώπων στήν πρόοδο καί τελειώνει μέσα σέ χρώματα μουντά.

Κι ὅμως ὅσο περισσότερο μουντά εἶναι τά χρώματα πού χρωματίζουν τό παρόν μας τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἐλπίδα πώς ὁ ἐρχόμενος αἰώνας θά εἶναι ἐποχή εὐτυχίας ἀτελεύτητης. Ἐτοιμαζόμαστε ἄλλωστε, ἢ μᾶς ἐτοιμάζουν, γιά νά σταθοῦμε στό ὕψος τῶν περιστάσεων, γιά νά μή μποῦμε ξεβράκωτοι στή μοντέρνα ἐποχή πού θά εἶναι ἡ πιό μοντέρνα ἀπ' ὅλες τίς προηγούμενες μοντέρνες. Ἄν ἀπό τή μιά μεριά στό λόγο τῶν πολιτικῶν, κι ὄχι μόνο αὐτή ἡ διαβεβαίωση δέν εἶναι παρά μιά κενόλογη ρητορεία πού θά θέλει νά προσημάνει τό μέλλον, τό «αὔριο», μέ θετικά γνωρίσματα καί πού μόνο κάποια «θλιβερά κατάλοιπα τοῦ παρελθόντος» μποροῦν νά τό ἀμαυρώσουν, ἀπό τήν ἄλλη μεριά καί στίς συλλογικές παραστάσεις καί τίς ἀτομικές ἀξιοδοτήσεις αὐτά πού ἤδη ζήσαμε καταγράφονται συνήθως στή θλιβερή πλευρά τῆς ἱστορίας. Κι ἴσως γι' αὐτό τό λόγο γρήγορα ἡ λήθη καί ἡ ἐπιλησμονή σκεπάζουν τά ὅσα ζήσαμε. Ἄλιμονο ἂν τό παρελθόν ἦταν ἐναργές στή μνήμη μας, ἀλίμονο ἂν οἱ πόνοι πού κουβαλᾶ μαζί του παρέμεναν ἐσαεῖ παρόντες σάν ἀνοιχτή, χαίνουσα πληγή.

Ὡστόσο, ἂν ἡ ἐξιδανίκευση τοῦ μέλλοντος, πού πάει μαζί μέ τόν ἐξωραϊσμό τοῦ παρελθόντος, εἶναι μιά στάση μυθευτική ἀλλά ἀναγκαστική, ἂν ἡ ὑπ' αὐτό τό πρίσμα ἀνάγνωση τοῦ παρελθόντος εἶναι καθαρά χρησιμοθηρική καί βολική γιά τήν κατασκευή νέων δραστηκῶν μυθοπλασιῶν, κάτι σάν ἐξορισμός καί βάλσαμο πού τρέφουν τήν ἀπαντοχή γιά ἓνα «καλύτερο αὔριο», ἄλλο τόσο ἐπιτακτική θά ἦταν, ἢ θά ἔπρεπε νά εἶναι, ἂν ὄχι μιά ἐναργής αὐτογνωσία γιά τό παρελθόν μας —αὐτό θά ἦταν πολύ· κάτι ἄπιαστο σάν τήν οὐτοπία—, τουλάχιστον μιά κάποια διαύγεια γιά τό παρόν μας, γιά τόν παροντικό ἑαυτό μας. Καί τοῦτο γιά δύο λόγους ἐξίσου σοβαροῦς καί κατεπείγοντες.

Πρῶτον, γιατί τό παρόν μας δέν εἶναι παρά μιά κατάληξη καί συμπύκνωση τοῦ παρελθόντος μας, ἓνα γέννημά του πού δέν φτιάχνεται βέβαια γραμμικά σά σέ συνεχῆ διαδοχή στόν καλαματιανό τῆς συνέχειας. Προκύπτει μέσα ἀπό μιά διαδικασία στήν ὁποία κάτι ἢ πολλά τοῦ ἄλλοτε καί πρίν, πού προσδιόρισαν τόν παρόντα χρόνο, εἶναι ἀκόμα ζωντανά μέσα στή ζῶσα πραγ-

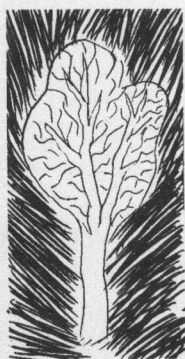
ματικότητα πού ζοῦμε. Ἔτσι ἡ ἐνάργεια ἀπέναντι στόν παρόν γίνεται ἐφαλτήριο γιά μιά λιγότερο φανακισμένη ἀντίληψη τοῦ παρελθόντος, τοῦ πολιτισμοῦ ἀπ' τόν ὁποῖο προερχόμαστε. Ὡστε νά μὴν τόν παραπετάξουμε συνολικά βάζοντας στή θέση του τά ὠχρά ἀπεικάσματα τῆς εἰκονικῆς πραγματικότητας.

Δεύτερον, γιατί μέ τά ζωντανά στοιχεῖα τοῦ παρόντος, μέ τόν παροντικό μας ἐξοπλισμό, θά περάσουμε στήν ἐπόμενη μέρα. Ὁ 21ος αἰώνας δέν εἶναι ἓνα λειβάδι μέ μαργαρίτες πού, ὅταν ξημερώσει ἡ πρώτη του ἡμέρα, θ' ἀρχίσουμε νά κόβουμε ἐνῶ ἡ ψυχὴ μας θά ἀναπηδάει ὡς ἡ ἔλαφος. Τά χρόνια πού θά ῥθουν δέν θά εἶναι παρά ἡ δράση καί ἡ ἐμπλοκὴ τῶν τάσεων καί τῶν δυνατοτήτων τοῦ παρόντος, ἂν καί τό ἀποτέλεσμα ἀστάθμητο, μὴ προβλέψιμο. Στά χρόνια πού θά ῥθουν δέν θά εἴμαστε παρά οἱ δυνατότητες (καί οἱ ἀδυναμίες) πού σήμερα ἔχουμε, οἱ ἄυλες καί οἱ ὑλικές.

Γι' αὐτό τό ζήτημα θά ἀξίζε νά κουβεντιάσουμε κι ἄς ἀφήσουμε ἄλλους νά γεμίζουν χιλιάδες σελίδες καί χιλιάδες τηλεοπτικές ὥρες γιά νά βροῦν τά σπουδαιότερα γεγονότα τοῦ millennium, τίς 100 σημαντικότερες γυναῖκες, τοὺς 100 σημαντικότερους ἄνδρες τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ἄς τοὺς ἀφήσουμε νά προβλέπουν πῶς θά εἶναι ἡ ζωὴ μετὰ 5 δεκαετίες ὅταν ἡ σύντηξη θά ἔχει λύσει τό ἐνεργειακό, ὅταν θά φτιαχτεῖ ἡ πρώτη ἀποικία στόν Ἄρη, θά τρῶνε μόνο διοξίνες ἢ κάτι τέτοιο, οἱ εἰδικοί θά ἔχουν ράψει τὴν τρύπα τοῦ ὄζοντος, ἡ βιογενετική θά παράγει ἀνθρωπάκια κατὰ τό δοκοῦν καί γιγάντια μεταλλαγμένα μαρούλια, στόν κυβερνοχώρο θά ἔχουν καλωδιωθεῖ καί προγραμματιστεῖ ἀκόμη καί οἱ ἐπιθυμίες. Ἀξίζει, πράγματι, νά συζητήσουμε κατεπειγόντως γιά τό παρόν μας, νά δοῦμε μέ ποιά ἐφόδια θά φτιάξουμε τό μέλλον μας, νά πάρουμε δηλαδή στά σοβαρά τόν ἑαυτό μας. Γιατί πράγματι «ὅλος ὁ χρόνος εἶναι ἀνεξαγόραστος», δέν παίζεται στό ΧΑΑ.

Ὅταν ἀρχίζε ἐτοῦτος ὁ αἰώνας (πού ἐγὼ τόν ἀγαπῶ πολύ, σ' αὐτόν ἔζησα, ἦταν ἡ ἐποχὴ μου) οἱ ἄνθρωποι εἶχαν μιά τυφλὴ πίστη στήν πρόοδο, στή θριαμβεύουσα ἐπιστήμη καί τὴν τεχνολογία πού θά ἔλυναν τό ἓνα μετὰ τό ἄλλο τά προβλήματα. Μαζί, ὅμως, μέ τά πρῶτα βήματα τοῦ αἰώνα φτιάχτηκε καί μιά εἰδικὴ κατηγορία ἀνθρώπων: οἱ σοσιαλιστές, οἱ κομμουνιστές, οἱ ἀριστεροί. Δέν ἔχει σημασία ἐδῶ νά σταθοῦμε στίς διαφορὲς τῶν ὀνομάτων αὐτῶν, στίς ὀργανωτικὲς μορφές πού πῆραν καί στόν ἱστορικό τους ρόλο. Ἦταν πάντως κι αὐτοὶ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς τους, πίστευαν κι αὐτοὶ στήν πρόοδο, στήν ἐπιστήμη, στή δυνατότητα τῶν ἀνθρώπων νά κατασκευάσουν τό μέλλον τους. Ἦταν αἰσιόδοξοι. Ποῦ στήριζαν τὴν αἰσιοδοξία τους;

Κυρίως σέ δύο στοιχεῖα. Τό πρῶτο ἦταν ἓνα πνεῦμα ἀπείθειας πού τοὺς

διέκρινε. Δέν δέχονταν ὡς δικές τους τίς ὀργανώτριες ἀρχές καί ἀξίες πού ἡ κατεστημένη τάξη πραγμάτων, ἡ τάξη τοῦ ἀστισμοῦ, ἐπέβαλε. Μέ τόν καιρό, καί μέσα στίς ἐμπόλεμες συνθήκες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἡ ἀπείθεια ἔγινε πνεῦμα ἐπαναστατικό, πνεῦμα ρήξης. Ἡ ἐπανάσταση ἀπό τούς ἀριστερούς θεωρήθηκε ὁ μηχανισμός πού θά ἄλλαζε τόν κόσμο. Δέν ἔχει σημασία νά ποῦμε τώρα ὅτι ἡ ἐπανάσταση νομολογήθηκε σάν νομοτέλεια κι ἔτσι ἡ ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου θεωρήθηκε κι αὐτή νομοτελειακή. Σημασία ἔχει νά κρατήσουμε ὅτι στήν ἐποχή τους τό ἐπαναστατικό πνεῦμα, ἡ γενική ἀπείθεια ἀπέναντι στά παραδεδεγμένα, ἐπιστράτευσε τά εὐγενέστερα καί τά ισχυρότερα πνεύματα, ὅτι κινητοποίησε τίς πιά ισχυρές ψυχικές ἐνέργειες ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων καί τούς ἔριξε στό στρόβιλο τῆς ἱστορίας. Σάν νά τούς κάλεσε ὁ καιρός ρίχτηκαν στήν ἱστορία καί ἀποτύπωσαν πάνω στά πεπραγμένα τοῦ αἰῶνα τή σφραγίδα τῶν ιδεῶν τους καί τοῦ πάθους τους, γιά τό καλό καί γιά τό κακό. Στά δράματα καί τίς ἐποποιίες πού ξετυλίχτηκαν τίποτε δέν διαδραματίστηκε ἐρήμην τους. Δέν ἦταν θεατές οἱ ἀριστεροί ἀλλά αὐτουργοί.

Τό δεύτερο στοιχεῖο τῆς αισιοδοξίας τῶν ἀριστερῶν, τό ἐφόδιό τους μέ τό ὅποιο περπάτησαν τόν αἰῶνα, ἦταν ἡ ἀπίστευτη ἰδέα τους ὅτι θά ἔκαναν τήν ἀνθρωπότητα σοσιαλιστική. Αὐτοί, οἱ ἴδιοι, αὐτοπροσώπως. Καί ἠττήθησαν. Ἀλλά μ' αὐτό τό ἐφόδιο, μ' αὐτά τά μυαλά, μπῆκαν στόν εἰκοστό αἰῶνα. Οἱ ἄλλοι μπῆκαν μέ τά κεφάλαιά τους, τούς στρατούς τους, τόν καπιταλισμό τους. Καί νίκησαν. Ἀνέδειξαν ὡς ἀποκλειστικό πλαίσιο τῆς ἀνθρωπότητας τήν Ἀγορά στήν ὁποία εἰκάζουν ὅτι μποροῦν νά θριαμβεύουν ἐσαεῖ! Καβάλα στά φτερά τῆς νίκης τους φωτίζουν μέ τά πιά ρόδινα χρώματα τόν 21ο αἰῶνα καί μᾶς καλοῦν στό μεγάλο φαγοπότι τῆς αἰώνιας εὐτυχίας, ἀπέναντι στήν ὁποία δέν ἐπιτρέπεται καμία ἀμφιβολία, καμία ἀπείθεια.

Ἔλεγα πιά πάνω ὅτι εἶναι κατεπεῖγον τό ζήτημα νά δοῦμε μέ κάποια ἐνάργεια τό παρόν μας. Τό παρόν θά μᾶς βοηθήσει νά ἀναστοχαστοῦμε τό παρελθόν καί κυρίως νά δοῦμε πῶς καί τί θά πράξουμε στό μέλλον. Ἄς τό ἐπερωτήσουμε.

Τί ἔχουμε οἱ ἀριστεροί σήμερα στά χέρια μας; Οἱ ἀριστεροί, ὅπως κι ὅλοι οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι, ἔχουμε ἓνα κινητό τηλέφωνο πού καλεῖ ἀκατάπαυστα σέ ἀναζήτηση μηνυμάτων. Αὐτό εἶναι τό ἐφόδιό μας μέ τό ὅποιο μπαίνουμε στόν 21ο αἰῶνα καί ἀναπηδοῦμε ὡς ἡ ἔλαφος τῆς Βίβλου κάθε φορά πού τό κινητό ἦχει. Μεγάλοι φιλόσοφοι μᾶς ἔχουν διδάξει ὅτι «οἱ ἄνθρωποι» δέν διδάσκονται ἀπό τήν ἱστορία τους. Σωστό αὐτό. Δέν μποροῦμε νά διδαχθοῦμε ἀπό τό πνεῦμα ἀπείθειας τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα κι ἀπό τό τοτινὸ ὄραμα τοῦ

Δημοσιεύτηκε
στά «Ἐνθέμα-
τα» τῆς Αὐγῆς,
25 Δεκ. 1999.
Τό ἀναδημοσιεύω
ἐδῶ κυρίως γιατί
ὁ δαίμων τῆς διόρ-
θωσης κυριολε-
κτικά τό κατα-
κρεοῦργησε. Δέν
εἶναι, γιά παρά-
δειγμα, τό ἴδιο
πράγμα νά γρά-
φεις «νά κατα-
σκευάζουν τό μέλ-
λον τους» καί νά
βλέπεις τυπωμέ-
νο «νά καταδικά-
ζουν τό μέλλον
τους».

σοσιαλισμοῦ. Κι οὔτε ἔχει νόημα νά συγκρίνουμε ἐκείνη τήν ἐποχή πού οἱ ἀριστεροί ἄνθρωποι ἔφτιαχναν, μέ ἡ σωματικότητά τους καί αὐτοπροσώπως, ὀργανώσεις πάσης φύσεως γιά νά ἀλλάξουν τόν κόσμο, μέ τή σημερινή πού διαδικτυωνόμαστε καί διακαλοδιωνόμαστε μ' ἓνα κινητό (κι ἄλλα συναφή συμπράγκαλα) στό χέρι. Εἶναι ἀνόητη αὐτή ἡ σύγκριση γιά λόγους ἐπιστημολογικούς καί ἄλλους, κυρίως, ὅμως, γιατί ἔτσι βαθμολογοῦμε μέ ἄριστα τούς προγόνους, μηδενίζουμε τούς ἑαυτούς μας κι ἀρχίζει ἡ νοσταλγία γιά τόν παλιό καλό καιρό καί οἱ θρηνωδίες γιά τά σημερινά. Πάντως, αὐτή ἡ προσμονή τῶν λειμόνων τῆς νέας ἐποχῆς χωρίς τήν ἄμεση, τήν αὐτοπρόσωπη, τή σωματική ἐμπλοκή στά πεπραγμένα τοῦ μέλλοντος εἶναι ἀφόρητη, διότι προδιαγεγραμμένο τό ἀποτέλεσμα: ὅ,τι ἄλλοι ἀποφασίσουν, ὅ,τι τούς φωτίσει ὁ Θεός. Ἄ, ναι, ἴσως νά περιμένουμε στήν ἐπόμενη διαδήλωση ἄ λά Σιάτλ νά μαζευτοῦν περισσότερες Μή Κυβερνητικές Ὀργανώσεις καί νά γίνει μπάχαλο μέ τήν παγκοσμιοποίηση καί τό Διεθνές Ἐμπόριο.

Νά βλέπουμε τό μέλλον σάν ἱστορία συμβούλευε ὁ Λούκατς. Σωστό κι αὐτό. Αὐτό τό μέλλον, πού μπορούμε νά τό δοῦμε σάν ἱστορία εἶναι μόνο ἐκεῖνο στό ὁποῖο αὐτοενεργοῦμε. Ἡ πιθανή αὐτενέργειά μας εἶναι τό μόνο μας ἐφόδιο,, ἡ μόνη μας δυνατότητα στόν αἰῶνα πού ἀρχίζει.

Καλή χρονιά. Κι εὐχομαι νά μήν ξαναγράψω παρόμοιο κείμενο μέσα στήν ἀμηχανία μου.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἱστορίαι καί ἄσματα τῆς παρελθούσης χιλιετηρίδος

Ἐν Ἀθήναις, ἔτει διςχιλιοστῷ μετὰ Χριστόν

«Οἱ κ.κ. συνδρομηταί μας παρακαλοῦνται ν' ἀποφασίσωσι πλέον νά πατήσωσι τόν Διάβολον καί νά μᾶς ἀποστείλωσι τήν συνδρομήν των διὰ ταχυδρομικῆς ἐπιταγῆς. Δέν πιστεύομεν οἱ συνδρομηταί μας νά ἔχωσι Θεόν των τόν ἄτιμον Ἵλισμόν». (Ἐκ τοῦ Ἀχελῶου, ἀναδημοσιευμένο στό περιοδικό Τό Ἄστυ, φ. 182, 19 Μαρτίου 1889).

Τοιοῦτοις λόγοις, ἀξιότιμε Κύριε Ἐκδότα τοῦ Πολίτου, τόν προπαρελθόντα αἰῶνα, ἐνουθέτει, συνδρομητάς καί ἀναγνώστας, ὁ Ἀχελῶος. Καθότι δέ ἡ ἐπανάληψις μήτηρ τῆς μαθήσεως τυγχάνει, ἡ τῶν ἀρχαίων τούτων λόγων ἀνάμνησις ἀγαθή, φρονῶ, καί τοῖς ὑμετέροις ἀναγνώσταις ἔσεται.

Οὐ γινώσκω, ἐλλογιμώτατε Κύριε ἐκδότα, ἐάν οἱ ἀναγνώσται τοῦ παλαιοῦ ἐκείνου

Ἀχελώου τὸν Διάβολον —οὐχὶ τὸν ἐν Τουρκίᾳ ἀλλὰ τὸν ἐν Ἑλλάδι— πατήσαντες, τὴν συνδρομὴν ἀπέστειλον. Τὰ μᾶλα δὲ βέβαιος εἰμί, ὅτι οἱ τοῦ Πολίτου συνδρομηταὶ τὸν Διάβολον ταχέως καὶ εὐκόλως θέλουσι πατήσαι πλὴν ὅμως, περὶ τοῦ δευτέρου τῆς ἐκκλήσεως σκέλους, ἐὰν δηλαδὴ οὗτοι ἔχωσιν Θεόν των τὸν Ὑλισμὸν, χμμμ!!!, δὲν δύναμαι, ἐντιμότητε Κύριε, μετὰ βεβαιότητος ὅπως ἀποφανθῶ.

Ὑλισταὶ γάρ, ὡς εἰκός, οὐ μόνον οἱ συντάκται ἀλλὰ καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες τὸ ὑφ' ὑμῶν ἐκδιδόμενον περιοδικὸν σύγγραμμα τυγχάνωσι. Πλὴν ὅμως, ὡς ὁπαδοὶ καὶ ἄριστοι γινώστα —προσέτι δὲ καὶ διδάκτορες ἔνιοι ἐξ αὐτῶν— οὐχὶ τοῦ χυδαίου ἀλλὰ τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ, καὶ δὴ τοῦ ἀλτσεριανοῦ τοιοῦτου, εὐελπιστῶ ὅπως τὰς ἀναγκαίας διακρίσεις εὐχερῶς ποιήσονται καὶ τὰς συνδρομὰς ἀσμένως ἀποστείλωσιν: ὕλισταὶ γὰρ ἀλλ' οὐκ ὕλόφρονες εἰσίν.

Δὲν συνιστᾷ ὅμως, γενναϊόφρονα Κύριε, ἡ τῶν συνδρομητῶν νοθεσία τὸν μόνον τῆς ἐπιστολῆς σκοπὸν. Ἀναγινώσκων, τὴν παρελθοῦσαν χιλιετία, ἐν τῷ τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1999 τευχί, τὴν ὑμετέραν δὲ τὴν συνδρομῶν ἀνακαίνισιν ἐκκλησιν, εἰς τὸ ἀρχαῖον τοῦ περιοδικοῦ ἐνδιαίτημα, ἐν τῇ ὁδῷ τοῦ Κέκροπος, παραχρῆμα (πλὴν ὅμως μετὰ χρήματος ἐν τῷ θυλακίῳ) προσέδραμον. Εὐρῶν δ' ἐκείνον κενόν —ἐκκενωθέν, δεινῶς ὑπὸ τοῦ Ἐγκελάδου πληγέν, ὡς ὕστερον ἔμαθον— εἰς τὸ καινόν, ὡς τάχιστα μετέβην, κτίριον, ἵνα τὸν ἐμὸν συνδρομητικὸν ὄβολον καταθέσω.

Γνωρίσας οὖν, τύχη ἀγαθῇ, τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ζωναρᾶ νεόδμητον κτίριον, ἐκ βαθέων αὐτὸ ἐθαύμασα: διάφορον γάρ, πλὴν ὅμως οὐκ ὀλίγας χάριτας κεκοσμημένον, αἵτινες ἐφάμιλλον ἢ καὶ ἀνώτερον τοῦ παλαιοῦ καθιστῶσι τοῦτο. Διακαῶς δ' ἐπιθυμῶ ὅπως τοὺς ἀναγνώστας κοινωνοὺς τοῦ ἐμοῦ θαυμασμοῦ ποιήσω, προτρέπων καὶ συστήνων ἀνυπερθέτως τούτοις, ὅπως τὸν καινὸν τοῦ πνεύματος ναὸν ἐπισκεφθῶσι καὶ τὸν μαρξισμὸν εὐλαβικῶς ἀσπασθῶσιν.

Πύργος οὖν δυσθεώρητος, παμμέγιστος τὸ δέμας, τὸ νεότευκτον ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ζωναρᾶ οἰκοδόμημα! Πύργος δὲ οὐχὶ Ἐλεφάντινος, ἔνθα οἱ στοχασταὶ κατὰ τὸ εἰωθὸς ἀποσύρονται, ἀλλὰ πύργος μεταλλικός, χαλύβδινος, προμαχῶν πανίσχυρος τῆς κοινωνικῆς θεωρίας καὶ πράξεως, μετερίζι τῆς ταξικῆς πάλεως, ντάπια τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων, προπύργιον ἀπόρθητον πάσης γηνησίας ἐπαναστατικῆς ιδέας. Ρωμαλέος δὲ ἀρχισιδηρουργός, σύγχρονος τις Ἡφαιστος, μετὰ πάθους ἐφαμιλλοῦ τῶν ἐρυθρῶν τῆς τοῦ Ὀστρόφσκυ μυθιστορίας γιγάντων, ἐσφυρηλάτησεν τὸν πύργον τοῦτον! Βαρύτιμον καὶ βαρύτατον, μεγέθους κορμοῦ ἑκατονταετοῦς πλατάνου, τὸ ρόπτρον! Σιδηρόφρακτος καὶ στιβαρά, μέχρι καὶ τοῦ τελευταίου πολλοστημορίου ἐπιμελῶς ἐστιλβωμένη, ἡ δωρικῶς ρυθμοῦ πρόσοψις. Τὰς ἡλιακὰς δ' ἀκτίνας ἀντανακλῶσα, δίκην φωτεινοῦ μετεώρου ἀκτινοβολεῖ, δέος ἅμα τε καὶ τρόμον εἰς πάντα διερχόμενον προξενούσα, ὅστις ἀγεωμέτρητος εἶτε —ἄπαγε τῆς βλασφημίας!— ἀφιλοσόφητος εἰς τὸν ναὸν τοῦτον τοῦ μαρξισμοῦ εἰσέρχεται.

Πτολίεθρον ἱερόν, ἀπαστρέπτον καὶ ὄρατὸν καθ' ἅπαν τὸ λεκανοπέδιον ὁ τοῦ Πολίτου πύργος, οἷον τὸ παλαίτατον ἐκείνον, τῆς Προμάχου Ἀθηναῶς ὑπερμεγέθους ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἄγαλμα, ὅπερ οἱ Ἀθηναῖοι ἀλιεῖς, οἱ τὸ Σούνιον περιπλέοντες, ἑωρακότες ἐνεθαύροντο. Σήμερον, οὐχὶ πλέον οἱ ἀλιεῖς ἀλλὰ οἱ τοῦ κοινωνικοῦ ἀρχιπελάγους σύγχρονοι ναυτιλόμενοι —οἱ καὶ κοινωνικοὶ ἀγωνισταὶ καλούμενοι— εἰς τοὺς τακτοὺς ἀπὸ τῶν Προπυλαίων (οὐ τῆς Ἀκροπόλεως ἀλλὰ τοῦ Πανεπιστημίου) εἰς τὸ Κοινοβούλιον χερσαίους αὐτῶν πλόας, τὸ τοῦ Πολίτου πτολίεθρον ἀτενίζουσιν· φωτίζει γὰρ καὶ καθοδηγεῖ τούτους, καθ' ἡμέρα καὶ νύκτα, ὡς νέος τῆς Ἀλεξανδρείας φάρος!

Προσφωεστάτως δέ, συμφώνως πρὸς τὰς ἀληθεῖς τοῦ μαρξισμοῦ διδαχάς, τὰ τοῦ Πολίτου γραφεῖα, ἔνθα καὶ ἡ τοῦ περιοδικοῦ παραγωγή λαμβάνει χώρα, ἐν τῷ ἰσογείῳ, τὴν βάσιν δηλονότι τοῦ οἰκοδομήματος, κείνται· εἰς δὲ τοὺς ἀνωτέρους ὀρόφους, αἱ λοιπαὶ τοῦ ἐποικοδομήματος βαθμῖδαι ἔπονται: λειμῶν θεσπέσιος ἀνθεάων, ἔνθα πλειὰς ἐκλεκτῶν τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ σκυροδέματος ἐργατῶν, οὐχὶ μόνον τὸν μαρξισμὸν καὶ τὴν πολιτικὴν οἰκονομίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν πολιτικὴν μηχανικὴν, τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ ποικίλας ἄλλας τέχνας, χρήσιμους τοῖς ἀνθρώποις, κατεργάζονται.

Τέλος δέ, οἱ ἐν τῇ προσόψει εὐμεγέθεις ὑαλοπίνακες, τὸ τοῦ ἡλίου φάος ἀπλέτως διαχέοντες, οὐχὶ μόνον ἐς αἰσθητικῶς ἄρτιον ἀποτέλεσμα ἀλλὰ καὶ ἐπ' ὠφελείᾳ πολιτικῇ τὰ μέγιστα συντελοῦσι. Ὡδε ἡ ἐν τοῖς

γραφείοις καθ' ἡμέραν συντελουμένη κοσμογονία, ἀπὸ τῆς δημοσίας ὁδοῦ διαυγῆς καὶ προσιτῆ τοῖς πᾶσι: ἐμφανῆς ὁ ἐκδότης-διευθυντῆς ἐν τῇ διευθυντικῇ αὐτοῦ καθέδρᾳ καθεζόμενος: ὁρατὴ σύμπασα ἢ συντακτικὴ ὁμάς ἐν τῇ συνεδρίᾳ αὐτῆς: διαφανῆς καὶ οἰαδῆποτε οἰκονομικὴ συναλλαγὴ ἢ δοσοληψία. Τέλος δέ, τὰ τοῦ κοινωνισμοῦ διανοήματα, αἵτινα ἐκ τῆς γραφίδος τῶν συντακτῶν καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ ἐκδότου κρουνηδὸν ἀναβλύζουσιν, διὰ τοῦ ὑαλοπίνακος διαθλώμενα καὶ ἐς τὸ ἐποικοδόμημα εὐθέως ἀντανακλώμενα εὐκρινῶς ἔξωθεν ἐκχέονται.

Περαίνων οὖν τὴν παροῦσαν, ἐπιτρέψατέ μοι, περινούστατε Κύριε, ὅπως τὴν φιλόμουσον καὶ φιλοπρόδοον τῶν ἀναγνωστῶν ὁμήγουριν διὰ μικροῦ τινος δημῶδους ἀσμάτιου χαιρετήσω. Βραχύτατον γάρ, εἰς γλῶτταν ἀπλουστάτην καὶ δι' ἀφελοῦς στιχουργίας, βαθυτάτας ἰδέας, τὴν πεμπτουσίαν οὕτως εἰπεῖν τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ, τὸ ἀσμάτιον ποῦτον περικλείει: μέτ' εὐλήπτου οὐ μὴν ἀλλὰ σοφοῦ τρόπου τὴν προσοχὴν εἰς τὰς τοῦ μαρξισμοῦ στρεβλώσεις καὶ παρεκκλίσεις ἐφιστᾷ. Διὰ τοῦ σκώμματος, ἐνίοτε γὰρ καὶ ἐλευθεροστόμως, ἐντέχως τὰ ὑψηλότερα τῶν διανοημάτων ἐρμηνεύει, ἵνα τοῦτα σύμπας ὁ λαός, ἅπασαι αἱ στρωμαῖαι, οἱ στιβάδες καὶ αἱ γεναιαὶ αὐτοῦ, ἐγκολπωθῶσιν καὶ εὐχέρως οὕτως τὴν τῶν στρεβλώσεων λερναίαν ὕδραν ἀποκτείνουσι:

«Ὅσοι τὴν πάλῃ τῶν τάξεων ξεχνᾶνε
αὐτοὶ δὲν εἶναι μαρξιστές, τὸν ἀστισμὸ μιλᾶνε.
Αὐτοὶ δὲν εἶναι μαρξιστές, τὸν κῶλο τους βαρᾶνε*
ὅσοι τὴν πάλῃ τῶν τάξεων ξεχνᾶνε.
Βάση καὶ ὑπερδομή, αὐτὸ μόνον δὲν ἀρκεῖ
χρειάζεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀνάλυση ταξικὴ».

Ἄγνωστον πότε καὶ ὑπὸ ποίου τὸ πρῶτον τὸ ἀσμάτιον ἐθησαυρίσθη. Ὁ θρύλος στιχουργὸν παριστᾷ τὴν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος φοιτητικῶσα νεολαίαν, καὶ δὴ τῆς τῶν Φιλοσόφων Σχολῆς. Ὡς οἱ παλαιοὶ διηγούνται, τῶν φοιτητῶν περιπαθῶς ἀδώντων, σύμπας ὁ τῶν Προπυλαίων περίβολος ἐκ τοῦ ταξικοῦ θουρίου ἐδονεῖτο, εἰς τὰ μεγαλειώδη ἐν τῇ δεκαετηρίδι τοῦ '90 ὑπὲρ τῆς ἐπετηρίδος συλλαλητήρια.

Συνθέτης δὲ καὶ μέγας αἰοδὸς τούτου, Ἀνδρέας ὁ Κεφαλλῆν, ὅστις πολλάκις μετὰ συνοδείας μπουζουκίου, μπαγλαμά ἢ, σπανιότερον, αὐλοῦ τὸ ἄσμα ἀνέπεμπε. Ὅτε δὲ ὁ σοφὸς οὗτος ἀνὴρ, Ἀνδρέας ὁ πρωτόκλητος καὶ πρωτομουουργός, ἐν Ρεθύμνῃ, ἵνα τὰς σευατοῦ σπουδὰς τελειοποιήσῃ, μετέβη, τὸ περὶ τῆς πάλῃ τῶν τάξεων ἄσμα εἰς τὰ καπηλειὰ καὶ καταγῶγια τῆς πόλεως εὐρυτάτως διεδόθη. Ἐπροξένη δὲ τὸν ἄκρατον τῶν συνδαιτυμόνων ἐνθουσιασμόν, οἵτινες, διὰ κραταιοῦ οἴνου εὐφραϊνόμενοι, μᾶλλον εἰς συνδαιτυδαίμονας—ἀγαθοῦς βεβαίως—ἐμεταβάλλοντο: ἐπὶ τῶν ἀνακλίντρων ἐγειρόμενοι, «Ἰὼ, Βάκχε, εὐοί», οὐρανομήκως ἀνέκραζον, τὴν λύραν—ἐνίοτε καὶ τὴν κεφαλὴν τῶν ἐπὶ τῆς τραπέζης—κρούοντες καὶ ἐν ἱερᾷ μέθῃ διατελοῦντες!

Πολῖτα Ἐλεφάντα! Μία μόνον ἐν κατακλεῖδι προτροπὴ. Ἄριστα θέλει πράξαι ὁ σύγχρονος Λούθηρος, ὁ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως ἐγκαταβιῶν, ὅπως εἰς τὰς μελλούσας ἐκδόσεις Σχολικῶν ἀσμάτων, πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν ἀπασῶν τῶν τάξεων τὸ ἔπος τουτὶ—ἀπαλείφων πιθανῶς τὸν τρίτον στίχον—συμπεριλάβῃ. Τοιουτοτρόπως, ὀρθῶς οἱ ἐλληνοπαῖδες διαπαιδαγωγηθήσονται, ὥστε καὶ ὁ γεραρός τῆς παιδείας καὶ τῶν θρησκευμάτων ἡμῶν καθηγέτης, μὴ εἰς τὸ μέλλον αὖθις εἰς μάτην προσπαθῇ.

Διάπυρος, ἐπὶ τῷ νέῳ ἔτει, εὐχέτης
Εὐστράτιος Κρί Κρής

* βαρῶ τὸν κῶλον [μου] (λαϊκ.): προσπαθῶ εἰς μάτην, καταβάλλω ἀσκόπους προσπάθειας, δαπανῶ ἄνευ ἀποτελέσματος τὰς δυνάμεις μου, ματαίοπονῶ. Συνων: (καθομ.) κάνω μιὰ τρῦπα στὸ νερό, (λόγ.) ἐς κέντρα λακτίζω. (Λεξικά).

Ἀπόγνωση καί ἀπελπισία

«Πάει νά μάς ἀφήσει ἄνεργους ὁ ἐκπρόσωπος Τύπου τοῦ ΚΚΕ, σ. Μάκης Κοψίδης. Ἐδήλωσε ὅτι ἡ ὑπόθεση Κορκολῆ ἐντάσσεται σέ ἓνα νοσηρό κλίμα πού ἐπικρατεῖ στά ΜΜΕ ἐν ὄψει ἐκλογῶν καί γιά τό ὁποῖο τήν ἀποκλειστική εὐθύνη φέρει ἡ κυβέρνηση».

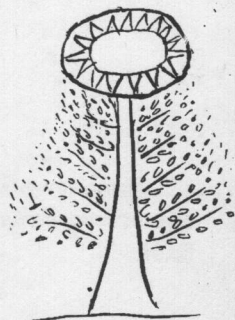
Γ. Κυρίτσης, Α. Τσέκερης, «Κακοήθειες», Αὐγή, 12.12.1999, σ. 60.

Τό φαινόμενο τῆς «ξύλινης γλώσσας» δέν εἶναι βέβαια θέμα γλώσσας ἀλλά σκέψης. Το γέλιο πού γεννᾷ αὐτή σημαίνει ὅτι ἀπέχει πολύ τῆς πραγματικότητας. Γιά τόν ἴδιο λόγο γελάμε ὅταν ὁ Σημίτης παρουσιάζεται ὡς «ἄρχων τῆς διαφθορᾶς» (ἡ ἔκφραση εἶναι τοῦ Δαμιανοῦ). Δέν εἶναι ζήτημα γλώσσας, πλὴν ἡ σκέψη αὐτή ἀποκόπτεται ἀπό τήν πραγματικότητα καί ἄρα κλείνεται ἀκριβῶς στή γλώσσα. Ἀντικαθιστᾷ τήν πραγματικότητα μ' ἓνα σύστημα σημείων, σώζει τά φαινόμενα γιατί τά φιλτάρει τόσο καλά πού δέν μένει σχεδόν τίποτα. Αὐτό μαρτυρεῖ ἄρνηση νά παραδεχθεῖ κανεῖς ὅτι ἔχει πάψει νά ξέρει τί θέλει, νά ὁμολογήσει τήν ἀπόγνωση του.

Οἱ δύο λέξεις ἀπόγνωση καί ἀπελπισία διακρίνουν δύο ἔννοιες πού συγγέονται σ' ἄλλες γλώσσες. Οἱ κινήσεις αὐτοῦ πού πνίγεται εἶναι «ἀπεγνωσμένες» δέν ξέρει τί νά κάμει γιά νά σωθεῖ, κάνει ἄλλ' ἀντ' ἄλλων. Τοῦ ἀπεγνωσμένου λείπει ἡ γνώση. Ἄλλ' αὐτοκτονῶ ἀπό ἀπελπισία. Δέν κάνω ἄλλ' ἀντ' ἄλλων, ἡ ἀπονενομημένη πράξη εἶναι ἀποτελεσματική, δέν μοῦ λείπει γνώση ἀλλά ἐλπίδα. Ἡ ἀπελπισία εἶναι συναισθηματική, ἡ ἀπόγνωση διανοητική, μολονότι ἐκφράζεται καί συναισθηματικά: δέν ξέρω ἀπό ποῦ νά πιαστῶ. Ἡ ἀπελπισία καθ' αὐτή δέν συνεπάγεται ὅτι δέν ἔχουμε γνώση τοῦ πῶς νά γλιτώσουμε, ἀλλ' ὅτι δέν ἀντέχουμε τό κόστος.

Ἔτσι, ὅμως, ἡ ἀπελπισία μπορεῖ νά σταθεῖ ἀπόκρυψη τῆς ἀπόγνωσης, ἀπώθηση τῆς ἄγνοιας. Δέν ξέrouμε τί κοινωνία θέλουμε, μάς λείπει ἡ γνώση γιά ν' ἀντεπεξέλθουμε, τό χειραφετητικό ἐγχείρημα ἔχει περιέλθει σέ ἀπόγνωση. Αὐτό ἐκφράζεται καί συναισθηματικά. Ἀλίμονο ὅμως ἂν μποῦμε στήν τροχιά τῆς ἀπελπισίας. Ὁ ἀπελπισ ξεχνᾷ τήν ἀπόγνωση, παρηγορεῖται προσποιούμενος ὅτι ξέρει πολύ καλά τί θέλει, ὅτι τό ἀπελπιστικό ἀφορᾷ τήν τακτική, ὄχι τή στρατηγική: ξύλινη σκέψη.

Ἀριστερισμός εἶναι νά προσποιεῖσαι ὅτι ξέρεις ὅταν δέν ξέρεις· ὁ ἀριστερός

τρομοκράτης στηρίζεται ἔτσι στήν πεποίθησή του.* Ἐχουμε γεμίσει ἀριστεριστές· ἐξέλιπαν ὀνομαστικά ἀλλ' ἡ στάση τους κυριαρχεῖ στούς ἀριστερούς πού θεωροῦν ἑαυτούς πιό ἀριστερούς ἀπό τούς ἄλλους, ὄχι μέ κριτήριο τήν καλύτερή τους γνώση τοῦ τί θέλουν, ἀλλά μοιραῖα μέ κριτήριο τήν πεποίθησή τους, δηλαδή τή γιά ἄγνωστους πιά λόγους τήρηση τῶν καθιερωμένων. Ἄς πάρουμε τήν ἐξουσία καί βλέπουμε, ἔλεγαν, ἀπελπισμένες, οἱ Ἐρυθρές Ταξιαρχίες. Ἀντιδροῦσαν συναισθηματικά στήν ἀπόγνωση τοῦ ΚΚ Ἰταλίας, πού ἤξερε τί εἶναι ὁ «ὑπαρκτός» σοσιαλισμός κι ἔτσι εἶχε πάψει νά ξέρει τί κοινωνία ἀκριβῶς θέλει. Ἄς μαζέψουμε κόσμο, λέει σήμερα τό ΚΚΕ, ἔστω μέ τόν ἔθνικισμό, καί βλέπουμε. Πόση ἀπελπισία μαρτυροῦν, ἀλήθεια, τέτοιες σπασμωδικές κινήσεις!

Οἱ ζαπατίστας δέν εἶναι ἀπελπισμένοι γιατί παραδέχονται ὅτι δέν ξέρουν πιά πῶς ἐγκαθιδρύεται μιὰ ἐλεύθερη κοινωνία· ἔχουν ἐπί-γνωση τῆς ἀπόγνωσης τους. Δέν λένε, ὅπως ἄλλα ἀντάρτικα, ἄς πάρουμε τήν ἐξουσία καί βλέπουμε, παρά λένε ἄς δοῦμε πρῶτα, ἄς φτιάξουμε συμβούλια ἄμεσης δημοκρατίας, ἀντί νά κατακτήσουμε τήν κρατική μηχανή στηριζόμενοι στήν καλή μας πίστη ὅτι δέν θά τήν καταχρασθοῦμε. Ὄταν δέν ἔχεις τί νά προτείνεις, μπορεῖς ν' ἀντιστέκεσαι δημιουργώντας συνθήκες ὅπου νά μπορέσει νά βρεθεῖ ἡ λύση, χώρους διαλόγου, γιά ν' ἀντλήσεις στοιχεῖα τῆς λύσης. Ἀρκεῖ ἡ ἀντίστασή σου νά μήν ὑποθέτει ὅτι ἔχεις τή λύση, νά μήν ξεχνᾷ τήν ἀπόγνωσή σου, κι ἄς εἶναι ἡ λήθη εὐνοϊκή γιά τήν ἀπελπισία σου.

Ἡ ἄλωση τῆς ἐξουσίας εἶναι μέσον, τακτική. Ἡ αὔξηση τῆς ἐκλογικῆς βάσης εἶναι τακτική. Ἡ τακτική πού παρουσιάζεται ὡς στρατηγική (ὀρισμός τοῦ σταλινισμοῦ γιά τόν Λούκατς), καί γεμίζει τήν κενή ἔννοιά της μέ τίς ὅποιες ἀρχές βρίσκουμε στήν τακτική μας, εἶναι ἄλλο πράγμα. Ἡ ἀπόγνωση τῆς ἀπόγνωσης ὀδηγεῖ σέ ἀπελπισμένες κινήσεις πού ἐν τέλει ἀγνοοῦν ὡς καί τήν ἀπελπισία τους, ἀφοῦ ἔχει σχέση ἐξάρτησης ἐδῶ μέ τήν ἀπόγνωση. Αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ λόγος σου κινεῖται πιά ἐκτός πραγματικότητας, ὅτι τήν ἔχεις ἀντικαταστήσει μέ ἄλλη πιό σύμφωνη μέ τίς ἐπιθυμίες σου, ἄρα πιό συνεκτική. Τήν ἔχεις κόψει στά μέτρα τῶν ἐννοιῶν σου κι ἔτσι ἐπικυρώνει κάθε πρόβλεψή σου. Αὐτή ἡ κατάσταση, πού μοιάζει μέ παράνοια, ἔχει ἐδραιωθεῖ βέβαια ἀπό καιρό σ' ὅσους παραποιῶσαν τά πράγματα τόσο πού νά πείθονται ὅτι ὁ σοσιαλισμός ἦταν ὑπαρκτός. Αὐτό τό φαινόμενο προσπαθοῦσε νά πεῖ ἡ ἔκφραση «ξύλινη γλώσσα». Ὅμως, τώρα ἀπόγινε τό κακό, καί λογικά, ἀφοῦ ὁ ὑπαρκτός σοσιαλισμός ἔγινε μέ κάθε ἔννοια ἀνύπαρκτος. Κι ἔτσι δημιουργεῖται ἡ αἴσθηση παραλόγου πού προκαλεῖ τό γέλιο.

Γιώργος Φαράκλας

* Ὅπως προσπάθησα νά δείξω στό «Ὁ τρομοκράτης καί τό φαινόμενο», Πόλιτης δεκαπενθήμερος 3-4, 1995, τώρα στό Γ.Φ., Θέση καί ἀλήθεια, Κριτική, Ἀθήνα 1997, σ. 249-261.

ΣΕΙΣΜΟΠΛΗΚΤΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ

Καί ὁ πολεοδόμος τί ἔχει νά πεῖ γιά τούς σεισμούς;

τοῦ Γιάννη Καρανίκα

Τήν πρώτη φορά πού ὁ ἄνθρωπος τῆς προϊστορίας ἔχτισε δύο τοίχους καί ἔβαλε ἕνα ξύλινο δοκάρι νά στέκεται πάνω ἀπό τό κεφάλι του, κατασκεύασε ἐν ἀγνοία του τήν πρώτη μὴ ἀντισεισμική κατασκευή. Καθώς οἱ αἰῶνες ἀθροίζονταν καί ἡ ἱστορία ἄρχισε νά ἀριθμεῖ χιλιετίες, ὅλα αὐτά τὰ σπιτια μαζεύτηκαν μαζί καί ἔφτιαξαν πόλεις. Πόλη καί πολιτισμός –ἐννοίες ἀλληλοσυνδεόμενες– παραπέμπουν σέ σύνθετες ἱστορικές, κοινωνικές καί οικονομικές διεργασίες, μέ περιεχόμενο πού ἀλλάζει ἀπό ἐποχή σέ ἐποχή ἀκολουθώντας τόν κύκλο ζωῆς τῆς «πόλης»: γέννηση, ἀκμή, παρακμή καί «ἀναγέννηση».

Γιά χρόνια πολλά καί αἰῶνες πάλι πολλούς, οἱ πόλεις καί οἱ οἰκισμοί, πού καταλάμβαναν ἀναλογικά ἐλάχιστη ἔκταση τοῦ φλοιοῦ τῆς Γῆς, ὑπέφεραν ἀπό βίαιες καταστροφές, ὅταν στούς τόπους τους συνέβαιναν φυσικά φαινόμενα κοσμογονικῆς ἐντασης.

Ὁ φλοιός τῆς Γῆς, ζωντανός καί κινούμενος σέ γεωλογικό χρόνο καί ὄρους φυσικούς, ἔχει ἀναλάβει νά σηκώσει ἐπάνω του ἕνα δίκτυο οἰκισμῶν πού ὀλοένα αὐξάνεται σέ μέγεθος καί πυκνότητα. Ἀναφερόμαστε στή διαδικασία ἀστικοποίησης τοῦ χώρου.

Ἡ μορφή καί ἡ συγκρότηση τῆς σύγχρονης πόλης στόν ἀναπτυγμένο κόσμο εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς λεγομένης Βιομηχανικῆς Ἐπανάστασης πού ὀδήγησε τόν ἀγροτικό πληθυσμό σέ μαζική ἐξοδο πρὸς καί γύρω ἀπό τὰ ἱστορικά καθιερωμένα μεγάλα οἰκιστικά κέντρα.

Καί τί ἔχουν ὅλα τὰ παραπάνω νά κάνουν μέ τούς σεισμούς καί τό πρόβλημά μας;

Στίς σκέψεις πού ἀκολουθοῦν ἐπιχειρεῖται μιά πρώτη διατύπωση κάποιων ἀπόψεων, ἀνοιχτῶν σέ διάλογο, γύρω ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ πολεοδομική σκέψη καί πρακτική θά μπορούσαν νά συμβάλλουν στό πρόβλημα τῆς ἀντιμετώπισης τῶν σεισμῶν.¹

Ἀν ἀντιπαραβάλλουμε τό χάρτη τοῦ οἰκιστικοῦ δικτύου τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου μέ τούς χώρους τοῦ θαλάσσιου καί χερσαίου χώρου πού μᾶς παρουσιάζουν οἱ σεισμολόγοι, θά διαπιστώσουμε πόσο τυχαία ἐμφανίζεται ἡ διασπορά τῶν κτυπημάτων τοῦ σεισμοῦ σέ αὐτήν τή σχετικά ἀραιοκατοικημένη ἀκόμη περιοχὴ τῆς Μεσογείου πού ἀποτελεῖ ἡ χώρα μας.

Αὐτό δείχνει ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ τό ἀστικό περιβάλλον, καί ἰδιαίτερα αὐτό τῶν μεγάλων πυκνοδομημένων ἀστικῶν κέντρων, ἡ ἐνταση τῶν ἐπιπτώσεων τῶν σεισμῶν θά αὐξάνεται ὅσο θά συνεχίζεται ἡ ἐξάπλωση τῆς ἀστικοποίησης.

Καί σέ τί μπορούν νά συμβάλλουν ὁ πολεοδόμος καί ἡ πολεοδομική προοπτική;

Γιά νά ἐντοπίσουμε τίς δυνατότητες αὐτές θά πρέπει νά ἀνατρέξουμε ἐν συντομία στό ἴδιο τό πρόβλημα τῆς ἀστικής τῆς πολεοδομίας στήν Ἑλλάδα τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἐπειδή αὐτό εἶναι ἄκρως κουραστικό γιά τόν μὴ εἰδικό ἀναγνώστη καί ἀφορᾷ ἕναν διάλογο πού γίνεται ἢ θά ἔπρεπε νά γίνεται μεταξύ τῶν εἰδικῶν, θά περιοριστοῦμε σέ ὀρισμένα κοινῶς (ἀπό πολλούς μεταξὺ ἡμῶν) ἀποδεκτά σημεῖα:

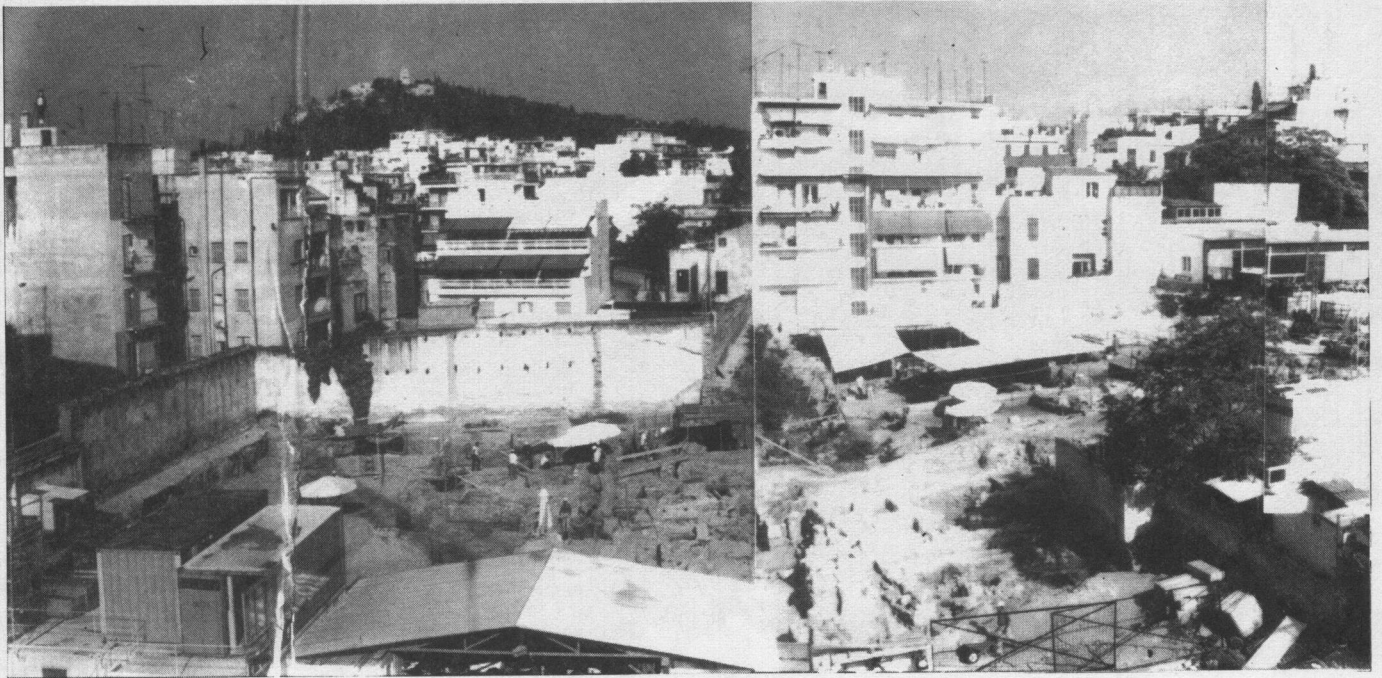
- Πολεοδόμηση οἰκιστικῶν ἐνοτήτων ἔχει γίνει στήν Ἑλλάδα σέ μικρὴ ἔκταση καί μέ ἀποσπασματικό τρόπο, σέ μιά σειρά ἀπὸ κέντρα πόλεων κυρίως τῆς Νότιας Ἑλλάδας, στόν 19ο αἰῶνα. Πολλά ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ πολεοδομικά σχέδια² εἶχαν ἀφορμὴ ἢ συνδέονται μέ καταστροφικούς σεισμούς.

- Μετά τό 1922, ἡ ἐξέλιξη τῶν πόλεων καί οἰκισμῶν γίνεται σέ κάποιο βαθμὸ ὀργανωμένα, μέ σκοπὸ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ νέου πληθυσμοῦ πού, ὑπὸ συνθήκης κρίσης, εἰσρεῖ ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία.

- Ἡ ἐξέλιξη τῶν πόλεων μεταπολεμικά γίνεται πάλι ὑπὸ συνθήκης κρίσης (εἰσορὴ στήν Ἀθήνα καί τὴ Θεσσαλονίκη πληθυσμοῦ πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ὑπαιθρο τοῦ Ἐμφυλίου ἢ τῆς μεταμφυλιακῆς κοινωνικοοικονομικῆς ἀναδιάταξης τῶν ἐπαρχιακῶν κέντρων ἀλλὰ καί πού ἐκδιώκεται ἀπὸ τούς σεισμούς –Βόλος, Καρδίτσα, Ἀργοστόλι κλπ.).

- Ὁ θρίαμβος τοῦ συστήματος τῆς ἀντιπαροχῆς στίς δεκαετίες τοῦ '60 καί τοῦ '70, πού ἐπιβράβευσε καί συνεχίζει νά ἐπιβραβεύει τὴν ἀτομικὴ καί μικρὴ ἰδιοκτησία (οἰκοπεδοῦχο) καί τόν ἐργολάβο-ἐπιχειρηματία.

Ὅλα τὰ προηγούμενα δημιούργησαν ἐν Ἑλλάδι μιά οἰονεὶ πολεοδομικὴ «πολιτικὴ» καί ἀντίστοιχη διάταξη τῆς πόλης, ἐρήμην τῆς πολεοδομικῆς πρακτικῆς πού θά στήριζε μιά πολιτικὴ γῆς καί πολιτικῆς κατοικίας. Ἡ πολεοδόμηση καί οἱ ὑποδομές συνέχεια ὑπολείπο-

ντο ενώ προχωρούσε ή νόμιμη ή ήμινόμιμη και ή αυθαίρετη δόμηση.

Σέ αυτό τό όχι ευχάριστο τοπίο έλαβαν χώρα διάφορες απόπειρες πολεοδομικής παρέμβασης, πού ή πραγματοποιήσή τους άλλοτε σημαδεύτηκε από άστοχίες και άλλοτε οδήγησε σέ αλλοίωση τών αρχικών προθέσεων, τίς όποιες λόγω του σύντομου χαρακτήρα αυτού του κειμένου θά παραθέσουμε χωρίς σχολιασμό:

- Σχέδια του κέντρου τής Αθήνας, τρίγωνο Κλεάνθη - Schaubert.
- Διάφορα καποδιστριακά και όθωνικά σχέδια κέντρων πόλεων του 19ου αιώνα (Πάτρα, Τρίπολη, Ναύπλιο, Ερέτρια κλπ.).
- Τό σχέδιο τής Επιτροπής Έμπράρ και ή πραγματοποίησή του στην πυρκαυστή ζώνη Θεσσαλονίκης.
- Ό οικισμός του συνεταιρισμού ΚΕΚΡΩΨ, σήμερα Δήμος Π. Ψυχικού.
- Ό οικισμός Άσπρα Σπίτια στή Φωκίδα (Άλουμίνο τής Ελλάδος). *Γιάννης Καρανίκας*
- Ό παραθεριστικός οικισμός «Απολλώνειο» στό Πόρτο Ράφτη Άττικής.
- Η οικιστική ένότητα ενεργού πολεοδομίας τής «ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ» στην Κομοτηνή.

Άκόμη και αν από τήν προηγούμενη λίστα έχουν ίσως παραβλεφθεί κάποια επίσης σημαντικά έργα πολεοδομικού σχεδιασμού στην Ελλάδα, νομίζουμε ότι, εξετάζοντας τό περιβάλλον τών αστικών μας κέντρων, μπορούμε νά συμπεράνουμε μέ κάποια ασφάλεια ότι στή μεγάλη τους έκταση οι πόλεις και κομπολεις στον έλληνικό χώρο έχουν αναπτυχθεί και επεκταθεί

χωρίς σχεδιασμό και χωρίς τή στοιχειώδη πολεοδομική σκέψη, ή δέ πολεοδομική πρακτική περιορίστηκε στην άπλή διαχείριση του αστικού περιβάλλοντος πού παρέλαβε, χωρίς νά έχει μέχρι σήμερα δώσει σημαντικά έμπρακτα δείγματα γραφής γιά τή βελτίωσή του.

Πέρα από τή στερεότητα τών οικοδομημάτων και τήν άντοχή τους σέ μελλοντικό σεισμό, έγείρονται σοβαρά ζητήματα γιά τό κατά πόσο είναι σκόπιμο νά αναπαραχθεί τό θλιβερό αστικό τοπίο πού παρουσίαζαν οι περισσότερες περιοχές πρό του σεισμού.

Ό προβληματισμός είναι ανάλογος μέ αυτόν πού αναπτύσσεται γύρω από τά θέματα τής κτιριακής ύποδομής και του φέροντος οργανισμού. Άρκει νά επισκευάσουμε τά κτίρια έτσι ώστε αυτά νά επανέλθουν στην πρό του σεισμού κατάστασή τους και στά προηγούμενα περιθώρια άντοχής ή πρέπει νά τά ενισχύσουμε; Ό προβληματισμός αυτός μεταφέρεται εύκολα και στην πολεοδομική κλίμακα.

Άξίζει νά ξαναφτιάξουμε τήν πόλη πού βλάφτηκε ως ύπηρεξε; Θέλουμε νά ξαναδοῦμε τό ίδιο τοπίο και τήν ίδια (ή και χειρότερη) οικιστική όργάνωση στους Θρακομακεδόνες, τά Λιόσια, τό Μενίδι, τά Άνω Λιόσια;

Φυσικά, τό πρόβλημα δέν περιορίζεται μόνο στό αισθητικό επίπεδο αλλά άφορά όλα τά στοιχεία πού συνθέτουν έναν σύγχρονο οικισμό (έλεύθεροι χώροι, ασφάλεια πεζών, προστασία από θόρυβο, κοινωνική ύποδομή κλπ.).

Μήπως είναι ή ώρα για τή νέα οικιστική πολιτική πού κυφορείται εδώ και χρόνια;

Ή οίονει οικιστική πολιτική πού ασκήθηκε απ' όλες τίς μέχρη σήμερα κυβερνήσεις βασίζεται ουσιαστικά στην προσήλωση σε όρισμένα γνωστά χαρακτηριστικά πού καθορίζουν τήν πολεοδομική εξέλιξη. Αυτά συνοπτικά είναι:

- Η προσήλωση στή στήριξη τής μικροϊδιοκτησίας.³
- Η άποφυγή διάθεσης πόρων για χρηματοδότηση τών τεχνικών και κοινωνικών υποδομών τής πόλης.
- Ο σχεδιασμός και ή θέσπιση μέτρων πού καλύπτουν βραχυπρόθεσμες ανάγκες, πολιτική πού κυριαρχείται από τόν όρίζοντα τής έκλογικής «τετραετίας» και τό μύθο ή και τήν πραγματικότητα του πολιτικού κόστους.

Ό σχεδιασμός και τό πρόγραμμα αναβάθμισης του αστικού χώρου υπερβαίνουν τήν όποια τετραετία. Σε όλα τά άλλα κράτη τής Ε.Ε., με τά όποια θέλουμε νά λέμε ότι σχετιζόμαστε, έχουν δημιουργηθεί θεσμοί, ασκούνται αποτελεσματικές πολιτικές και πραγματοποιούνται προγράμματα των όποιων ό χρονικός όρίζοντας εκτείνεται σε δεκαετίες.

Και τί μπορεί νά γίνει για τό σεισμό και τούς σεισμοπαθείς;

Ίσως έχει έρθει ό χρόνος για μιá νέα αντίληψη για τή διαχείριση του χώρου πού, υπό όρισμένες συνθήκες, θά μπορούσε νά επικρατήσει.

Τά έργαλεία υπάρχουν, ένδεχομένως έν ύπνώσει. Ό

οικιστικός νόμος Ν. 1337/83 με τήν τροποποίησή του με τό Ν. 2539/9 προσφέρουν ένα «μενού» πιθανών έφικτών παρεμβάσεων.⁴ Ίσως μεγάλες και θεαματικές μεταφορές όλόκληρων οικιστικών ένότητων νά παρουσιάζουν δυσχέρειες, όμως ή αναδιάρθρωση του αστικού ίστού στίς σεισμόπληκτες ύποβαθμισμένες περιοχές ή θά γίνει τώρα ή άλλίως θά «άποκατασταθεί» τό μίζερο παρελθόν, με ή χωρίς «άντσεισμικότερες» κατασκευές.

Ή άντιμετώπιση δέν είναι σκόπιμο νά είναι συνολική και ίσοπεδωτική.⁵ Ή πιό άρμόζουσα άντιμετώπιση είναι γενική έφαρμογή —μετά θέβαια από αξιολόγηση— του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου (ΓΠΣ) και ή ανάπτυξη σε επίπεδα οικοδομικού τετραγώνου, ανάλογα με τίς ιδιαιτερότητες κάθε ομάδας, συμπληρωμένου οικοδομικού τετραγώνου.

Ή δομή μιås πρότυπης παρέμβασης έχει δύο σκέλη:

- τήν αναδιάταξη-όλοκλήρωση του πλέγματος δημοσίων κοινωφελών χώρων και του δικτύου πρασίνου και άνοιχτών χώρων,

- τή διαχείριση τών ιδιωτικών χώρων σε επίπεδο οικοδομικού τετραγώνου.⁶

Κάθε τετράγωνο έχει τήν ιδιαίτερη φυσιογνωμία του, τούς ιδιοκτήτες και έννοικιαστές του και τό χάρτη τών ζημιών του. Όπου ή καταστροφή είναι μεγάλη (πολλά κόκκινα) ή παρέμβαση μπορεί νά είναι δραστηική και ή άνοικοδόμηση νά προϋποθέτει άκόμη και τόν τοπικό άναδασμό. Άν τό θέλετε, μιá άντιπαροχή σε επίπεδο οικοδομικού τετραγώνου.⁷

Στίς περιπτώσεις πιό περιορισμένων καταστροφών οι έπεμβάσεις μπορεί νά είναι ήπιότερες και περισσότερο ευέλικτες.

Μέ ποιά χρήματα;

Μετρήστε τά χρήματα πού θά δοθοῦν μέ ἀποσπασματικό τρόπο —καί μέ κριτήρια κομματικής πελατείας ή προεκλογικά— στους δικαιούχους καί τά ὅποια κατά κανόνα θά ξοδευτοῦν καί σέ ἄλλες κατευθύνσεις.

Μετρήστε τά χρήματα πού θά διατεθοῦν στους δήμους καί τίς νομαρχίες γιά ἔργα ὑποδομῆς καί ἀποκατάστασης τῶν δημόσιων κτιρίων.

Μετρήστε τά χρήματα πού θά δοθοῦν ἐδῶ καί ἐκεῖ ἀπό τούς ἴδιους τούς ιδιοκτῆτες/κατοίκους, γιά τή βελτίωση τῆς κατασκευῆς τους, σέ διάφορους ἰδιῶτες πού ὑπόσχονται πλήρη ἀσφάλεια καί παρεμβάσεις στή γραφειοκρατία.

Ἄν κάνετε τήν πρόσθεση, τότε βρήκατε ἕνα πρόχειρο σχῆμα χρηματοδότησης τοῦ «φορέα ἀποκατάστασης» ὅπως λέγεται στή γραφειοκρατική διάλεκτο.

Ποιός τά κάνει ὅλα αὐτά; (Ποιός ὁ φορέας)

Φυσικά τό κέντρο χρηματοδοτεῖ καί ὁ τοπικός φορέας, ὁ δήμος, διαχειρίζεται καί ἐκτελεῖ.⁸

Τεχνογνωσία-Τεχνολογία-Δυναμικό

Μιά ἀρκετά πρόθυμη καί ιδιαίτερα περιφρονημένη κοινότητα ἀρχιτεκτόνων, πολεοδόμων καί ἄλλων συναφῶν ἐιδικοτήτων ὑπό ὀρισμένους ὅρους θά ἀναλάμβανε, ἴσως καί σέ ἐπίπεδο «στράτευσης», ἕνα τέτοιο ἔργο. Ἡ κοινότητα αὐτή ὅμως ἔχει περάσει τήν παιδική ἀσθένεια πού σηματοδοτήθηκε ὡς ΕΠΑ (Ἐπιχείρηση Πολεοδομικῆς Ἀνασυγκρότησης) καί ἔχει διαμορφώσει πιά ὥριμα ἐπιχειρηματικά, ἄρα καί βιώσιμα, κριτήρια ἀνάπτυξης ἔργου.

Ἄλλοι φορεῖς τοῦ εὐρύτερου δημόσιου τομέα πού διαθέτουν (ἢ διέθεταν) τεχνογνωσία εἶναι:

- Ἡ «ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ» τῆς Κτηματικῆς Τράπεζας (νῦν Ἐθνική Τράπεζα), ἡ ὅποια μόλις πρόσφατα διαλύθηκε (ἄρα δέν ὑπάρχει).

- Ἡ ΔΕΠΟΣ, κατ' ἐξοχήν φορέας γιά μιά ἐπιχείρηση ὅπως αὐτή. Στήν πλέον τῶν 20 χρόνων ἐμπειρία τῆς, ἡ μία κυβέρνησις μετά τήν ἄλλη εἴτε τήν ἔχουν ἀγνοήσει εἴτε συνειδητά ἔχουν φροντίσει νά τήν καταστήσουν ἀναποτελεσματική.⁹

- Ὁ ΟΕΚ (Ὁργανισμός Ἐργατικῆς Κατοικίας) εἶναι σχετικά ἀναρμόδιος γιὰτί σκοπός του εἶναι νά στεγάσει τούς δικούς του δικαιούχους σέ ἰδιόκτητες περιοχές.

- Οἱ μεγάλες ἐργοληπτικές ἐπιχειρήσεις καί οἱ ἰδιωτικές τράπεζες.

Ὁ παράγων αὐτός δέν πρέπει νά ἀποκλεισθεῖ prima fascia, ἄν καί ὁ τρόπος ἀποκατάστασης πού ἔχει περιγραφεῖ διαγραμματικά δέν ἔχει ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού θά προσεκλύσουν κατασκευαστικές ἐταιρεῖες καί τράπεζες. Οἱ φορεῖς αὐτοί τείνουν νά προτιμοῦν ἔργα μέ λίγες θεσμικές πολυπλοκότητες ἀλλά καί μεγέθη

πού ἐντάσσονται στήν παράδοση τῶν τεράστιων οἰκιστικῶν ἐνοτήτων πού ἔχουν πλέον ἀπαξιωθεῖ σέ δύση καί ἀνατολή, παράδοση γνωστή ὡς Urban Renewal.

Καί τό διά ταῦτα;

Ἦλα τά προηγούμενα μπορεῖ νά φαίνονται γενικά, θεωρητικά, ἀκατανόητα, ὄραματικά, ἀνεδαφικά, ἀνάλογα μέ τόν ἀναγνώστη.

Δέν ἀπευθύνονται στόν «προσωρινό» κάτοικο μιᾶς σκηνῆς πού βρέχεται καί ταλαιπωρεῖται αὐτός καί τά παιδιά του. Αὐτός δέν ἔχει καιρό γιά τέτοια πράγματα.

Ἦμως ἀπευθύνεται σέ ἕναν μεγάλο κύκλο ἔμμεσων ἢ ἄμμεσων «σεισμοπαθῶν»:

- Δημόσια διοίκηση σέ ὅλα τά ἐπίπεδα, ΟΤΑ, νομαρχίες, ὑπουργεῖα.

- Συναδέλφους μελετητές μηχανικούς καί πολεοδόμους. Συναδέλφους Ἐργολήπτες μηχανικούς.

- Μεσίτες γῆς καί ἀκινήτων.

Καί τούς συμπαθεῖς γραφειοκράτες πού καταρτίζουν τό Γ' ΚΠΣ (ΥΠΕΘΟ). Καί σέ ἐκείνους πού, διαβάζοντας τόν τίτλο τοῦ ἀρθροῦ, ἀναρωτήθηκαν τί τέλος πάντων εἶναι ἡ ἀντισεισμική πόλη,¹⁰ ποιά τά γεωμετρικά καί ὀγκοπλαστικά χαρακτηριστικά τῆς, ἡ διάταξη χρήσεών τῆς, ἡ κυκλοφορία καί τό περίβάλλον τῆς,¹¹ μποροῦμε νά ἀπαντήσουμε ὅτι δέν ἔχομε τήν τέλεια λύση, διαθέτομε ὅμως ὅλες αὐτές τίς προτάσεις τῆς σύγχρονης πολεοδομίας πού ἔχουν γίνει ἀπό τόν 19ο αἰῶνα καί δῶθε καί πού δέν ἔχουν ἐφαρμοστεῖ, γεγονός πού δέν πρέπει νά μᾶς ἐκπλήσσει γιὰτί ἡ παραγωγή τοῦ ἀστικοῦ περιβάλλοντος μπορεῖ νά γίνεται κυρίως ἀπό τήν ἴδια τήν κοινωνική διεργασία μέ τήν διαμεσολάβηση τῶν πολεοδόμων, ὄχι ὅμως καί χωρίς αὐτούς, ὅπως γίνεται σέ ἀκραῖες μορφές στή χώρα μας, καί ὅπως φυσικά γίνεται καί σέ ὀρισμένες ἄλλες.

Ἡ ἀντισεισμική πόλη εἶναι ἡ πόλη πού ἔχει προταθεῖ ἤδη ἀπό σχεδόν ὅλες τίς σχολές. Εἶναι ἡ πόλη τῆς χαμηλῆς πυκνότητας, τῶν ἱκανοποιητικῶν ἐλεύθερων χώρων, ἀλλά καί ἡ πόλη τῆς κοινωνικῆς ἀνοχῆς, γιὰτί τήν ὥρα τῆς κρίσης καί τῆς θεομηνίας ἡ αὐθόρμητη καί ὄχι ἡ θεσμοθετημένη ἀλληλεγγύη καλεῖται νά παίξει τόν πρωτεύοντα ρόλο.

Ἦλα αὐτά, ὑπό τό πρίσμα νεοφιλελεύθερων προτάσεων καί τρέχοντος κλίματος τῆς οἰκονομίας, φαντάζουν ἐκτός θέματος. Ἦλλα ἡ πολεοδομία ἡ ὅποια ρύθμιση τοῦ χώρου μέ γνώμονα τόν ἄνθρωπο καί τό περίβάλλον λίγο ἔχουν νά κάνουν μέ τίς νεοφιλελεύθερες ἀντιλήψεις.

Ἦκόμη ἔχει νά ὀριστεῖ τί εἶναι ἡ νεοφιλελεύθερη πόλη. Ἀσφαλῶς, πάντως, αὐτή ἡ πόλη δέν θά χρειάζεται πολεοδόμους.

Τί θά ἔπρεπε νά γίνει;

- Μελέτη τοῦ ὑπόβαθρου τῶν σεισμοπαθῶν περιοχῶν σέ ὄλη τήν ἔκταση.
- Ἀξιολόγηση τῶν ζημιῶν καί καθορισμός τῶν μικροπεριοχῶν βλαβῶν σέ ἐπίπεδο οἰκοδομικοῦ τετραγώνου.
- Σχέδιο γιά τό πλέγμα δημόσιων κτιρίων (κοινοφελῶν/δημοτικῶν) σέ σχέση μέ τά σχέδια πού ἔχουν γίνει γιά τήν περιοχή (ΕΠΑ, ΓΠΣ, Μελέτες Ἀνάπλασης Δήμου Ἀθηναίων κλπ.).
- Ὁριστικοποίηση τοπικοῦ πολεοδομικοῦ σχεδίου καί κίνηση διαδικασίας ἀναθεώρησης τοῦ ΓΠΣ.
- Ὁργάνωση οἰκιστικῶν ἐνοτήτων σέ ἐπίπεδο δήμου, οἰκοδομικοῦ τετραγώνου (Ο.Τ.)¹² μέ νέους ὄρους δόμησης (ὅπου πρέπει καί εἶναι δυνατόν χαμηλότερους συντελεστές δόμησης).
- Καί τό κυριότερο: Ἀποτύπωση γειτονικοῦ ἀποθέματος γῆς πού μένει ἀναξιοποίητη (στρατόπεδα κλπ.), γιατί ἡ ἀσκηση πολεοδομίας ἀπαιτεῖ δύο βασικά πράγματα, γῆ καί χρήμα.

Κατά πάγια τακτική οἱ κυβερνήσεις τείνουν νά υποβαθμίζουν τίς ἐπιπτώσεις ἀπό τοὺς σεισμούς. Θά ἐκπλαγοῦμε ὅλοι δυσάρεστα ὅταν ἀντικρίσουμε τό μετὰ τίς κατεδαφίσεις τοπίο.

1. Ἀπαρχῆς διευκρινίζεται ὅτι τό ἄρθρο αὐτό δέν φιλοδοξεῖ νά ὑπεισέλθει στά ἐπίμαχα θέματα πού ἀφοροῦν τήν τρέχουσα διαμάχη σεισμολόγων ἀλλά καί τίς προσπάθειες ἀπαξίωσης τοῦ ρόλου τῶν μηχανικῶν. Ἐπίσης δέν ἀναφέρεται στό κρισιμὸ πρόβλημα τῆς ἄμεσης ἀντιμετώπισης τῶν προβλημάτων ὅπου καί ἐκεῖ ἡ πολεοδομική πρακτική θά εἶχε νά προσφέρει ὀργανώνοντας προσωρινούς οἰκισμούς ὀρισμένης ποιότητας.

2. 46 σεισμοί μεταξύ 1821 καί 1912, 9 βαθμῶν καί ἄνω τῆς κλίμακας Μερκάλλι, συσχετίζονται μέ ἀντίστοιχα 26 νέα σχέδια πόλεως (Κ. Κανκούλα - Ν. Παπαμίχος - Β. Χασιτάσγλου, *Σχέδια Πόλεων στήν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα*, Θεσσαλονίκη 1990).

3. Ἀκόμη καί σήμερα πού στή Βουλή τῶν Ἑλλήνων συζητήθηκε τό νομοσχέδιο γιά τή χωροταξία, ἕνα κείμενο πού φιλοδοξεῖ νά καθορίσει τίς μελλοντικές ἐξελίξεις στόν ἐθνικό χώρο, κεντρική θέση στά μέσα ἐνημέρωσης κατέχει μετὰξὺ ἄλλων καί ἡ τροπολογία γιά τή νομιμοποίηση κάποιας μορφῆς «ἀρτιότητας» γιά τά μὴ ἄρτια οἰκόπεδα.

4. Ο Ν. 2508/9 «Βιώσιμη οἰκιστική ἀνάπτυξη τῶν πόλεων καί οἰκισμῶν τῆς χώρας καί ἄλλες διατάξεις» (ΦΕΚ 124Α/13.6.97) προβλέπει διαδικασίες γιά τίς λεγόμενες ἀναπλάσεις. Μέ τό Ν. 2508/97 ἔχει ἐγκατασταθεῖ ἕνα νομικό πλαίσιο γιά πολεοδομικές ἀναπλάσεις καί ἀναμορφώσεις περιοχῶν. Δέν εἶναι τέλειο, ἀλλά μπορεῖ νά προσφέρει δάση γιά κάθε ἐνέργεια. Οἱ ἀναπλάσεις, πού διακρίνονται σέ «ἤπιες» καί «ὀρασιακές» (ἄρθρο 8 τοῦ Ν. 2508/97), μποροῦν νά ἀκολουθοῦν διαφορετικές κατευθύνσεις.

Στίς περιπτώσεις πού ἡ πολεοδομική παρέμβαση δέν ἀπαιτεῖ ἀναδιάταξη τοῦ ιδιοκτησιακοῦ καθεστώτος, ἡ ἀνά-

πλαση χαρακτηρίζεται ἤπια. Ο Δήμος Ἀθηναίων ἔχει κατάρτισε γιά τίς περισσότερες περιοχές του πολεοδομικά σχέδια πού ἀνταποκρίνονται σέ αὐτόν τό χαρακτηρισμό.

Στίς περιπτώσεις πού εἶναι ἀναγκαῖο νά ληφθοῦν δραστικά μέτρα, πάλι ὁ νόμος προβλέπει στό ἄρθρο 12 διαδικασία ἀναδιάταξης του ιδιοκτησιακοῦ καθεστώτος, δηλαδή διαδικασίες ἀστικοῦ ἀναδαμοῦ ἢ καί μερικῶν ἀπολλοτριώσεων πού δέν εἶναι δυνατόν νά γίνουν χωρίς εὐρύτατη συναίνεση τῆς συντριπτικῆς πλειονότητας τῶν ιδιοκτητῶν καί κατοικῶν καί συνεργασία μέ τό φορέα ἀνάπλασης (δήμος). Αὐτή ἡ ἀντιμετώπιση ἔχει δοκιμαστεῖ σέ γενικές γραμμές ἀπό τή ΔΕΠΟΣ στόν Ταῦρο μέ σχετική ἐπιτυχία, χωρίς ἔκτοτε νά ἔχει ἐπαναληφθεῖ.

5. Τό μοντέλο τοῦ Βόλου, στή δεκαετία τοῦ '50, εἶχε τήν ἀτυχία νά συνδέσει τήν καταστροφή ἀπό τό σεισμό μέ τήν ἀντιπαροχή (τήν «πολυκατοικοποίηση» τοῦ χώρου), γεγονός πού οὐσιαστικά κατέστρεψε τήν πόλη.

6. Τό ἐνεργό οἰκοδομικό τετράγωνο προβλέπεται ἀπό τό ΓΟΚ, Ν. 1577/85, ἄρθρο 13.

7. Προεργασίες αὐτοῦ τοῦ τύπου ἔχουν γίνει ἀπό τή ΔΕΠΟΣ στίς προτάσεις γιά τήν ἀνάπλαση τῆς Καισαριανῆς. Ἐφαρμόστηκαν στόν Ταῦρο καί ἐντάχθηκαν στό νομικό πλαίσιο τοῦ Ν. 2539/97, ἄρθρο 12.

8. Ἐδῶ ἀξίζει νά ἀναφερθοῦμε στό μοντέλο τῆς Καλαμάτας ὅπου προϋπήρχε μιά πολεοδομική ὑποδομή (Γραφεῖο ΚΕΠΑΜΕ), ἕνας δήμαρχος πού ἀσκούσε πολιτική (Στ. Μπένας) καί μιά κλίμακα διαχείρισης πού ἔφερε ἀποτελέσματα.

9. Θά πρέπει νά σημειωθεῖ πὼς μιά ἀπό τίς λίγες ὀλοκληρωμένες μελέτες ἀνάπλασης περιοχῆς σεισμῶν μέ ἀντίστοιχο πρόγραμμα προσωρινῆς στέγασης ἐπιχειρήσαν ἔχει γίνει ἀπό τή ΔΕΠΟΣ (σεισμοὶ Θεσσαλονίκης). Πλήν ὅμως δέν ἐφαρμόστηκε.

10. Εἶναι ἐντελῶς ἀπαραίτητο γιά ὅποια πολεοδομική ἐνότητα (νέα ἢ παλαιά) ἢ οἰκοδομικό τετράγωνο νά ἔχουν προηγηθεῖ ἔλεγχοι ἐδάφους σχετικοί μέ τό σεισμό, πρὶν χρηματοδοτηθεῖ τό σχέδιο ἀνοικοδόμησης καί διατυπωθοῦν συγκεκριμένοι ὅροι.

11. Γιά τή γεωμετρία τοῦ πολεοδομικοῦ χώρου εἶναι προφανές ὅτι γιά περιπτώσεις ἐκτακτῆς ἀνάγκης πρέπει νά προβλέπονται χώροι προσωρινῆς στέγασης. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ Δήμος Φιλαδέλφειας, ἐπειδὴ διέθετε τό πάρκο καί τίς στοιχειώδεις ὑποδομές μέσα σ' αὐτό, ἀνταποκρίθηκε στίς ἄμεσες ἀνάγκες. Βέβαια ἡ συγκεκριμένη διαμόρφωση καί ἡ λειτουργία τοῦ πάρκου εἶχαν σχεδιαστεῖ γιά ἄλλους λόγους, ὁ ρόλος του ὅμως προσαρμόστηκε εὐκόλα στήν ἐκτακτῆ ἀνάγκη.

12. Ἡ ἀνάπλαση πόλης σέ ἐπίπεδο οἰκοδομικοῦ τετραγώνου ἔχει ἐπιχειρηθεῖ μέ μεγάλο κόπο στήν Καισαριανή ἀπό τή ΔΕΠΟΣ, φθάνοντας μέχρι καί σέ συνεργασία μέ τό Δήμο, ἡ ὁποία δέν προχώρησε, μεταξύ ἄλλων γιά τόν γνωστό λόγο-«καραμέλα» πού πάντοτε ἐπικαλεῖται ἡ ἀπρόσωπη κεντρική διοίκηση: ἔλλειψη πόρων. Ἡ ἐμπειρία πείθει ὅτι εἶναι δυνατόν νά λειτουργήσῃ ἕνα σύστημα πού προσομοιάζει μέ τήν ἀντιπαροχή σέ ἐπίπεδο οἰκοδομικοῦ τετραγώνου ἔστω καί ἂν ὀρισμένα κτίρια πού ἤδη ἔχουν ἀνοικοδομηθεῖ ἐξαιροῦνται τῆς ἀνάπλασης ὥστε νά ἐπιτευχθεῖ ἡ μέγιστη δυνατή συναίνεση, ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν ἐπιτυχία πολεοδομικοῦ ἔργου.

ΑΡΙΣΤΕΡΟΣ ΣΕ ΕΠΑΡΧΙΑΚΗ ΠΟΛΗ

του Κώστα Βούλαρη

Η μικρή ελληνική επαρχιακή πόλη συνήθως ταυτίζεται με την πρωτεύουσα ενός νομού και οι λίγες που δικαίως φέρουν αυτό το όνομα, αλλά δεν διαθέτουν τη διοικητική του επικύρωση, κατά καιρούς την έχουν διεκδικήσει με έντονες αντιπαραθέσεις, όπως Μεσολογγίου-Αγρινίου, Άργους-Ναυπλίου, Θήβας-Λειβαδιάς... Αντίστοιχα, δεν νοείται νομός, δηλαδή διακριτή γεωγραφική-διοικητική οντότητα, χωρίς την «πρωτεύουσά» του. Αντίθετα με την Αθήνα που δείχνει αυτάρχειας, αφού ακόμα και τα έλλειμματά της σε αγροτικά προϊόντα μπορεί να τα καλύπτει με εισαγωγές, ή επαρχιακή πόλη προϋποθέτει επαρχία, ένδοχώρα, βρίσκεται σε θέση «κέντρου» σε σχέση με μία «περιφέρεια». Αυτή η παραδοχή καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη ζωή των ανθρώπων στην επαρχιακή πόλη αλλά και σε όλη την επικράτεια της. Ως σχέση λειτουργεί παραπληρωματικά με το καθοριστικό πλέγμα σχέσεων ανάμεσα στην επαρχία και την Αθήνα. Σχεδόν όλο το φάσμα αυτών των σχέσεων διαμεσολαβείται από την επαρχιακή πόλη, την πρωτεύουσα του νομού, ή όποια έτσι διαμορφώνει μία δική της οντότητα, ένα προφίλ ταυτόχρονα ολοκληρωμένο και υπαγόμενο.

Πάνω στην πραγματικότητα αυτής της διαμεσολάβησης δομούνται σχέσεις κοινωνικές, σχέσεις εξουσίας, αφού όλοι οι διοικητικοί μηχανισμοί είναι συγκεντρωμένοι στην πόλη, ενώ οι αναιμικοί αυτοδιοικητικοί θεσμικοί και υπηρεσίες των χωριών και κωμοπόλεων ουσιαστικά λειτουργούν ως παραρτήματα των νομαρχιακών οργάνων. Μέσω όλων αυτών, η επαρχιακή πόλη παρέχει μία αίσθηση αυτάρχειας στο επίπεδο της καθημερινής ζωής των κατοίκων της. Αν δε συνυπολογίσουμε και τον παρασιτικό χαρακτήρα των περισσότερων επαρχιακών πόλεων, μπορούμε να εξηγήσουμε μία σειρά από εμφανείς και κατ' αρχήν αδικαιολόγητες πολώσεις ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, αλλά και μέσα στην ίδια την πόλη: δευτερεύουσες ή και άμελητές κοινωνικές αντιθέσεις εδω αποκτοῦν

ισχυρές πολιτισμικές προβολές, ενώ άλλες, βασικότερες, υπολειπόμενες. Ως κοινωνικό φαινόμενο δεν μπορεί να ερμηνευθεί διαφορετικά, παρά μέσα από το κυρίαρχο ιδεολογικό μόρφωμα που συνέχει την επαρχιακή πόλη και το οποίο δομείται με βάση την αποθέωση του μικροαστισμού: ο δημόσιος υπάλληλος ή ο μικρομαγαζάτορας της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης έχει πολλές καθημερινές αφορμές που του τονίζουν την κοινωνική του θέση, το μορφωτικό του επίπεδο, τον κοινωνικό του ρόλο, ενίοτε τα όρια και τα αδιέξοδά του, ενώ ο αντίστοιχος της επαρχιακής πόλης έχει πολύ κοντά του το χωριό, που του υπενθυμίζει ότι βρίσκεται μόλις μία ανάσα από την προτέρα του κατάσταση, δηλαδή από το «βαρβαρικό» του παρελθόν και γι' αυτό προσπαθεί να αποτινάξει από πάνω του ό,τι του τό θυμίζει. Περισσότερο καθορίζεται από το τί αυτός δεν είναι (πλέον) ή μάλλον από το τί δεν θέλει να είναι. Αυτή, όμως, είναι και η βάση, όπου, εκτός των άλλων, νομιμοποιούνται και κατοχυρώνονται όλες οι μεταφερόμενες αθηναϊκές στρεβλώσεις. Για παράδειγμα, οι επαρχιακές πόλεις είναι όντως περισσότερο ανθρώπινες από το κλεινόν άστυ, αλλά αυτό οφείλεται μόνο στην επιβίωση του παλιού, αφού τα διώροφα σπίτια, τις ακόμα υπάρχουσες άλλες στίς παρυφές της πόλης, τον καιρό που τόν βλέπεις και τόν αισθάνεσαι και δεν τόν «πληροφορείσαι», τό χρόνο που δεν είναι τόσο πιεστικός, ενώ, αντίθετα, εκεί όπου χρειάζεται ή ανθρώπινη συμμετοχή τα πράγματα δεν διαφέρουν από την Αθήνα: δεν υπάρχουν περισσότεροι λαχανόκηποι στην Καλαμάτα ή την Κόρινθο απ' ό,τι στην Πετρούπολη ή την Ηλιούπολη, τά καλλιεργημένα «άγρια χόρτα» της λαϊκής αγοράς της Καλλιδρομίου έχουν κατακλύσει και τό τοπικό παζάρι του Άργους. Οι πλατείες παύουν να αποτελούν τόπους συνεύρεσης, βόλτας και επικοινωνίας, ενώ αυξάνονται άλματάδως οι τραπεζοκατειλημμένοι πεζόδρομοι, τά μπάρ, τά καφέ και τά φαστφουντάδικα. Ο τρόπος που ή «ανάπτυξη» και ή «πρόοδος» εσωτερι-

κεύονται στις τοπικές κοινωνίες, ἀφορᾶ τή διεύρυνση καί ἀναπαραγωγή τοῦ παρασιτικοῦ τους χαρακτήρα. Δέν ὑπάρχει ἐπαρχιακή πόλη (ἔστω καί ἂν δέν ἀποτελεῖ πρωτεύουσα νομοῦ) πού νά μὴν ἔχει ἢ νά μὴν διεκδικεῖ τή δική της πανεπιστημιακή σχολή, πού μαζί μέ τή στρατιωτική μονάδα καί ἄλλες μαζικές δημόσιες ὑπηρεσίες ἀποτελοῦν τόν «μοχλό ἀνάπτυξης», ἀφοῦ ἐπισύρουν αὔξηση τῆς τιμῆς τῶν οἰκοπέδων, περισσότερο ἐνοικιαζόμενα διαμερίσματα, αὔξηση τῆς καθ' ὑψος δόμησης καί τοῦ ἤδη ἔντονου κυκλοφοριακοῦ. Ἀκολουθοῦν τά αἰτήματα γιά ἀπαγόρευση τῆς κυκλοφορίας στό (ἐμπορικό) κέντρο τῆς πόλης καί γιά δημιουργία πάρκινγκ κάτω ἀπό τίς πλατεῖες.

Οἱ κάτοικοι τῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων, οἱ ὁποῖοι βρίσκονται σέ ὠριμη ἡλικία καί αὐτή τή στιγμή κυριαρχοῦν στήν τοπική ζωή, εἶναι ἀγροτόπαιδα, μέτοικοι πρώτης γενιᾶς. Ἄλλωστε, μετά τόν Πόλεμο, δέν μετανάστευσαν στήν Ἀθήνα καί Θεσσαλονίκη μόνο οἱ διωκόμενοι ἀριστεροί καί οἱ οικονομικά ἀνήμποροι νά ἐπιδιώσουν στήν ἐπαρχία, ἀλλά καί οἱ μικρές παραδο-

σιακές ἐλίτ τῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων. Καί ἐδῶ διακόπηκε βίαια ἡ ὅποια ἀστική συνέχεια, ἔτσι πού ὅλα νά μοιάζουν, δηλαδή νά πρέπει νά μοιάζουν, καινούργια καί «πολιτισμένα». Ἡ ἀνοδος τοῦ ΠΑΣΟΚ ἦρθε νά ἐκφράσει αὐτή τήν πραγματικότητα, νά κολακεύσει τίς πιό ἀρνητικές πλευρές της, νά ὑπεραξιῶσει κοινωνικά τή «δημοσιούπαλληλική τάξη» καί τόν παρασιτισμό, ὑποβαθμίζοντας τήν ὅποια παραγωγική συνείδηση καί δυνατότητα, νά ἐξοβελίσει τά πραγματικά λαϊκά χαρακτηριστικά. Ἦρθε νά συγκροτήσῃ πολιτικά αὐτό τό κοινωνικό μόρφωμα τῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων, προσφέροντάς του τήν «προοδευτική ἰδεολογία» καί πολιτικό λόγο, δίνοντάς του τήν αἴσθηση τῆς αὐτάρκειας.

Στά πρῶτα μεταπολιτευτικά χρόνια, ἡ Ἀριστερά πού συγκροτήθηκε σχεδόν ἰσότιμα ἀπό τοὺς ἐναπομείναντες τοῦ Ἐμφυλίου, τοὺς μεταπολεμικούς ἀριστεροὺς καί τόν νεολαϊστικό ριζοσπαστισμό ἦταν θορυβώδης καί μαχητική, ἀλλά ἡ παρουσία της στήν τοπική κοινωνία μᾶλλον περιθωριακή καί κοινωνικά ὑποβαθμισμένη. Ὅμως, κατά τή διάρκεια τῆς πασοκικῆς

όκταετίας και τών άμέσως έπόμενων χρόνων, οι άριστεροί «άναβαθμίστηκαν», άφοϋ πρώτ' άπ' όλα «έντάχθηκαν» κοινωνικά, μέσα άπό τό προσφερόμενο πασοκικό πολιτισμικό πρόταγμα. Μπήκαν έτσι σέ μία διαδικασία άκύρωσης, χωρίς δυνατότητες διαφυγής άπό τά δεδομένα ζωής και κοινωνικής συμπεριφοράς τής έπαρχιακής πόλης.

Μετά τό '89, μέ τό συνολικό άριστερό άδιέξοδο και τή διάλυση τών κομματικών μηχανισμών, ή «κοινωνική ένσωμάτωση» τών άριστερών ύπήρξε σχεδόν άπολυτη, άλλοτε μέ άντιστάσεις και κάποια κριτήρια και άλλοτε χωρίς: οι άριστεροί δικηγόροι άπέκτησαν και αυτοί άργομισθίες «νομικού συμβούλου» σέ τράπεζες και όργανισμούς, οι μηχανικοί δικαιοματικό μερίδιο στις τοπικές δημοπρασίες και ύπερβάσεις, οι συνδικαλιστές πρόσβαση στις συνδικαλιστικές παροχές και θέση στα συμβούλια τών οργανισμών, οι δημοτικοί σύμβουλοι ρόλο στα τοπικά συμφέροντα. Παράλληλα, στελέχωσαν τούς πολιτιστικούς φορείς τής πόλης, δημιούργησαν κινηματογραφικές λέσχες, θεατρικές ομάδες, βιβλιοπωλεία, τοπικές έφημερίδες, όρειδατικούς και ιστιοπλοϊκούς όμίλους, κάποτε παράγοντας άξιόλογα άποτελέσματα, αλλά συνήθως προβάλλοντας αυτές τις άσχολίες τους ως ένδειξη τής «διαφοράς» τους, δηλαδή τής πολιτισμικής τους ύπεροχής, γιατί αυτό όντως απέμεινε άπό τή θητεία τους στην Άριστερά. Μά άκόμα και έτσι, αυτοί οι άριστεροί άποτελούν ό,τι καλύτερο έχει να επιδείξει ή μικρή έπαρχιακή πόλη σέ ανθρώπινο δυναμικό, όλοι μαζί θά άποτελούσαν τό ιδανικό δημοτικό συμβούλιο, παρά τήν άνύπαρκτη πολιτική έπιρροή τους (ως άριστερών), θά μπορούσαν να καθορίσουν τή ζωή τής. Όταν όμως έρχεται ή ώρα τής παρέμβασης, δηλαδή τών τοπικών εκλογών, πάντα χρειάζεται κάποια «προσωπικότητα» για να στεγαστούν και να εκφραστούν και έτσι στηρίζουν άνεξάρτητους, συνεργαζόμενους και καλλιτεχνίζοντες, πάντα κατοίκους Άθηνών ή Θεσσαλονίκης, άφοϋ κανείς δέν άνέχεται τόν διπλανό του σέ πρώτο ρόλο.

Έστω και άν εν πολλοίς πρόκειται για τά ίδια πρόσωπα, ύπάρχει μία σημαντική διαφορά άνάμεσα σέ αυτή τήν Άριστερά και τήν πρώτη μεταπολιτευτική: έδω πρόκειται για τοπική Άριστερά, ενώ ή άλλη, άπομεινάρι και άπόηχος τού Έμφυλίου, ήταν κυρίως ιδεολογική και πολιτική Άριστερά, παρά τις μύριες όσες στρεβλώσεις και άνεπάρκειες. Έτσι, οι σημερινοί άριστεροί έλάχιστα άντιστέκονται ή διαφέρουν κοινωνικά και περισσότερο διεκδικούν κοινωνικούς ρόλους και άναγνώριση, οικονομική ευμάθεια και «ευαισθησίες». Έξαιρέσεις πάντα ύπάρχουν, μόνο πού όδηγούνται σέ ήρωικούς δρόμους, εν τέλει άτομικούς: ό εκπαιδευτικός άρνείται να στείλει τά παιδιά του στο φροντιστήριο, μέ άποτέλεσμα αυτά να δυσκολεύονται και ό ίδιος να στιγματίζεται, ό γιατρός άρνείται να πάρει φακέλακι και άπομονώνεται, ό συνδικαλιστής άντιπαρατάσσεται μόνος του στή διοίκηση τού όργανισμοϋ ή τής

έπιχείρησης και κινδυνεύει, ό έπαγγελματίας σνομπάρει τόν δήμαρχο, τόν νομάρχη και τούς τοπικούς παράγοντες και φυτοζωεί, ή «ψυχή» τού συλλόγου επιδίδεται στον πλέον έξοντωτικό άκτιβισμό.

Κάποιος θά μπορούσε να παρατηρήσει ότι όλα αυτά είναι γνωστά, ότι συμβαίνουν και εις Άθήνας, ότι άδικω τήν έπαρχία και τούς ανθρώπους τής, ότι παρ' όλα τά άρνητικά πάντα ύπάρχει και ή καλή όψη τών πραγμάτων. Σύμφωνοι, αλλά περισσεύει κάτι πού δέν τό συναντάς στην Άθήνα και τή Θεσσαλονίκη και τουλάχιστον έδω δέν καθορίζει τά πάντα. Έδω, λόγω τού μεγέθους τής πόλης και τής έγγύτητας τών έρεθισμάτων, τά περιθώρια διαφυγής είναι πολύ μεγαλύτερα, ή άνωθυμία έξασφαλίζει άνάσες προσωπικού χώρου και χρόνου, μπορείς να σταθείς σ' ένα ρειθρο και να άναλογιστείς, ή έξουσία άπέχει μόνο μερικές εκατοντάδες μέτρα αλλά θρίσκειται πολύ πιο πάνω από σένα, ή ζωή σου είναι περισσότερο πραγματική. Αντίθετα, στή μικρή έπαρχιακή πόλη όλα είναι γνωστά, οι κινήσεις και οι ύποχρεώσεις σου άπολύτως κοινωνικά καθορισμένες, οι συνθήκες ζωής πολύ περισσότερο άσφικτικές, ή έξουσία δίπλα σου, ή κοινωνική πίεση, για να ένδώσεις, άφόρητη. Στην Άθήνα, ό σημερινός άριστερός, παρά τις όσες άκυρώσεις, πάντα έχει και διεξόδους πού τόν κρατούν ζωντανό ή έστω νεκροζώντανο. Ζώντας στην έπαρχιακή πόλη δέν μπορεί να ύπάρξει ούτε στιγμή έξω άπ' αυτήν, έξω άπό τή συλλογική νεύρωσή τής. Μόνο πού έτσι δέν μπορεί να ύπάρξει ως άριστερός.

Και άν τά πράγματα πάντα κάπως έτσι ήταν εκεί για τούς άριστερούς, άλλοτε ύπήρχε τό «έξω», τό πέραν τού γκριζου όρίζοντα, πού τούς παρηγορούσε, τούς κινητοποιούσε, τούς έκανε να νιώθουν διαφορετικοί και αισιόδοξοι, να μην ταυτίζονται μέ τήν πραγματικότητα τής πόλης τους. Πέρα άπό τά όριά τής, πέρα άπό τήν εμβέλεια τής μίξεριας τής, ύπήρχαν και άλλοι, πολλοί σαν αυτούς, ύπήρχε ή άλήθεια τους, πού κάποια στιγμή θά άλλαζε τόν κόσμο και τή μικρή τους πόλη. Και έτσι, κατάφεραν να παραμείνουν άριστεροί.

Και έδω, αναπόδραστα, τίθεται τό ερώτημα: τί ό μύθος δηλοϊ; Εύκολο να άντικαταστήσει κανείς τήν ιστορική μνήμη μέ τή νοσταλγία, τήν πολιτική άνάλυση μέ τό βολονταρισμό, τό μέλλον μέ τήν τυφλή άντιστασιακότητα. Και στην έπαρχία, τά άδιέξοδα τής Άριστεράς είναι περισσότερο άπτά και έμφανη, οι έφήμερες λύσεις και επιφάσεις κοινωνικά άκυρωμένες, οι άτομικές προσχωρήσεις στο ΠΑΣΟΚ σταθερές και συγκεκριμένες, ουδείς μπορεί να ξεχάσει πως ή Άριστερά συνεχίζει να καταναλώνει και να χάνει τούς ύπάρχοντες άριστερούς, παλαιότερης κοπής, χωρίς να δημιουργούνται νέοι, άκόμα και άν κάποιοι ψήφοι, δηλαδή διαθεσιμότητα, κατευθύνονται προς τ' άριστερά. Στην έπαρχία, είναι πιο δύσκολο να βολευτεί ένας άριστερός, πού συνεχίζει να σκέφτεται και να άγωνιά. Αυτή τήν άγωνία θέλησα να μεταφέρω έδω και μάλλον δέν τά κατάφερα...

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΠΙΝΟΖΑ ΣΤΟΝ ΡΟΥΣΩ

του Άκη Γαβριηλίδη

Στό παρόν κείμενο, μέ βάση τά πορίσματα ευρύτερης έργασίας,¹ έπιχειρείται μιά προσέγγιση τής σκέψης του Σπινόζα σχετικά μέ δύο έκ πρώτης όψεως ασύνδετα μεταξύ τους θέματα, τήν παιδική ήλικία καί τή δημοκρατία, σέ παράλληλη ανάγνωση μέ τίς αντίστοιχες θέσεις του Ζάν-Ζάκ Ρουσό. Κρίσιμος ένδιάμεσος κρίκος γιά τήν πραγμάτευση αυτή είναι ή έννοια τής *έλευθερίας*, ή όποία άποτελεϊ στοιχείο ταυτόχρονα ένοποιητικό (μεταξύ των δύο θεμάτων) καί διαφοροποιητικό (μεταξύ των δύο φιλοσόφων).

Τό παράδειγμα του παιδιού

Στό κεφ. 16 τής *Θεολογικο-πολιτικής Πραγματείας* του, εκθέτοντας τήν ευδαιμονιστική του σύλληψη γιά τό ανθρώπινο πράττειν, ο Σπινόζα χρησιμοποιεί μεταξύ άλλων καί τό έξής έπιχείρημα: «Διότι δέν καθορίζονται όλοι κατά φυσικό τρόπο νά ενεργούν σύμφωνα μέ τούς κανόνες καί τούς νόμους του Λόγου. Αντιθέτως, όλοι γεννιούνται σέ πλήρη άγνοια των πραγμάτων καί, προτού γίνουν ικανοί νά γνωρίσουν τόν αληθή κανόνα τής ζωής καί νά αποκτήσουν τό ήθος τής αρετής, έστω καί αν ανατρέφηκαν καλά, μεγάλο μέρος τής ζωής τους έχει περάσει. Ωστόσο, στό μεταξύ όφείλουν νά ζήσουν καί νά διατηρήσουν τόν έαυτό τους όσο έξαρτάται απ' αυτούς, ήτοι παρακινούμενοι μόνο από τήν όρεξη».²

Έδώ είναι ένδιαφέρον νά σημειώσουμε ότι ο λόγος, γιά τόν όποιο ή έπιθυμία (ή όρεξη) προτιμάται έναντι του Λόγου κατά τόν όρισμό τής ουσίας του ανθρώπου, είναι τό γεγονός ότι ή πρώτη είναι μονιμότερα παρούσα στή ζωή των ανθρώπων απ' ό,τι ο δεύτερος.

Άκριδέστερα, είναι *μονίμως* παρούσα, ήδη από τήν άρχή της, ενώ ο δεύτερος εισέρχεται –έάν εισέλθει– σέ κάποιο ύστερο στάδιο. Άρα, ο ρόλος του Λόγου στήν ανθρώπινη ζωή άποτελεϊ «ύποσύνολο» εκείνου τής έπιθυμίας, έκτός των άλλων καί μέ ποσοτική-χρονική έννοια.

Θέτοντας τό θέμα μέ αυτό τόν κάπως άπρόσμενα ρεαλιστικό τρόπο, αναφερόμενος δηλαδή όχι στό έπίπεδο των άφηρημένων ουσιών αλλά στή σχέση Λόγου/έπιθυμίας μέσα στήν πραγματική, υλική ζωή των ανθρώπων, ο Σπινόζα μάς φέρνει αντιμέτωπους μέ τό ζήτημα τής *παιδικής ήλικίας*.

Στό σπινόζικό έργο υπάρχουν όρισμένες (αν καί όχι πολλές) αναφορές στήν κατάσταση του παιδιού. Οι περισσότερες από αυτές θορίσκονται στήν *Ηθική* καί, ειδικότερα, στά *Σχόλιά* της. Φυσικά δέν μπορούμε νά

1. «*Η έννοια του φυσικού δικαίου στή φιλοσοφία του Σπινόζα*», διδακτορική διατριβή φιλοσοφίας του δικαίου στό ΑΠΘ. Η πλήρης μορφή τής έργασίας πρόκειται νά έκδοθει στίς αρχές του 2000 από τίς εκδόσεις Έλληνικά Γράμματα μέ τίτλο *Η δημοκρατία ως παραγωγή*.

2. *Tractatus Theologico-politicus*, in: Benedicti de Spinoza, *Opera quotquot reperta sunt*, M. Nijhoff, Hagae Comitum MDCCCVC [Χάγη 1985], τ. Α., (στό έξής: Θ.π.Π.), σ. 122.

πούμε ότι οι αναφορές αυτές συγκροτούν κάποια ιδιαίτερη θεωρία για την παιδική ηλικία. Χαρακτηρίζονται ωστόσο από μία αξιολογική συνοχή, καθότι το παράδειγμα του παιδιού χρησιμοποιείται πάντοτε κατά μία συγκεκριμένη έννοια, και δη ακριβώς αυτή που υποβάλλει το πνεύμα του ανωτέρω αποσπάσματος.

Ένδεικτικά, στο Σχόλιο που ακολουθεί το Πόρισμα του Θεωρήματος 44 του μ. Β' της *Ἠθικῆς*,³ ο Σπινόζα, δραματοποιώντας την κατάσταση που διατυπώνεται ἀφρημένα σέ αυτό, «σηνοθετεί» ένα παιδί νά ἐνσαρκώνει τό τυπικό παράδειγμα ἀνθρώπου που λειτουργεί μέ βάση τούς συνειρμούς τῆς φαντασίας (του) και ὄχι μέ βάση τό Λόγο,⁴ δηλαδή ἀνθρώπου που νοεῖ τά πράγματα ὄχι sub specie aeternitatis, ἀλλά μέ βάση τήν τυχαίότητα καί τή διάρκεια μέσα στό χρόνο. Καί αὐτό ἐνῶ δέν φαίνεται νά ὑπάρχει κανένας ιδιαίτερος θεωρητικός λόγος που νά ἀναγκάζει τόν Σπινόζα νά ὑποθέσει εἰδικά ἕνα παιδί καί ὄχι ἕναν ἄντρα ἢ λ.χ. μία γυναίκα που φαντάζεται τόν Πέτρο, τόν Παῦλο κ.ο.κ. Ἡ παιδική ηλικία ἐπομένως ἐμφανίζεται ἐδῶ ὡς προνομιακά συνδεόμενη μέ τή λειτουργία τῆς φαντασίας: *ἡ φαντασία του θά ταλαντεύεται...* (Σχ. τοῦ Θ. 44, ὁ.π.). Αὐτός ἀκριβῶς εἶναι κατ' ἐξοχήν ὁ τρόπος λειτουργίας τῆς φαντασίας: στόν Σπινόζα, ἡ φαντασία ἀπό μία ἀποψη τό μόνο που κάνει εἶναι ἀκριβῶς νά ταλαντεύεται, ὀδηγώντας τήν ψυχή νά θεωρεῖ τά πράγματα ὡς παρόντα ἐνῶ δέν εἶναι καί νά τά ἀναφέρει ἄλλοτε στό παρελθόν καί ἄλλοτε στό μέλλον.

Στό Ε' τῆς *Ἠθικῆς*, ἐξάλλου, ὁ Σπινόζα ἐπανέρχεται ἀκόμη μία φορά στήν προαναφερθεῖσα ιδιότητα τοῦ Λόγου, συνδέοντάς την τώρα μέ τό ἠθικό του πρόγραμμα. Στό πλαίσιο αὐτοῦ, ἄλλωστε, ἡ ιδιότητα αὐτή ἀποκτᾶ θεμελιώδη σημασία, δεδομένου ὅτι «καθόσον ἡ ψυχή νοεῖ ὅλα τά πράγματα ὡς ἀναγκαῖα, ἔχει ἀπέναντι στά πάθη μεγαλύτερη δύναμη».⁵ Ἐκεῖ, λοιπόν, εἶναι ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον ὅτι προσφεύγει ἐκ νέου στό παράδειγμα τοῦ παιδιοῦ. Συγκεκριμένα, στό Σχόλιο που ἀκολουθεῖ τό παρατεθέν θεώρημα, προσπαθώντας νά δείξει γιατί ἕνα πράγμα μᾶς προξενεῖ λιγότερη λύπη ἄν τό θεωρήσουμε ὡς ἀναγκαῖο, ἀναφέρει ὅτι «κανεῖς δέν οἰκτῖρει ἕνα νήπιο ἐπειδή δέν μπορεῖ νά μιλήσει, νά περπατήσει, νά σκεφθεῖ λογικά...».

Ἀπό τίς δύο προαναφερθεῖσες χρήσεις τοῦ παραδείγματος ἤδη ὀριοθετεῖται μία σαφής θέση γιά τήν εἰκόνα τοῦ παιδιοῦ στό ἐσωτερικό τῆς σπινοζικῆς θεωρίας. Τό παιδί ὄχι μόνον ὑπόκειται πῶς ἐντονα στή φαντασία του –καί, ὡς ἐκ τούτου, στερεῖται στόν ἀντιστοιχο βαθμό τῆς χρήσης τοῦ Λόγου–, ἀλλά καί ὑπόκειται ἀναγκαιῶς σέ αὐτήν, κατά τρόπο ὥστε ὅλοι νά θεωροῦν (δικαιῶς) φυσιολογική τήν κατάσταση αὐτή καί νά μὴν τήν ἀντιλαμβάνονται ὡς κάτι ξεχωριστό. Ἡ διαπίστωση αὐτή ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό ὅλες τίς ἄλλες χρήσεις τοῦ παραδείγματος τοῦ παιδιοῦ στά Σχόλια τῆς *Ἠθικῆς*.⁶

Κατά βασική παραδοχή τῆς σπινοζικῆς ἠθικῆς, ὅπως

αὐτή ἀναπτύσσεται ἰδίως στό Ε' τῆς *Ἠθικῆς*, ἡ ζωὴ σύμφωνα μέ τό Λόγο συνιστᾶ, ὅπως εἶναι γνωστό, τήν ἴδια τήν ἀνθρώπινη εὐδαιμονία. Αὐτό, ἀπό τήν εἰδική ἀποψη που μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ὀδηγεῖ στό ἐξῆς ἐνδιαφέρον συμπέρασμα: γιά τόν Σπινόζα, ἡ παιδική ηλικία, μακρὰν τοῦ νά νοεῖται ὑπό τή συνήθη εἰκόνα τῆς ἀθωότητος καί τῆς εὐτυχίας, ἀντιθέτως ἀποτελεῖ παραδειγματική ἔκφραση τῆς κατάστασης στήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος εἶναι περισσότερο ἐκθετος στή δύναμη τῶν παθῶν του – κυριαρχεῖται μάλιστα σέ ὑψηλό βαθμό ἀπό τή *μίμηση τῶν παθῶν*.⁷

Ἡ σπινοζική σύλληψη γιά τήν κατάσταση τοῦ παιδιοῦ χαρακτηρίζεται ἀπό ἐντυπωσιακή συγγένεια μέ τήν *ψυχαναλυτική θεωρία*, κατά τό ὅτι σέ αὐτήν ἀνευρίσκουμε μία *θεματοποίηση τῆς παιδικῆς ἐπιθυμίας*. Ἀπό τήν ἴδια τή γλωσσική ἔκφραση τοῦ σπινοζικοῦ κειμένου σαφῶς προκύπτει ὅτι οἱ ἄνθρωποι, κατά τά πρῶτα ἔτη τῆς ζωῆς τους, ζοῦν καθοδηγούμενοι ἀπό τήν ἐπιθυμία.

Κατά τά ἀνωτέρω, ἡ ἐπιθυμία, εἴτε συνειδητή εἴτε

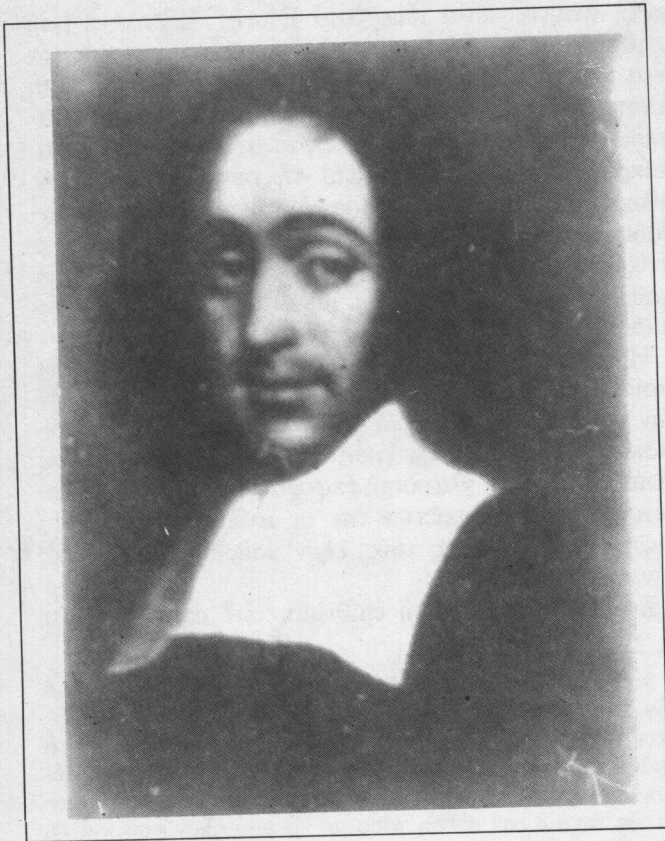
3. Τό συγκεκριμένο Θεώρημα ἐντοπίζει ἕνα βασικό, γιά τόν Σπινόζα, γνώρισμα τῆς συμφωνίας μέ τό Λόγο σκέψης, ἦτοι τό ὅτι «στή φύση τοῦ Λόγου δέν εἶναι νά θεωρεῖ τά πράγματα ὡς τυχαῖα, ἀλλά ὡς ἀναγκαῖα». Κατά τό Πόρισμα δέ τοῦ θεωρήματος, «τό ὅτι θεωροῦμε τά πράγματα ὡς τυχαῖα, σέ σχέση τόσο μέ τό παρελθόν ὅσο καί μέ τό μέλλον, ἀνάγεται στή φαντασία καί μόνον».

4. «Ἄς ὑποθέσουμε ἕνα παιδί που εἶδε χθές πρώτη φορά τό πρωί τόν Πέτρο, τό μεσημέρι τόν Παῦλο καί τό βράδυ τόν Συμεών, ἐνῶ σήμερα τό πρωί ξαναεἶδε τόν Πέτρο. Εἶναι προφανές ὅτι μόλις δεῖ τό πρωινό φῶς... θά φανταστεῖ ὀλόκληρη τήν ἡμέρα καί, μαζί μέ τήν εἰκόνα τοῦ πρωينوῦ, θά φανταστεῖ τόν Πέτρο, μέ ἐκείνη τοῦ μεσημεριοῦ τόν Παῦλο καί μέ τοῦ βραδινοῦ τόν Συμεών, δηλαδή θά φανταστεῖ τήν ὑπαρξη τοῦ Παύλου καί τοῦ Συμεών σέ σχέση μέ τόν μέλλοντα χρόνο· ἀντίθετα, ἄν δεῖ τόν Συμεών τό βράδυ, θά ἀναφέρει τόν Πέτρο καί τόν Παῦλο στόν παρελθόντα χρόνο... Ἄν συμβεῖ μία φορά νά δεῖ τόν Ἰάκωβο στή θέση τοῦ Συμεών, τότε τό ἐπόμενο πρωί θά φανταστεῖ μαζί μέ τό βράδυ πότε τόν Συμεών καί πότε τόν Ἰάκωβο...» κ.ο.κ.

5. *Ἠθική*, Ε', Θεώρημα 6.

6. Βλ. π.χ. Γ', Θ. 2, Β', Θ. 49.

7. Στό Σχόλιο τοῦ συναφοῦς θεωρήματος –32 Γ– ἀναφέρεται ὅτι: «ὅλα αὐτά [ἐνν. τό ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τήν τάση νά καταλαμβάνονται ἀπό τά συναισθήματα τῶν ὁμοίων τους] θά δοῦμε ὅτι μᾶς τά διδάσκει ἡ ἴδια ἡ ἐμπειρία, ἄν θελήσουμε νά τήν συμβουλευθοῦμε: *ἰδίως ἄν προσέξουμε τά πρῶτα χρόνια τῆς ἡλικίας μας*. Πραγματικά, τά παιδιά, καθῶς τό σῶμα τους εἶναι σάν νά βρίσκεται συνεχῶς σέ ἀμφίρροπη κατάσταση, παρατηροῦμε ὅτι γελᾶνε ἢ κλαῖνε ἀπό μόνον τό γεγονός ὅτι βλέπουν τούς ἄλλους νά γελᾶνε ἢ νά κλαῖνε· καί οὐδέποτε βλέπουν νά κάνουν οἱ ἄλλοι θέλουν κι αὐτά ὅμοια νά τό μιμηθοῦν καί, τέλος, ἐπιθυμοῦν ὅ,τι φαντάζονται πῶς εὐχαριστεῖ τούς ἄλλους».

άσυνείδητη,⁸ παραμένει η ουσία του ανθρώπου ή ουσία δέ αυτή εκδηλώνεται καθαρότερα στην αρχή της ύπαρξής του. Γι' αυτό και τό παιδί αποτελεί τό κατ'έξοχήν παράδειγμα τής αδυναμίας του ανθρώπου απέναντι στά πάθη του, δηλαδή απέναντι στή δύναμη τών εξωτερικών αιτίων. Κι ωστόσο, αυτό δέν συνιστά παρέκκλιση, αλλά είναι κάτι «φυσικό και αναγκαίο».⁹ Τηρουμένων τών αναλογιών, θά μπορούσαμε νά πούμε ότι, μέ βάση τίς δύο άνωτέρω όριζουσες, τό παιδί ανάγεται σέ ένα είδος «φυσιολογικού» προτύπου γιά νά σκεφτοῦμε τόν «προβληματικό»¹⁰ ἐνήλικα, κατά τόν ίδιο ακριβώς τρόπο πού, στόν Φρόντ, τό παιδί είναι ένα πρότυπο γιά νά συλλάβουμε τό μηχανισμό τής νευρώσης στούς ἐνήλικες.

Η ἐκ γενετῆς ἐλευθερία

Ο Σπινόζα δέν χρησιμοποιεῖ θεβαίως τό χαρακτηρισμό «νευρωτικός», πού είναι ὡς γνωστόν πολύ νεότερος. Ο σχετικός ὅρος πού ἀπαντᾶται σέ αυτόν μᾶς ἀνοίγει τό δρόμο γιά ἕναν ἄλλο συσχετισμό. Ἕνας ἄνθρωπος, στήν ψυχή του ὁποῖου τό μεγαλύτερο μέρος καταλαμβάνει ἡ φαντασία, ἐνώ ὁ Λόγος εἶναι ὑποταγμένος ἡ ἀπών, χαρακτηρίζεται ὡς δούλος (τῶν παθῶν του). Αυτό ἐπομένως τό ὁποῖο λείπει κατ' ἀνάγκη ἀπ' ὅλα τά παιδιά —καί ἀπό ὅσους ἐνήλικες ἐξομοιώνονται μέ αὐτά— εἶναι κάτι πολύ πῖο ἀπλό καί, ταυτόχρονα, πολύ πῖο σύνθετο: ἡ ἐλευθερία.

Μέ βάση τό συσχετισμό πού μόλις ἀναφέρθηκε, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ θεωρία του Σπινόζα τοποθετεῖται σέ θέση ἀντιδιαμετρική πρὸς ἐκείνην ἑνός ἄλλου κλασικοῦ στοχαστή τῶν νεότερων χρόνων: του Ζάν-Ζάκ Ρουσό. Πράγματι, ὁ Ρουσό, περίπου ἕναν αἰῶνα ἀπό τήν ἐποχή πού γραφόταν ἡ Ἠθική, ἀρχίζει τό διασημότερο πολιτικό ἔργο του μέ τήν ἀκριβῶς ἀντίθετη διαβεβαίωση:

«Ὁ ἄνθρωπος γεννήθηκε ἐλεύθερος καί παντοῦ εἶναι μέσα στά αἰδερά [...]. Πῶς συνέβη αὐτή ἡ ἀλλαγὴ; Τό ἀγνοῶ. Τί μπορεῖ νά τήν κάνει νόμιμη; Νομίζω πῶς μπορῶ νά ἐπιλύσω αὐτό τό ζήτημα».¹¹

Βλέπουμε ὅτι ὁ Ρουσό ἀκολουθεῖ τήν ἴδια ὁδὸ, πιστεύοντας ὅτι ἡ οὐσία του ἀνθρώπου πρέπει νά ἀποκαλύπτεται μέ τόν καθαρότερο τρόπο κατά τή γέννησή του· μόνο πού ἡ οὐσία τήν ὁποία ἀνακαλύπτει αὐτός εἶναι τελείως διαφορετικῆς ὑφῆς. Κατ' αὐτόν λοιπόν ἡ ἐλευθερία εἶναι κάτι ἐγγενές (μέ τήν κυριολεξία του ὅρου) στόν ἄνθρωπο, κάτι δεδομένο σέ αὐτόν ἀπό μόνο τό γεγονός ὅτι εἶναι ἄνθρωπος.

Ἡ ἀναγωγή αὐτῆ τῆς ἐλευθερίας σέ οὐσία του ἀνθρώπου δέν σημαίνει βέβαια ἄρνηση κάθε πραγματικότητας στό φαινόμενο τῆς δουλείας —κάθε ἄλλο, μάλιστα. Δηλώνει ἀπλῶς ἀντιστροφή του τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τή σχέση μεταξύ τῶν δύο. Πράγματι, στό ἴδιο τό παρατεθέν ἀπόσπασμα γίνεται εὐδιάκριτο ὅτι τό ζήτημα τῆς δουλείας ὄχι μόνον δέν παρακάμπτεται, ἀλλά ἀντιθέτως εἶναι αὐτό πού ἀναδεικνύεται ὡς κατ' ἐξοχήν ἐνδιαφέρον πρόβλημα. Μέ τήν παραδοχή ὅτι ἡ ἀρχική, ἡ ἀφετηριακὴ κατάσταση του ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐλευθερία, αὐτό πού ὑπολείπεται νά συλληφθεῖ νοητικά εἶναι ἡ δουλεία, καθότι δευτερογενῆς, ἄρα ἀφύσικη, κατάσταση.

Γιά νά ἐπιλύσει τό πρόβλημα αὐτό, ὁ Ρουσό προσφεύγει σέ μία θεωρία πού θά μπορούσαμε νά ἀποκα-

8. Πρβλ. Η Γ' Θ. 9 Σχ.: «Μεταξύ τῆς ὄρεξης καί τῆς ἐπιθυμίας δέν ὑπάρχει καμία διαφορά, πέραν του ὅτι ἡ ἐπιθυμία ἀναφέρεται γενικά στούς ἄνθρώπους στό βαθμό πού ἔχουν συνείδηση τῆς ὄρεξῆς τους» (ἡ ὑπογράμμιση δική μου).

9. «Ἄν, ἀντίθετα, οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι γεννιούνται ὠριμοί καί κάποιος γεννιόταν παιδί, τότε ὅλοι θά λυποῦνταν τά παιδιά διότι θά θεωροῦσαν τήν παιδικὴ ἡλικία ὄχι ὡς κάτι φυσικό καί ἀναγκαῖο, ἀλλά ὡς ἐλάττωμα ἡ ἁμάρτημα τῆς φύσης» (Σχόλιο του Θ. 6 του Ε' μέρους).

10. Ο ὅρος «προβληματικός» χρησιμοποιεῖται καταχρηστικά καί μόνο χάριν τῆς ἀντιδιαστολῆς. Γιά τόν Σπινόζα δέν ὑπάρχουν προβληματικοί καί μὴ προβληματικοί, δεδομένου ὅτι τόσο οἱ καθοδηγούμενοι ἀπό τό Λόγο ὅσο καί οἱ ἀνόητοι ἀποτελοῦν ἐξίσου μέρος τῆς κοινῆς δυνάμεις τῆς φύσης.

11. Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social*, Livre I, Chap. I (Union Générale d' Editions, Paris 1973, σ. 60). Ἡ ὑπογράμμιση στό πρωτότυπο.

λέσουμε θεωρία τῆς ἀλλοτρίωσης.¹² Ἡ πρωτογενής, «κατ' ἰδέαν» ἐλευθερία, μέ τήν ὁποία εἶναι προικισμένος ὁ ἄνθρωπος πῆ στιγμή τῆς γέννησής του, χάνεται στήν πορεία, στό πέρασμα τοῦ ἀνθρώπου στίς πραγματικές ιστορικές συνθήκες ὑπαρξῆς του, ἰδίως μέ τήν ἔνταξή του στίς ιστορικά ὑπαρκτές ὀργανωμένες κοινωνίες. Αὐτά ὡς πρὸς τήν ἐρμηνεία τῆς ἐμφάνισης τοῦ φαινομένου. Αὐτά ὅμως πού πρωτίστως ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ δικαίωσή του. Ἀγνοοῦμε πῶς παρήχθη πραγματικά ἡ δουλεία· γνωρίζουμε ὅμως ὅτι συνιστᾶ μία πτώση, μία παρέκκλιση, ἡ ὁποία πρέπει νά ἀποκατασταθεῖ. Καθώς ἡ ἀνελευθερία τῶν ιστορικά ὑπαρκτῶν κοινωνιῶν ἀποτελεῖ τήν ἄρνηση, τήν ἀπουσία en fait (ἐν τοῖς πράγμασι) αὐτοῦ πού ὁ ἄνθρωπος θά ἔπρεπε νά κατέχει en droit (ἐν δικαίῳ), τό ζήτημα τῆς πολιτικῆς συνίσταται στό νά ὀργανώσουμε τό θεσμικό σύστημα κατά τέτοιο τρόπο πού νά αἰρεῖ τήν ἀπώλεια καί νά ἀποκαθιστᾶ τά δικαιώματα τῆς ἀρχικῆς ἐλευθερίας. Κάτι σάν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, θά τολμοῦσε νά πῆ κανεῖς.

Οὔτε καί ὁ Ρουσό λοιπόν ἀρνεῖται πῶς στήν πραγματικότητα οἱ ἄνθρωποι –μεταξύ αὐτῶν ἀναμφίβολα καί τά παιδιά– εἶναι συχνά ἀνελεύθεροι. Σέ αὐτό ὅμως δέν βλέπει, ὅπως ὁ Σπινόζα, κάτι φυσικό καί ἀναγκαῖο γιά τό ὁποῖο κανεῖς δέν θά ἔπρεπε νά λυπᾶται, ἀλλά βλέπει τό θλιβερό ἀποτέλεσμα τῆς ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνομης παρέμβασης τῶν καταπιεστικῶν συνθηκῶν, τό ὁποῖο ἡ πολιτική θεωρία ὀφείλει νά «κάνει νόμιμο».

Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ διαφορά εἶναι ριζικότερη:

α) Ἀπό τήν ἀποψη τῆς ὁμοιότροπης - αἰτιοκρατικῆς σύλληψης τοῦ εἶναι, πού χαρακτηρίζει τή σπινοζική φιλοσοφία, ὁ δυισμός αὐτός μεταξύ ἐνός «πραγματικοῦ» συμβάντος καί τῆς θεωρητικῆς νομιμοποίησής του, ἡ ἴδια ἡ θεώρηση τῶν ἀνωτέρω ἐρωτημάτων ὡς δύο ζητημάτων ἀπό τά ὁποῖα νά εἶναι δυνατό νά ἐπιλύσουμε τό ἕνα χωρίς κατ' ἀνάγκη νά γνωρίζουμε τήν ἀπάντηση τοῦ ἄλλου, θά ἦταν παντελῶς ἀδιανόητη. Κατά τή σύλληψη αὐτή δέν πρόκειται παρὰ γιά ἕνα καί τό αὐτό ζήτημα: αὐτό πού προκάλεσε μιά ἀλλαγῆ, ὅποια κι ἂν εἶναι αὐτή, τό ἴδιο τό γεγονός ὅτι συνέβη, αὐτό εἶναι πού τήν καθιστᾶ νόμιμη. Καί, ἐν πάση περιπτώσει, ἐάν δέν ἦταν «νόμιμη» (ὅ,τι κι ἂν ἀντιλαμβάνεται κανεῖς ὅτι σημαίνει αὐτός ὁ ὅρος) ὅταν συνέβη τό πρῶτον δέν ἔχει κανένα νόημα νά ἀναρωτιόμαστε πῶς θά τήν «κρατήσουμε» ἐκ τῶν ὑστέρων. Τό νά ἐξετάζει κανεῖς τοὺς τίτλους νομιμότητας τῆς πραγματικότητας συνιστᾶ γιά τόν Σπινόζα τήν κατ' ἐξοχήν ἀδύναμη σκέψη.

β) Πέρα ἀπό τήν προαναφερθεῖσα γνωσεολογική διαφορά, προκύπτει καί μιά πολύ σημαντική ἀντίθεση περιεχομένου μέ τήν ἀπόφανση τοῦ Ρουσό. Μιά ἀντίθεση πού ἀφορᾶ τόν ἴδιο τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο νοεῖται ἡ ἐλευθερία.

Ἡ διάκριση μεταξύ τῆς «κατ' ἀρχήν» ἐλευθερίας καί τῆς πραγματικῆς ὑπαρξῆς σιδηροδέσμιων ἀνθρώπων

εἰσάγεται βέβαια ἀπό τόν Ρουσό γιά προφανεῖς λόγους πολεμικῆς. Ἡ ἐρμηνεία τῆς ἀνελευθερίας ὡς ἐπιγνώμενης ἀλλοτρίωσης τῆς οὐσίας ἀπό τοὺς παρόντες καταπιεστικούς θεσμούς ἔχει ἕνα σημαντικό πρακτικό πλεονέκτημα: ἐπιτρέπει τήν ἰδεολογική καταγγελία τῶν θεσμῶν αὐτῶν καί, ἄρα, μπορεῖ νά καθοδηγήσει ἕναν πολιτικό ἀγῶνα γιά τήν ἀνατροπή τους. Ὁ καθένας ἐξᾴλλου γνωρίζει ὅτι αὐτό πράγματι συνέβη ἱστορικά. Ἐχει ἐπίσης ἕνα θεωρητικό τίμημα: τήν ἀρνητική σύλληψη τῆς ἐλευθερίας. Ὁ Ρουσό βέβαια στό Κοινωνικό συμβόλαιο σημειώνει ὅτι «ἡ φιλοσοφική σημασία τῆς λέξης ἐλευθερία δέν εἶναι ἐδῶ τό θέμα μου»,¹² ἀλλά τή λέξη αὐτή δέν παύει νά τή χρησιμοποιεῖ. Καί, ἀπό τόν τρόπο πού τό κάνει, φαίνεται ἔμπρακτα ὅτι, γι' αὐτόν, ἐλευθερία σημαίνει ἀπλῶς

12. Πρόκειται καί ἐδῶ γιά ἐκ τῶν ὑστέρων χαρακτηρισμό: ὁ ὅρος δέν ἀπαντᾶται στό κείμενο τοῦ ἴδιου τοῦ Ρουσό μέ τήν ἔννοια πού χρησιμοποιεῖται ἐδῶ. Πιστεύουμε ὅμως ὅτι ἀπαντῶνται τά βασικά ἐκεῖνα στοιχεῖα πού συνδέονται μέ αὐτή στή μετέπειτα φιλοσοφική παράδοση, ἡ ὁποία κορυφώνεται μέ τόν Χέγκελ.

Τόν ὅρο «ἀλλοτρίωση» σέ ἀναφορὰ μέ τόν Ζάν-Ζάν Ρουσό ἔχει στό παρελθόν χρησιμοποιήσει καί ὁ Louis Althusser, «Sur le "contrat social"» (in *Cahiers pour l'analyse* no 9, éd. du Seuil 1967, σελ. 10), ἀλλά μέ ἑλαφρά διαφορετικό νόημα.

12. Ρουσό, ὁ.π., σ. 79.

άπουσία καταναγκασμοῦ. ὁ ἄνθρωπος, μὴ ὑποβαλλόμενος σέ ἐξωτερικούς προορισμούς, δέν χάνει τὴν ἐλευθερία τὴν ὁποία ἤδη ἔχει ἀπὸ τὴ γέννησή του, ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι εἶναι ἄνθρωπος.¹³

Γιὰ τὴ σκέψη τοῦ Σπινόζα, ὁ ὀρισμός αὐτός τῆς ἐλευθερίας ὡς ἀπουσίας καθορισμῶν εἶναι ἀδιανόητος. Καί αὐτό διότι προσκρούει στὰ ἴδια αὐτὰ στοιχεῖα τῆς ὄντολογίας του, τὰ ὁποία ἀποκλείουν τὸν ὀρισμὸ τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐλευθερίας, ἦτοι στὸν ἀπόλυτα ἐνιαῖο καὶ αἰτιοκρατικό χαρακτήρα της.

Πράγματι, μέ βάση τὴ σπινοζική σύλληψη τοῦ εἶναι, ἡ ἴδια ἡ ἔκφραση «ἀπουσία καθορισμῶν» εἶναι ἄνευ νοήματος: στή φύση δέν ὑπάρχει τίποτε πού νά μὴν ὑπόκειται σέ κανέναν καθορισμό. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού κάτι ὑπάρχει, ἀπὸ αὐτό καὶ μόνο συμπεραίνουμε ὅτι καθορίστηκε ὥστε νά ὑπάρχει ἀπὸ κάτι ἄλλο, εἶναι προῖόν μιᾶς αἰτίας. Διαφορετικά, θά εἶχε προκύψει κάτι ἀπὸ τὸ τίποτε, ὅπερ ἄτοπο.¹⁴ Ἡ ἰδέα ὅτι κάποιος μπορεῖ νά δρᾷ χωρὶς νά ἐπηρεάζεται ἀπὸ τίποτε ἀποτελεῖ ἀντίφαση στοὺς ὅρους: ἡ ἀπουσία καθορισμῶν δέν μπορεῖ παρά νά συνεπάγεται καὶ ἀπουσία δράσης, ἀκίνησια.

Αὐτὴ δέβαια ἡ καθολικὴ καὶ ὁμοιότροπη ἰσχὺς τῶν νόμων (=ἀναγκαίων σχέσεων) δέν συνεπάγεται ὅτι ἡ σπινοζική θεωρία «καταργεῖ» τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία. Αὐτὴ τὴν ἐντύπωση ἀποκομίζει μόνο ὁποῖος διαβάσει τὸν Σπινόζα ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ βαθιὰ ριζωμένου, στοῦ πλαίσιου τῆς δυτικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης, διλήμματος πού ἀντιπαραθέτει τὸν νετερμνισμό στήν «ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου». Γιὰ τὸν Σπινόζα, ὅμως, εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἀπόλυτος νετερμνισμός του πού τοῦ ἐπιτρέπει –καὶ τοῦ ἐπιβάλλει– νά παραγάγει τὴ δική του, θετικὴ σύλληψη τῆς ἐλευθερίας.

Ἡ σύλληψη αὐτὴ, δεδομένου ὅτι ἀφορᾷ ἓνα ζήτημα στοῦ ὁποῖο αἰσθάνθηκαν ὑποχρεωμένες νά ἀναφερθοῦν οὐσιαστικά ὅλες οἱ πολιτικὲς φιλοσοφίες τῶν τελευταίων τουλάχιστον τριῶν αἰώνων, προσφέρεται κατ' ἐξοχὴν γιὰ νά ἀναδείξει τὴ φύση τῆς διπλῆς διαφοροποίησης τῆς σπινοζικῆς φιλοσοφίας, στήν ὁποία ἀναφερθήκαμε στήν ἀρχὴ τῆς ἐργασίας. Στὴ συνέχεια, λοιπόν, ἀφοῦ ἐκθέσουμε σέ τί συνίσταται ἡ σπινοζικὴ σύλληψη τῆς ἐλευθερίας, θά δοῦμε πού ἀκριβῶς διαφοροποιεῖται ἡ σύλληψη αὐτὴ ἀπ' ἐνός ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ σκέψη καὶ ἀπ' ἑτέρου ἀπὸ τίς περισσότερες συναφεῖς θεωρίες τῆς νεωτερικότητας.

Γιὰ τὸν Σπινόζα, οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐλεύθεροι ὅταν (καὶ στοῦ βαθμοῦ πού) χρησιμοποιοῦν ἐμπράκτως τὴ δύναμή τους, πράττοντας αὐτὸ πού ἀπορρέει ἀπὸ τὴν οὐσία τους· μέ ἄλλα λόγια, ὅταν ἐνεργοῦν σύμφωνα μέ τοὺς νόμους τῆς φύσης τους ἢ μέ τὸ δίκαιο/δικαίωμα τους, δηλαδή εἶναι, ἀκριβῶς, *sui juris*. Ἐλευθερία λοιπόν δέν σημαίνει ἀπουσία καθορισμῶν, ἀλλὰ, τὸν θετικὸ τρόπο, παρουσία καὶ ἐπενέργεια τῶν δικῶν μας, ἐσωτερικῶν καὶ προσείδων σ' ἐμᾶς καθορισμῶν.

Κατ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ θεματοποίηση τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας στὸν Σπινόζα δέν συνιστᾷ κανενός

εἶδους «παράδοξο», οὔτε ἐπιβάλλει καμία παραχώρηση ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη αἰτιοκρατία, ἐφόσον ἡ αὐτενέργεια δέν ἀποτελεῖ ἐξοδὸ ἀπὸ τὴν αἰτιακὴ ἀλυσίδα, ἀλλὰ ἐπιβεβαίωσή της. Γιὰ νά ἀποδώσουμε τὴ σχέση μεταξύ τῶν δύο, θά ἦταν χρήσιμο νά καταφύγουμε καὶ πάλι στήν ἴδια εἰκόνα πού χρησιμοποιήσαμε προηγουμένως προκειμένου γιὰ τὸν παραδοσιακὸ δυϊσμό Λόγου/ἐπιθυμίας: πρόκειται, καὶ ἐδῶ, γιὰ μιὰ σχέση ὑπερσυνόλου πρὸς ὑποσύνολο καὶ ὄχι γιὰ σχέση ἀλληλοαποκλειόμενων ἐπιπέδων.

Ἐπειδὴ στὴ φύση δέν ὑπάρχει κενό, καὶ ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι μέρος τῆς φύσης καὶ ὄχι κράτος ἐν κράτει μέσα σέ αὐτήν, δέν ὑπάρχει κάποιος ἰδιαίτερος χώρος πού νά ἐπιφυλάσσεται γιὰ τὴν ἐλευθερία μας, παρά μόνο ὁ χώρος πού ἐμεῖς κατακτᾶμε (ἐάν καὶ στοῦ βαθμοῦ πού κατακτᾶμε)· δηλαδή ὁ χώρος ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἡ ψυχικὴ καὶ σωματικὴ μας δύναμη κατορθώνει νά ἐκτοπίσει τοὺς ἐξωτερικούς καθορισμούς. Σέ ὁποιαδήποτε δράση, οἱ αἰτιακοὶ μηχανισμοὶ βρίσκονται ἐν λειτουργίᾳ. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι οἱ αἰτίες πού καθορίζουν τίς ἐνέργειες καὶ, κατὰ μείζονα λόγο, τὰ παθήματα ἐνός ἀνελεύθερου ἀνθρώπου εἶναι ἐξωτερικὲς ὡς πρὸς αὐτόν, ἐνῶ στίς πράξεις τοῦ ἐλεύθερου ἐκδηλώνεται τὸ «ἴδιο του δίκαιο», τὸ σύνολο τῶν νόμων πού διέπουν τὴν ἰδιαίτερη φύση του. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει, ὅταν πράττει ὅλα ὅσα «μπορεῖ τὸ σῶμα του» μέ βάση τὸ φορτίο δυνάμης πού διαθέτει (ἢ μᾶλλον πού εἶναι), τὸ ὁποῖο ἔτσι ὑπερισχύει τῆς δυνάμης τῶν ἐξωτερικῶν αἰτιῶν.

Ἐάν δέβαια ὀρίσουμε ὡς ἐλεύθερο «ἐκεῖνον πού πράττει σύμφωνα μέ τὴν οὐσία του», ἴσως σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι, τελικά, δέν φαίνεται νά ἀπομακρυνόμαστε καὶ τόσο πολὺ ἀπὸ τὴ σύλληψη τῆς ἐλευθερίας ὡς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου. Πρόκειται ὅμως γιὰ δύο τελείως διαφορετικὰ πράγματα: ἂν γιὰ τὸν Ρουσό, καὶ γιὰ πολλοὺς ἄλλους,¹⁵ ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀφετηριακὴ κατάσταση, γιὰ τὸν Σπινόζα δέν εἶναι οὔτε κατάσταση –διότι εἶναι ἐνέργεια– οὔτε ἀφετηρία –διότι δέν εἶναι αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινᾷ ὁ ἄνθρωπος. Εἶναι αὐτὸ στοῦ ὁποῖο, ἂν συντρέξει ἓνα σύνολο τελείως ἐξαιρετικῶν προϋποθέσεων, «ἀντικειμενικῶν καὶ ὑποκειμενικῶν», ὅπως θά λέγαμε σήμερα, ἔχει ἐλπίδες νά καταλήξει αὐτός ἢ ἐκεῖνος ὁ συγκεκριμένος ἄνθρωπος.

13. Σέ ἄλλο κείμενό του, ἐξάλλου, δηλώνει ρητὰ ὅτι «ἡ ἐλευθερία συνίσταται ὄχι τόσο στοῦ νά πραγματοποιεῖς τὴ βούλησή σου, ὅσο στοῦ νά μὴν ὑπόκειται στὴ βούληση ἐνός ἄλλου» (J.J. Rousseau, *Lettres écrites de la Montagne*, Lettre VIII, Ed. Ides et Calendes, Neuchâtel 1962, σ. 239).

14. Η Α' Θ. 28.

15. Ὅπως π.χ., μεταξύ ἄλλων, γιὰ τὸν Ζ.Π. Σάρτρ: «Τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας μου τίθεται ἀέναα μέσα στοῦ εἶναι μου· δέν εἶναι μιὰ ἐπιπρόσθετη ποιότητα ἢ μιὰ ιδιότητα τῆς φύσης μου· εἶναι ἐπακριβῶς τὸ ἕλικό τοῦ εἶναι μου» (Jean-Paul Sartre, *L' être et le néant*, éd. Gallimard, Paris 1943, σ. 514· οἱ ὑπογραμμίσεις στοῦ πρωτότυπο).

Συνεπώς, τό πράττειν σύμφωνα μέ τήν οὐσία δέν εἶναι μιά τάση ἀμεσα δεδομένη στόν ἄνθρωπο, ἀλλά εἶναι κάτι πρὸς κατάκτηση. Τό τί δύναται ἓνα σῶμα «κανεῖς ὡς τώρα δέν τό ἔχει προσδιορίσει».¹⁶ Ἡ σπινοζική οὐσία δέν εἶναι ἓνα σύνολο ἀμετάβλητων ιδιοτήτων πού νά ἐπανεμφανίζεται παγίως σέ κάθε ἀτομική ἐκδήλωση τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους· ἐπομένως, ἡ ἐλεύθερη δράση πού ὀρίζεται μέ βάση τήν οὐσία αὐτή δέν συνίσταται σέ μιά ἐνύπαρκτη ροπή, ἡ ὁποία νά πραγματώνεται αὐθόρμητα μόλις ὁ ἄνθρωπος ἀφθεῖ ἀνεμπόδιτος, ἀλλά προκύπτει ὡς ἀποτέλεσμα μιάς ἐπίπονης προσπάθειας, ἡ ὁποία δέν εὐδοκῶνται σχεδόν ποτέ.¹⁷ Εἶναι ἓνα ἀνοιχτό στοίχημα, πού παίζεται ἀνά πάσα στιγμή γιά τόν καθένα ἀπό μᾶς· δέν εἶναι καθόλου κάτι διά παντός δεδομένο σέ ὅλους – καί πολύ λιγότερο κατά τή γέννηση καί τήν παιδική ἡλικία.

Ἐν κατακλείδι, μιά σημαντική συνέπεια τῶν ἀνωτέρω εἶναι ὅτι ἡ ἐλευθερία, κατά Σπινόζα, δέν μπορεῖ νά εἶναι κατηγορήματα τῆς ἀνθρώπινης βούλησης.¹⁸ Κατά τρόπο χαρακτηριστικά ἀντιφιλελεύθερο, ἡ σπινοζική ἐλευθερία δέν σημαίνει «πολλαπλότητα ἐπιλογῶν». Ἐλεύθερος δέν εἶσαι ὅταν ἔχεις τή δυνατότητα νά ἐπιλέξεις κατά βούληση μεταξύ πολλῶν ἐναλλακτικῶν τρόπων δράσης, ἀλλά ὅταν ἀκολουθεῖς πραγματικά τόν σαφῶς καθορισμένο τρόπο δράσης πού ἀπορρέει ἀπό τούς νόμους (=ἀναγκαῖες σχέσεις) τῆς φύσης σου.

Ἡ δημοκρατία ὡς παραγωγή...

Οἱ παρατηρήσεις μέ τίς ὁποῖες ἔκλεισε τό πρῶτο κεφάλαιο μᾶς διευκολύνουν νά περάσουμε λιγότερο ἀπὸ τομα στό ζήτημα πού θά μᾶς ἀπασχολήσει στό παρὸν δεύτερο κεφάλαιο, τόν τρόπο δηλαδή μέ τόν ὁποῖο τίθεται στούς δύο ἐξεταζόμενους ἐδῶ στοχαστές τό ζήτημα τῆς πολιτικῆς συγκρότησης. Ἡ σύγκριση εἶναι ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα διότι, σέ ἐπίπεδο ἐννοιολογικῆς συγκρότησης, ὁ Σπινόζα κάνει σχεδόν σέ ὅλα τά κρίσιμα θεωρητικά ζητήματα τίς ἀντίθετες ἐπιλογές ἀπ' ὅ,τι οἱ ὑπόλοιποι θεωρητικοί τοῦ φυσικοῦ δικαίου – καί εἰδικά ὁ Ρουσό. Τελείως ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε π.χ. ὅτι ἀπορρίπτει τήν ἴδια τήν ἐννοια τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἡ ὁποία, ἰδίως στό ὄρισμα ἐργου του,¹⁹ δέν ἀναφέρεται κἀν ὡς ὄρος. Ὡστόσο, κατά τρόπο ἀνάλογο μέ ὅσα σημειώθηκαν σχετικά μέ τήν ἠθική καί τήν ὄντολογία, αὐτή ἡ τελείως διαφορετική θεωρητική διαδρομή ἀπολήγει στήν ὑποστήριξη τῆς ἴδιας πρακτικῆς πολιτικῆς τοποθέτησης, δηλαδή στήν υπεράσπιση τῆς δημοκρατίας ὡς προτιμητέου πολιτεύματος. Ἀκριβέστερα, ὡς τοῦ πολιτεύματος ἐκείνου πού εἶναι τό πλέον σύμφωνο μέ τήν οὐσία τῆς πολιτείας, τήν ὁποία ὀρίζει ὡς «κοινή δύναμη τοῦ πλήθους» (Multitudinis potentiae).²⁰

Εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον νά ἀναλύσει κανεῖς ἓνα πρὸς ἓνα τά βασικά στοιχεῖα τῆς σπινοζικῆς συγκρότησης τοῦ πολιτικοῦ καί τήν ἀντιπαραβολή τους μέ ἀντίστοιχες ἐννοιες πού ἀνευρίσκονται στούς κλασσικούς στοχα-

στές τῶν θεωριῶν κοινωνικοῦ συμβολαίου. Παραλείπουμε ὅμως ἐδῶ τά ἐνδιάμεσα στάδια γιά νά ἐπικεντρωθοῦμε στήν ἐξέταση τοῦ προαναφερθέντος τελικοῦ «πολιτικοῦ συμπεράσματος», στήν ὁποία ἐξάλλου συμπυκνώνονται παραδειγματικά οἱ ὁμοιότητες καί οἱ διαφορές.

Στό ὑπάρχον κείμενο τῆς *Πολιτικῆς πραγματείας*, ὁ Σπινόζα ἀναλύει τά τοῦ μοναρχικοῦ καί τοῦ ἀριστοκρατικοῦ κράτους. Ἡ πρόωση, ὅμως, διακοπή τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου ἀπό τό θάνατο τοῦ συγγραφέα ἀκριβῶς στό 11ο κεφάλαιο, ὅπου θά ἀναλύονταν τά *περί δημοκρατίας*, μᾶς στέρησε μιά πιά λεπτομερῆ ἐκθεση γιά τό ποῖο ἀκριβῶς περιεχόμενο ἀπέδιδε ὁ Σπινόζα στόν ὄρο αὐτό. Σέ ἓνα ἀπό τά προηγούμενα κεφάλαια πάντως ὑπάρχει ἓνα χωρίο, στό ὁποῖο μποροῦμε νά βροῦμε μιά πολύ συγκεκριμένη – ἂν καί συνοπτική – ἐκφραση τοῦ τί θά σήμαινε ἡ ὑπεροχή τοῦ δημοκρατικοῦ ἐναντι τῶν ἄλλων τύπων κράτους. Στήν παράγραφο 14 τοῦ κεφ. 9, ἡ ὁποία γιά τήν παρούσα ἐργασία εἶναι μιά ἀπό τίς πλέον σημαντικές παραγράφους τοῦ ὅλου ἔργου, ὁ Σπινόζα προβαίνει σέ μιά ἐνθερμῶ ἀποτίμηση τῆς σχετικῆς πρόσφατης γι' αὐτόν ἐπαναστατικῆς ἐμπειρίας τῶν Ἠνωμένων Ἐπαρχιῶν τῶν Κάτω Χωρῶν, ἡτοι τῆς ἀπόπειράς τους νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τήν ἐπικυριαρχία τοῦ ἰσπανικοῦ θρόνου καί, ταυτόχρονα, ἀπό τή δυναστεία τῆς Ὁράγγης. Σέ αὐτή τήν ἱστορική ἐκτίμηση γιά τά αἴτια τῆς τελικῆς παλινόρθωσης τῆς μοναρχίας βρισκόμε μιά ἐξαιρετικά χρήσιμη πρακτική ἐφαρμογή τῆς ὀπτικῆς τῆς «δύναμης τοῦ πλήθους» ἐν ὅψει συγκεκριμένης ἱστορικῆς κατάστασης.

Ἐκεῖ ὁ Σπινόζα ξεκάθαρα ὑποστηρίζει ὅτι ἡ τελική κατάρρευση αὐτοῦ τοῦ πρῶτου δημοκρατικοῦ πειράματος ὀφειλόταν ὄχι σέ μιά «ὑπερβολή ἐπαναστατικότητας», ἀλλά, ἀντίθετα, στήν ἄλλειψή της: στό γεγονός ὅτι οἱ ἐπαναστάτες περιορίστηκαν σέ μιά «κίνηση κορυφῆς», στήν ἀπαλλαγί ἀπό τόν τοποτηρητή (τόν

16. Η Γ' Θ. 2 Σχ.

17. Ἡ καθοδήγηση αὐτῆς τῆς προσπάθειας, ἐξάλλου, εἶναι ὁ λόγος ὑπαρξης ὀλόκληρης τῆς *Ἠθικῆς* ἂν ὁ ἄνθρωπος γεννιόταν ἐλεύθερος, ἡ *Ἠθική* δέν θά εἶχε λόγο νά γραφεῖ.

18. Ἡ ἀπόρριψη τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης ἀπαντάται καί στόν Χόμπς, ὄχι ὅμως καί ἡ ἀπόρριψη τῆς ἀρνητικῆς σύλληψης τῆς ἐλευθερίας. Ἀπολύτως ἐνδεικτική συναφῶς μιά διατύπωση τῆς Ἰόλης Πατέλλη, ἀπό τό *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Χόμπς. Λόγος καί αἰτιότητα στή νέα φυσική καί πολιτική ἐπιστήμη*, Ἰδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Ἀθήνα 1995, σ. 150: «Τῆ μόνη ἐλευθερία πού ἀναγνωρίζεται ὁ Hobbes εἶναι τήν ἐλευθερία πού ἔχει κανεῖς νά κάνει κάτι τό ὁποῖο βούλεται νά κάνει. Ἡ μὲν βούληση, δηλαδή, δέν εἶναι ἐλεύθερη, ἡ δέ πράξη πού συνιστᾷ ἀντικείμενό της εἶναι ἀπό τήν ἀποψη ὅτι δέν ὑπάρχει κανένα ἐξωτερικό κώλυμα γιά τήν πραγματοποίησή της».

19. Δηλαδή στήν ἡμιτελή *Πολιτική Πραγματεία*.

20. *Πολιτική Πραγματεία* (στό ἐξῆς: Π.Π.), κεφ. 2, παρ. 17.

stadhouder) του Ισπανού μονάρχη Φιλίππου Β', και άφησαν άθικτη τήν υπόλοιπη κρατική μηχανή, αντί να προχωρήσουν σέ έναν συνολικό μετασχηματισμό της.²¹

Όποτε μέ τό νά μήν οργανώσουν τήν έξουσία τους σέ νέες βάσεις, πρόσφορες γιά τίς νέες συνθήκες (δηλαδή προφανώς δημοκρατικές), οι ήγέτες του άγώνα τής ανεξαρτησίας δέν κατόρθωσαν νά συσπειρώσουν τήν multitudo (πλήθος) και νά τή στρατεύσουν στήν ύποστήριξη του έγχειρηματός τους αλλά, αντίθετα, τήν όδήγησαν σχεδόν στήν άδιαφορία πρós τήν πολιτική.²² Η έπικράτηση των μοναρχικών ήταν φυσική συνέπεια αυτής τής κακής «πολιτικής συμμαχιών»: τό άμάρτημα των αδελφών Ντέ Βίτ (De Witt) δέν ήταν τό ότι έκαναν κατάχρηση δημοκρατικότητας,²³ αλλά τό ότι δέν υπήρξαν αρκετά δημοκρατικοί. Έτσι, προέβησαν οι ίδιοι —και επέτρεψαν σέ άλλους νά προδοϋν— σέ πράξεις τέτοιες πού νά μπορούν νά προκαλέσουν τήν καταστροφή τής νεοσύστατης έξουσίας τους, οι ύποστηρικτές τής όποίας ήταν άπελπιστικά λίγοι —έφόσον ακριβώς δέν ήταν πλήθος— γιά νά έμποδίσουν τίς πράξεις αυτές.

Η ανάλυση αυτή τής συγκυρίας όμως αναφέρεται ως «παράδειγμα» πού πείθει γιά τήν όρθότητα μιās γενικώς προηγουμένως. Η εκτίμηση αυτή συνιστά μιá άπολογία υπέρ τής δεύτερης ύποκατηγορίας του άριστοκρατικού κράτους του όμοσπονδιακού,²⁴ αλλά άφορā τόν άποκεντρωτικό και έξισωτικό του χαρακτήρα —δηλαδή τά στοιχεία εκείνα πού τό προσεγγίζουν περισσότερο πρós τό δημοκρατικό. Τό συγκεκριμένο χωρίο, τό όποιο γιά περισσότερους από έναν λόγο είναι πραγματικά άξιοθαύμαστο, έχει επί λέξει ως εξής:

«Διότι αν είναι αλήθεια ότι, ενώ οι Ρωμαίοι διαβουλεύονται, χάνεται ή Ζάκανθα, ώστόσο όταν από τήν άλλη μεριά γιά τά πάντα άποφασίζουν λίγοι σύμφωνα μέ τίς διαθέσεις τους και μόνο, τότε χάνεται ή έλευθερία και τό κοινό καλό. Τό μυαλό των ανθρώπων δέν είναι τόσο όξυ ώστε νά μπορεί νά διεισδύει μεμιās στήν καρδιά όλων των προβλημάτων: όταν όμως οι άνθρωποι συζητούν, άκούνε ό ένας τόν άλλο και διαφωνοϋν, όξύνεται, και όταν δοκιμάζουν όλους τούς τρόπους, τελικά βρίσκουν τή λύση πού ζητούσαν, ή όποια γίνεται άποδεκτή από όλους και τήν όποια κανείς δέν θά είχε σκεφτεί προηγουμένως» (*ibid*).

Στό αίώνιο αυτό δίλημμα τής παραδοσιακής πολιτικής θεωρίας (πολιτική διαβούλευση ή ταχύτητα στή λήψη τής άπόφασης;) οι όπαδοί τής συγκεντρωτικής έξουσίας ανέκαθεν επέλεγαν, όπως είναι γνωστό, τόν δεύτερο όρο του διλήμματος, μέ τό γνωστό έπιχείρημα ότι ό δημοκρατικός διάλογος μπορεί νά είναι καλός ως ιδέα ή ως «ιδανικό», αλλά είναι και χρονοδóρος, και έτσι, επειδή στίς πιό κρίσιμες περιπτώσεις απαιτείται νά ενεργήσει κανείς σύντομα, στήν πράξη θά ήταν σκοπιμότερο ή έξουσία νά άνατεθεί σέ έναν, χάριν τής άποτελεσματικότητας.²⁵

Ό Σπινόζα, όπως βλέπουμε, έπιχειρεί νά άνασκειάσει τήν άποψη αυτή, μέ τό ιδιοφυές έπιχείρημα ότι, αν μέ τήν ένδεχόμενη κατάχρηση τής διαβούλευσης (*deliberatio*) και τήν άπουσία άμεσης αντίδρασης μπορεί νά καταληφθει από τόν έχθρο όλόκληρη πόλη (δηλαδή νά χαθει ακόμη και ένα μέρος του κόσμου) από τήν άλλη, μέ τή μεταβίβαση όλης τής έξουσίας σέ έναν ή σέ λίγους, ό κίνδυνος είναι νά χαθει ή κοινή ειρήνη και ασφάλεια των υπηκόων, πράγμα πού τελικά ισοδυναμεί μέ τήν άπώλεια όλόκληρου του κράτους —έφόσον αυτός είναι ό σκοπός γιά τόν όποιο είναι συνησθημένο.

Η σημασία όμως της παραγράφου αυτής δέν εξαντλείται στό ότι άποτελεί μιá θαρραλέα υπεράσπιση τής δημοκρατίας: τό στοιχείο αυτό μπορούμε νά τό βροϋμε και άλλου. Έγκυται κυρίως στό ότι, παρά τό φαινο-

21. «[...] Οι Όλλανδοί, γιά νά άποκτήσουν τήν έλευθερία τους, πίστεψαν ότι ήταν αρκετό νά άποσχισθοϋν από τόν έπαρχό τους και νά άποκόψουν τήν κεφαλή από τό σώμα του κράτους, και ούτε καν διανοήθηκαν νά άναμορφώσουν τό ίδιο τό κράτος, παρά άφησαν όλα τά ύπόλοιπα μέλη του όπως ήταν διαμορφωμένα μέχρι τότε» (ό.π.).

22. «[...] Έτσι ώστε ή Όλλανδία έμεινε έπαρχία χωρίς έπαρχο, σαν σώμα χωρίς κεφαλή, και τό ίδιο τό κράτος έμεινε χωρίς όνομα. Μετά απ' αυτά, δέν είναι καθόλου περιεργο τό γεγονός ότι οι περισσότεροι από τούς υπηκόους ούτε καν ήξεραν σέ ποιόν άνήκε ή ανώτατη κρατική έξουσία. Αλλά και αν αυτό δέν συνέβαινε, πάντως εκείνοι πού κατείχαν πράγματι τήν έξουσία ήταν σημαντικά λιγότεροι από όσους χρειάζονται γιά νά κυβερνήσουν τό πλήθος και νά συντρίψουν τούς ισχυρούς τους αντιπάλους. Έτσι φτάσαμε στό σημείο οι τελευταίοι νά συνωμοτοϋν συχνά άτιμώρητα εναντίον τους και τελικά νά κατορθώσουν νά τούς άνατρέψουν» (*ibid*).

23. «Όποτε ή αίφνίδια άνατροπή τής πολιτείας αυτής δέν όφείλεται στό γεγονός ότι αναλώθηκε χρόνος σέ άνώφελες συζητήσεις, αλλά στήν άσχημη κατάσταση του ίδιου του κράτους και στον μικρό αριθμό των κυβερνώντων» (*ibid*).

24. Σέ αυτή τήν ύποκατηγορία είναι προφανές ότι έντασσόταν και τό κράτος των Κάτω Χωρών, όποτε τά λεγόμενα γιά τό κράτος αυτού του είδους άποκτοϋσαν αυτόματα κρίσιμη σημασία γιά τό έδώ και τό τώρα του Σπινόζα και των σύγχρονων μέ αυτόν άναγκαστών του.

25. Ό ίδιος ό Σπινόζα γνωρίζει πολύ καλά ότι ή επίκληση τής άποτελεσματικότητας άποτελεί σύνθησε έπιχείρημα των «έχθρων τής έλευθερίας». Π.χ. στό προηγούμενο κεφάλαιο, τό περί μοναρχίας (όπου δέν έχει καν θέσει θέμα συναπόφασης του πλήθους αλλά απλώς διαφάνειας των άποφάσεων — πού πάντως λαμβάνει ό μονάρχης) παρατηρεί: «Πραγματικά, μόνιμη έπαδός όλων όσοι διακαώς έπιθυμοϋν νά κατακτήσουν τήν άπόλυτη έξουσία υπήρξε πάντα ύψιστο συμφέρον τής πολιτείας είναι οι ύποθέσεις της νά αντιμετωπίζονται μέ μυστικότητα, και άλλα παρόμοια, τά όποια όσο περισσότερο καλύπτονται μέ μιá έπιφαση χρησιμότητας, τόσο καθαρότερα φαίνεται στό τέλος ότι όδηγοϋν στήν πιό έπαχθή δουλεία» (Π. Π. κεφ. 7 παρ. 29).

μενικά ἀπλό, σχεδόν κοινότοπο τῆς διατύπωσης, ἡ παράγραφος αὐτή εἰσάγει, σέ μὴ πλήρως ἐπεξεργασμένη μορφή βέβαια, μιά κατά τή γνώμη μου ἐξαιρετικά πρωτότυπη καί προωθημένη σύλληψη τῆς δημοκρατίας, ἡ ὁποία ὑπερακοντίζει τόν ὀρισμό τῆς ἔννοιας αὐτῆς ἀπ' ὅλους τούς ὑπόλοιπους πολιτικούς στοχαστές τῆς κλασικῆς ἐποχῆς.

Προκειμένου νά ἀντιστρέψει τό ἐπιχείρημα περί μεγαλύτερης ἀποτελεσματικότητας τῆς αὐταρχικῆς ἀπόφασης, ὁ Σπινόζα ὑποστηρίζει ὅτι ἡ λύση, στήν ὁποία καταλήγουν οἱ ἄνθρωποι μέ τή διαβούλευση, καί τήν ὁποία ὅλοι ἀποδέχονται, εἶναι μιά λύση τήν ὁποία κανείς δέν θά εἶχε σκεφτεῖ ἀπό μόνος του χωρὶς αὐτήν. Συνεπῶς ἡ διαβούλευση, ἂν νοηθεῖ μέ τό οὐσιαστικό της περιεχόμενο καί ὄχι ὡς ἓνα τυπικό δικαίωμα πρότασης διαφόρων λύσεων καί ψηφοφορίας ἐπ' αὐτῶν, εἶναι μιά διαδικασία, στό τέλος τῆς ὁποίας ὑπάρχει κάτι τό ὁποῖο δέν ὑπῆρχε πρὶν αὐτή ἀρχίσει: ἡ συλλογική ἀπόφαση δέν εἶναι ἡ ἀπλή ἔγκριση κάποιας ἐκ τῶν πολλῶν (ἢ λίγων, δέν ἔχει σημασία) ἰδεῶν τῶν συμμετεχόντων, δηλαδή τῶν ἀποφάσεων πού θά ἐπαιρνε ὁ καθένας ἀπό τούς συμμετέχοντες ἂν ἐπρόκειτο νά ἀποφασίσει μόνος του, ἀλλά εἶναι τό προϊόν τῆς ὁσμῶσης καί τοῦ μετασχηματισμοῦ τῶν ἰδεῶν αὐτῶν. Μέ ἄλλα λόγια, στή δημοκρατία παράγεται κάτι νέο, σέ αὐτήν φθάνει στό ὑψηλότερο σημεῖο τῆς ἡ «παραγωγικότητα τοῦ εἶναι».²⁶

Σέ αὐτήν ἀκριβῶς τή σύλληψη τῆς δημοκρατίας ὡς παραγωγῆς, πού σκιαγραφεῖται στήν παρατεθεισα παράγραφο, συνίσταται κατά μιά ἔννοια ἡ ὑπεροχή τῆς δημοκρατίας ὡς πολιτεύματος: στό ὅτι δηλαδή ἀποτελεῖ τήν πῖο πρόσφορη θεσμική μορφή γιά νά ἐπιτρέψει στή δραστηριότητα, στήν παραγωγική δύναμη τῶν ἀνθρώπων νά ἐκφραστεῖ, νά συναντηθεῖ μέ ἄλλες δυνάμεις καί νά συμβληθεῖ μαζί τους κατά τρόπο δημιουργικό.

Ἡ διαβούλευση λοιπόν ἀποτελεῖ ἔκφραση (μέ τήν ἔννοια πού ἀναπτύσσει στό σχετικό ἔργο του ὁ Ζίλ Ντελέζ²⁷) τῶν ἰδεῶν, δηλαδή τῶν δυνάμεων, τῶν μελῶν τῆς multitudo, ἔκφραση ὄχι γραμμική-μηχανική ἀλλά δυναμική: μέ ἄλλα λόγια, αὐτό τό ὁποῖο ἐκφράζεται δέν ὑπάρχει παρά μόνο μέσα σέ αὐτή του τήν ἔκφραση.²⁸

...καί ὡς ἀναπαράσταση

Ἄν τώρα προσφύγουμε ἀκόμα μιά φορά στήν πάντα χρήσιμη σύγκριση μέ τή θεωρία τοῦ Ζάν-Ζάκ Ρουσό, ὁ ὁποῖος γενικά θεωρεῖται ὁ πλέον ἐνθερμος ὑποστηρικτής τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας, θά δοῦμε ὅτι σέ αὐτόν ὑπάρχει ἡ περιφνημη ἔννοια τῆς γενικῆς βούλησης ἡ γενική αὐτή βούληση εἶναι τρόπον τινά τό ἀριστοῦ πρότυπο τῆς (δημοκρατικῆς) πολιτικῆς ἀπόφασης.

«Ἡ γενική βούληση εἶναι πάντοτε ὀρθή καί τείνει πάντα πρὸς τή δημόσια ὠφέλεια: ἀλλά ἀπ

αὐτό δέν ἔπεται ὅτι οἱ ἀποφάσεις (deliberations) τοῦ λαοῦ ἔχουν πάντα τήν ἴδια ὀρθότητα».²⁹

Συνεπῶς ἡ ὀρθή ἐπιλογή εἶναι πάντα ἤδη δεδομένη πρὶν ἀπό τήν «ἀπόφαση τοῦ λαοῦ», ὑπάρχει ἀκόμα καί σέ πείσμα τῆς ἀπόφασης αὐτῆς: ἂν τό ἀποτέλεσμα τῆς deliberatio δέν συμφωνεῖ μέ τή γενική βούληση, τόσο τό χειρότερο γιά τό ἀποτέλεσμα.

Ἐφόσον λοιπόν ἡ ὀρθή ἀπόφαση δέν παύει νά ὑπάρχει πάντοτε μέσα μας, ἀκόμα καί malgrè nous (π.χ. ἀκόμα καί ἂν δωροδοκηθοῦμε καί ψηφίσουμε διαφορετικά στή συνέλευση³⁰), τότε τό μόνο πού μένει εἶναι νά βρεθεῖ ἡ κατάλληλη μέθοδος μέ τήν ὁποία θά μπορέσει νά «βγεῖ πρὸς τά ἔξω». Ἡ δημοκρατία γιά τόν Ρουσό εἶναι ἐκείνη ἡ διαδικασία πού ἐπιτρέπει τήν ἀνόθευτη ἐκδήλωση τῆς γενικῆς βούλησης, ἡ ὁποία καθραυτή εἶναι ἤδη συνεστημένη μέσα στόν καθένα ἀπό τούς μετέχοντες στή διαδικασία: «ὁ νόμος τῆς δημόσιας τάξης στίς συνελεύσεις δέν εἶναι τόσο νά διατηρεῖται ὡς αὐτές ἡ γενική βούληση, ὅσο νά ἐξασφαλίζεται ὅτι αὐτή θά ἐρωτᾶται πάντα καί ὅτι θά ἀπαντᾶ

26. Ἐκφραση ἐμπνευσμένη ἀπό τήν προσέγγιση τοῦ Antonio Negri (*L' anomalia selvaggia. Saggio su potere e potenza in Baruch Spinoza*, Feltrinelli, Milano 1981, σμ. 140, ἰδίως κεφ. IX 3). Σημειωτέον ὅτι, σέ ἓνα νεότερο ἄρθρο του, ὁ Negri ἀποτολμᾷ μιά ἐνδιαφέρουσα προσπάθεια «ἐλεύθερης εἰκασίας», ὅπως ὁ ἴδιος τή χαρακτηρίζει, σχετικά μέ τό περιεχόμενο πού πιθανόν νά εἶχε τό ἐλλείπον κεφάλαιο τῆς Π. Π. περί δημοκρατίας («Reliqua Desiderantur: Congettura per una definizione del concetto di democrazia nell' ultimo Spinoza», in *Studia Spinozana I*, ed. Giancotti et al., Konighausen & Neumann, Wurzburg 1985, σ. 143 ἐπ.). Πάντως στό πλαίσιο τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ δέν ἀναφέρεται στή συγκεκριμένη παράγραφο.

27. Gilles Deleuze, *Spinoza et le probleme de l' expression*, ed. de Minuit, Paris 1968.

28. Στό κείμενό του Deleuze dans Spinoza (in: *Avec Spinoza, Etudes sur la doctrine et l' histoire du spinozisme*, éd. PUF, Paris 1992, σ. 243) ὁ Pierre Macherey ἀντιδιαστέλλει τή σπινοζική σύλληψη τῆς γνώσης ὡς συγκρότησης [constitution] καί ὡς παραγωγῆς πρὸς τήν καρτεσιανή σύλληψη τῆς γνώσης ὡς ἀναπαράστασης. Μέ βάση τόν παραλληλισμό μεταξύ τοῦ γνωσεολογικοῦ καί τοῦ πολιτικοῦ ἐπιπέδου (περὶ τοῦ ὁποίου περισσότερο κατωτέρω), πιθανόν νά μπορούσαμε νά προεκτείνουμε τήν ἀνωτέρω ἀντιδιαστολή καί προκειμένου γιά τό τελευταῖο αὐτό ἐπίπεδο. Στήν περίπτωση αὐτή, ἔχοντας ὑπόψη καί τή διπλή ἔννοια τοῦ γαλλικοῦ ὄρου representation, θά καταλήγαμε στό πολὺ ἐνδιαφέρον συμπέρασμα ὅτι ἡ παραγωγική αὐτή σύλληψη τῆς δημοκρατίας ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τήν ἀντιπροσωπευτική.

29. Rousseau, *Du contrat social*, Livre II Chap. III (Union Générale d' Editions, Paris 1973, σ. 87).

30. Τό παράδειγμα εἶναι τοῦ ἴδιου τοῦ Ρουσό (ὅπ., Livre IV Chap. I - σ. 178). Ὁ τίτλος μάλιστα τοῦ κεφαλαίου δηλώνει σαφῶς ὅτι «ἡ γενική βούληση δέν μπορεῖ νά καταστραφεῖ».

πάντα» (ὄ.π.). Δέν ἔχουμε παρά νά ἐρωτήσουμε κατάλληλα τούς διαβουλευόμενους, ὥστε νά ἐκφράσουν –χωρίς καμία μεταβολή– αὐτό πού βρίσκεται σέ τελειωμένη μορφή μέσα στό μυαλό τους, καί πού βεβαίως εἶναι τό ἴδιο γιά ὅλους.

Ἡ λειτουργία τῆς ὁμωσης καί τῆς ἐπικοινωνίας μεταξύ τῶν διαβουλευόμενων ὄχι μόνο δέν συμπεριλαμβάνεται στή λογική ἐνός τέτοιου ὀρισμοῦ, ἀλλά ρητά δηλώνεται ὅτι πρέπει νά ἀποφεύγεται: προκειμένου «ἀπό τό μεγάλο ἀριθμό τῶν μικρῶν διαφορῶν ἡ προκύψει ἡ γενική βούληση καί ἡ διαβούλευση νά εἶναι πάντοτε καλή», ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι «οἱ πολίτες νά μὴ ἔχουν καμία ἐπικοινωνία μεταξύ τους».³¹

Στόν Σπινόζα, ἀντίθετα, ἡ ὁμοφωνία καί ἡ ἄρση τῶν ἀντιφάσεων στό ἐσωτερικό τοῦ πλήθους εἶναι κάτι πρὸς κατάκτηση: ὅπως σαφῶς, ἂν καί ὑπαινικτικά, συνάγεται ἀπό τὴν παρατεθεῖσα παράγραφος, ἡ δημοκρατία δέν νοεῖται περιοριστικά ὡς ἐκείνη ἡ τεχνική πού θά ἐξασφαλίζει ὥστε οἱ ἀποφάσεις τοῦ λαοῦ νά ἔχουν ὄντως τὴν «ἴδια» ὀρθότητα μέ αὐτό πού ἀφηρημένα ὀρίζεται ὡς περιεχόμενο τῆς γενικῆς βούλησης, ἀλλά εἶναι μιά διαδικασία ἡ ὁποία κατασκευάζει ἡ ἴδια τό πρῶτον αὐτὴ τὴν ὀρθότητα (ἐφόσον ὀδηγεῖ ὄχι στήν ἀπόσπαση καί τὴν ἐκδήλωση ἐκείνου πού ἤδη σκέπτονται ὅλοι οἱ διαβουλευόμενοι, ἀλλά στήν παραγωγή ἐκείνου πού «κανεῖς δέν θά σκεφτόταν ἀπό μόνος του»). Γιά τὴ δημοκρατία εἰλημμένη ἀπόφαση δέν ὑπάρχει ἐκ τῶν προτέρων –ἀλλά οὔτε καί ἐκ τῶν ὑστέρων– κάποιο κριτήριο πρὸς τό ὅποιο νά πρέπει ἢ νά μπορεῖ νά συγκριθεῖ ὥστε νά χαρακτηριστεῖ ὀρθή ἢ μὴ ὀρθή.

Οὔτε ἐδῶ, ὅμως, ἐξαντλεῖται τό σύνολο τῶν νοημάτων πού παράγονται ἀπ' τὴν ἐξαιρετικά πικρή παράγραφος 14 τοῦ κεφαλαίου 9. Κάτι πού ἐπίσης προκύπτει –ἐμμεσα– ἀπὸ τὸν τρόπο μέ τὸν ὅποιο ὁ Σπινόζα ὑπερασπίζεται τὴ δημοκρατία εἶναι ὅτι αὐτὴ ἐπιτελεῖ σαφέστατα μιά παιδευτική λειτουργία. Τό πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀμβλύ (sunt namque humana ingenia hebetiora). Ὁ μόνος τρόπος πού ὑπάρχει γιά νά καλλιεργηθοῦν καί νά γίνουν ὀξύτερα τὰ ingenia εἶναι ἀκριβῶς νά συναντηθοῦν μέσα στή συλλογικότητα, νά μιλήσουν, νά ἀκούσουν καί νά διαφωνήσουν. Μέ αὐτό τὸν τρόπο τό «ἀντιληπτικὸ τους πεδίο»³² διευρύνεται, καί, καθὼς πολλές εἰκόνες σχηματίζονται μέσα τους ἀπὸ τίς συναντήσεις μέ ἕνα πλῆθος ἄλλων σωμάτων, ἀπὸ τίς εἰκόνες αὐτὲς ὑπάρχουν περισσότερες ἐλπίδες νά συναγάγουν αὐτό πού εἶναι κοινὸ σέ ὅλες, δηλαδή νά τίς μετασχηματίσουν σέ ἰδέες, καί, στό βαθμὸ πού τό ἐπιτυχάνουν αὐτό, νά σκέπτονται μέ βάση τό Λόγο. «Ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ (mens) εἶναι ἰκανὴ νά ἀντιλαμβάνεται πολλά πράγματα, καί τόσο ἰκανότερη, ὅσο τό σῶμα τῆς μπορεῖ νά διατίθεται μέ περισσότερους τρόπους».³³ Ὅσο λοιπὸν περισσότερο ζεῖ κάποιος μέσα στή multitudo, τόσο περισσότερο αὐξάνεται ἡ δεκτικότητά του, ἡ ἰκανότητα τοῦ σώματος του νά ἐπηρεάζεται κατὰ πολλοὺς τρόπους, καί

τόσο περισσότερο αὐξάνεται ἡ ἰκανότητα τῆς ψυχῆς του νά σκέφτεται σύμφωνα μέ τό Λόγο.

Αὐτό τό σημεῖο ἔχει μιά ὀρισμένη σημασία, διότι στή φιλοσοφικὴ παράδοση ὑπάρχει ἡ τάση νά ἀναφέρεται ὁ Σπινόζα ὡς ἕνα εἶδος ἰδιότυπου ἀναχωρητῆ τῆς σκέψης, πράγμα πού εὐνόησε μιά ἰδεαλιστικὴ (καί, ὅπως θά λέγαμε σήμερα, «ἐλιτίστικη») ἀνάγνωση τοῦ ἴδιου τοῦ περιεχομένου τῆς φιλοσοφίας του. Ἐδῶ, ὅμως, βλέπουμε νά τίθεται ἡ ζωὴ μέσα στήν πολιτεία –καί, κατὰ προτίμηση, στή δημοκρατικὴ πολιτεία– ὡς ἀπόλυτη προϋπόθεση γιά τὴν ἴδια τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Λόγου. Παρ' ὅλο πού ὁ Σπινόζα δέν ἔτρεφε μεγάλη ἐκτίμηση στήν ἀρχαιοελληνικὴ φιλοσοφία,³⁴ θά μπορούσε κανεῖς νά πεῖ ὅτι ἡ σύλληψή του αὐτὴ βρίσκεται ἀρκετὰ κοντὰ στήν εὐρύτατα ἀποδεκτὴ ἰδέα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας περὶ τῆς στενῆς σχέσης μεταξύ δημοκρατίας καί παιδείας.

Ἐπὶ τῆς ἀναλογίας μεταξύ τῆς πολιτικῆς διαφορᾶς τοῦ Σπινόζα ἀπὸ τὸν Ρουσώ, πού ἐπισημάνουμε ἐδῶ, καί τῆς «ἀνθρωπολογικῆς» διαφορᾶς τῆς σκέψης ἐμῆς ἐπισημάνει στήν ἀρχὴ τοῦ παρόντος κειμένου. Προκειμένου νά ὑπερασπιστεῖ τό δικαίωμα τοῦ λαοῦ νά ἀποφασίζει, ὁ Ρουσώ προσφεύγει στό πλάσμα τῆς ἐμφυτῆς ἐξυπνάδας, κατὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο πού ὁ ἄνθρωπος γιά τὸν Ρουσώ εἶναι ἐκ γενετῆς ἐλεύθερος, εἶναι καί ἐκ γενετῆς ἔλλογος. Ὁ Σπινόζα δέν ἐπιχειρεῖ καθόλου νά ἐξωραΐσει τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου τῆς multitudo κατ' αὐτόν ὁ ἄνθρωπος ἐκ γενετῆς εἶναι ἀνόητος: εἶναι hebetis ingenii.³⁵ Ἡ ὀρθὴ λύση δέν τοῦ εἶναι ἐξαρχῆς δοσμένη καί δέν μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ παρά ὡς ἀποτέλεσμα ἐπίπονης ἀναζήτησης, μετὰ ἀπὸ ἀλλεπάλληλες –καί ἐνδεχομένως ἀποτυχημένες– ἀπόπειρες («ὅταν οἱ ἄνθρωποι δοκιμάζουν ὅλες τίς λύσεις...»).

Ἡ σημασία τῆς σπινοζικῆς ὑπεράσπισης τῆς δημοκρατίας ἐγκεῖται στό ὅτι παραλαμβάνει τὴν παραδοσιακὴ θεματικὴ τῆς ἀντιδραστικῆς πολιτικῆς σκέψης, κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἄνθρωποι ἐκ φύσεως στεροῦνται τὴν ἰκανότητα σκέψης καί κρίσης πού ἀπαιτεῖται γιά

31. Ὁ.π., σελ. 87.

32. *Champ perceptif*, σύμφωνα μέ τὴν ἔκφραση τοῦ A. Matheron (*Individu et communauté chez Spinoza*, Ed. de Minuit, Paris 1988, ἰδίως σ. 279-282 καί passim).

33. Η Β' Θ. 14.

34. Στόν πρόλογο τῆς Θεολογικο-πολιτικῆς Πραγματείας, ὁ Σπινόζα, ἐπικρίνοντας τούς συγχρόνους του θεολόγους γιά τό ὅτι ἐρμήνευαν τὴ Γραφὴ ἀποδίδοντάς τῆς νοήματα ξένα πρὸς αὐτὴ, μέ σκοπὸ περισσότερο νά ἐντυπωσιάσουν παρά νά καθοδηγήσουν τό ποῖμνιο, μετὰξὺ ἄλλων τούς προσάπτει ὅτι «δέν τούς ἦταν ἀρκετὸ νά παραφρονοῦν οἱ ἴδιοι μαζί μέ τούς Ἕλληνες, θέλησαν νά κάνουν καί τούς προφήτες νά παραφρονοῦν μαζί τους» (Θ.π. Π., τ. Ι, σ. 353).

35. Σύμφωνα μέ τό λατινοελληνικὸ λεξικὸ «Σιδέρη», τό ἐπίθετο hebes σημαίνει: «1. ἀμβλῦς, ἀσθενής, ἄτονος. 2. ἀνόητος, βλάξ».

τίς πολιτικές αποφάσεις,³⁶ και, χωρίς νά τήν ἀρνεῖται, τή μετατρέπει σέ ἐπιχείρημα *ὑπέρ* καί *ὄχι* κατά τῆς διακυβέρνησης ἀπό τό πλῆθος. Αὐτό ὁ Σπινόζα τό ἐπιτυγχάνει συνδυάζοντας τή δική του ἐκ πρώτης ὄψεως «ἀντιλαϊκή» ἀφετηριακή θέση, ὅτι ὁ ἄνθρωπος γεννιέται ἀνελεύθερος καί ἄ-λογος, μέ τή ἴσως βασικότερη πεποίθηση πού κομίζει ἡ πολιτική καί κοινωνική σκέψη τῆς νεότερης ἐποχῆς, τήν πεποίθηση ὅτι *ἡ φύση τῶν ἀνθρώπων εἶναι κοινή*, τήν ὁποία ὁδηγεῖ ὡς τίς ἀκραῖες λογικές τῆς συνέπειες προκειμένου νά ἀποδεσμεύσει ἀπ' αὐτήν ὄλο τό κριτικοεπαναστατικό της περιεχόμενο. Σέ μία ἀκόμη πραγματικά ἰδιοφυή παράγραφο τῆς Π. Π., στήν ὁποία ἀσκεῖ ὀξεῖα κριτική στίς ἀντιδημοκρατικές συνεπαγωγές μιᾶς «δυϊστικῆς ἀνθρωπολογίας»,³⁷ ἀπό τό συνδυασμό τῶν δύο ἀνωτέρω θέσεων συνάγει τό ἐξῆς συμπέρασμα: ὅτι, ἂν ὑποθέσουμε πώς ὅλη ἡ ἐξουσία ἀνατίθεται σέ ἕναν ἀντί γιά τό σύνολο τῆς *multitudo*, ὑπό ἴσες συνθήκες τό πιό πιθανό εἶναι ὅτι αὐτός ὁ ἕνας *θά εἶναι ἐξίσου ἀνόητος*. Καθώς δέν *θά συναντᾶται* μέ πλῆθος ἄλλων σωμάτων καί ψυχῶν (παρά μόνο ἴσως μέ κάποιους συμβούλους του – πράγμα ἀπό μόνο του ἀρκετά ἀνησυχητικό), καί ἔτσι δέν *θά ἔχει* τήν εὐκαιρία νά ἀναπτύξει τήν ἀντιληπτικότητα του *μιλώντας* καί *–κυρίως– ἀκούοντας* καί *διαφωνώντας*, λογικά τό πνεῦμα του *θά παραμένει* στήν ἴδια κατάσταση ἀπ' τήν ὁποία ξεκινᾶ. Καί ἡ κατάσταση αὐτή, *ἐξίσου γιά ἕναν μονάρχη ἢ γιά ἕναν ἀριστοκράτη ὅπως καί γιά ἕναν πληβεῖο*, εἶναι ἡ κατάσταση τῆς «ἀμβλύνοιας».³⁸ Εἶναι μία κατάσταση στήν ὁποία κανείς ὑπόκειται στόν ὑψιστο βαθμό στά πάθη του καί ἄρα στόν ἀντίστοιχο βαθμό ἀπομακρύνεται ἀπό τή χρήση τοῦ Λόγου.

Ἐφόσον λοιπόν δέν ὑπάρχει κανένας λόγος πού νά μᾶς κάνει νά ὑποθέσουμε κατ' ἀρχήν ὅτι τά ἀνθρώπινα ἐλαττώματα χαρακτηρίζουν τούς μέν σέ μικρότερο ἢ σέ μεγαλύτερο βαθμό ἀπ' ὅ,τι τούς δέ, ὅλα τά ἐπιχειρήματα πού *θά εἶχε* κανείς νά προβάλλει κατά τῆς λαϊκῆς διακυβέρνησης στή βάση αὐτῶν τῶν ἐλαττωμάτων αὐτόχημα ἐπεκτείνονται ἕνα πρός ἕνα καί καταλαμβάνουν ἐπίσης τή μοναρχική ἢ τήν ἀριστοκρατική.³⁹ Ἐφόσον «ἡ φύση εἶναι ἴδια γιά ὅλους»,⁴⁰ ὁ κίνδυνος ἐμπαθοῦς καί ὄχι ἐλλογῆς διακυβέρνησης ὑφίσταται κυρίως ὅταν *στήν ἐξουσία βρίσκεται ἕνας ἢ ὅταν βρίσκονται λίγοι*.⁴¹

Ἐάν λοιπόν τόσο ὁ Ρουσό, ὅσο καί ὁ Σπινόζα συμμερίζονται τή θέση ὅτι «*ὁ vulgus θά ἦταν περισσότερο ἄξιος νά ἄρχει παρά νά ἄρχεται*», ὁ καθείς ἐξ αὐτῶν τή θεμελιώνει μέ τόν ἀκριβῶς ἀντίθετο τρόπο ἀπ' ὅ,τι ὁ ἄλλος. Γιά τόν πρῶτο, ἡ δημοκρατία πρέπει νά ἐγκαθιδρυθεῖ ἐπειδή ὁ λαός *ἤδη κατέχει*, ἔστω κατά πλάσμα, τήν ἀπαιτούμενη γνώση. Τό πολιτικά ὀρθό ὑπάρχει μέσα στόν ἄνθρωπο στήν «ἀρχή» τῆς πορείας του, εἶναι ἡ «φυσική του κατάσταση», καί, ἂν δέν ὑπεισέλθει ἐκ τῶν ὑστέρων κάποια παραμόρφωση, εἶναι πάντοτε δυνατό νά ξεπροβάλλει ἀπό μέσα του ἀγνό καί ἀδιαμεσολάβητο. Γιά τόν δεύτερο ὁ λαός δέν

κατέχει τή γνώση, ἀλλά, πρῶτον, οὔτε ὁ μονάρχης τήν κατέχει ἐξ ὀρισμοῦ καί, δεύτερον, ἡ γνώση αὐτή δέν μπορεῖ παρά νά παραχθεῖ ἀπό τή δημοκρατία.

Ἡ ἀνάγκη διαφώτισης

Πέραν τούτου, ὑπάρχει ἕνα στοιχεῖο τό ὁποῖο ὡς ἕναν βαθμό σχετικοποιεῖ τήν ἀπόλυτη αὐτή διατύπωση τῆς διαφορᾶς: τό στοιχεῖο τῆς *πληροφόρησης*.

Γιά τόν Ρουσό, προκειμένου νά ἐκμαιευθεῖ γνησίως ἀπό τόν πολίτη ἡ γενική βούληση, ὁ τελευταῖος ἀπαιτεῖται ὄχι μόνο νά ἐρωτηθεῖ καταλλήλως ἀλλά, προηγουμένως, νά εἶναι *καλά πληροφορημένος*.⁴² Ἡ προϋπόθεση αὐτή μᾶς παραπέμπει στό θεμελιώδες αἴτημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, τό ὁποῖο ὡς γνωστόν διαπερνάει τό ἔργο τοῦ Ρουσό, καί τό ὁποῖο τίθεται ἐδῶ εἰδικότερα

36. «[...] ὅτι ὁ ὄχλος δέν ἔχει κανένα μέτρο, ὅτι τρομοκρατεῖ ὅταν δέν εἶναι ὁ ἴδιος φοβισμένος, καί ὅτι ὁ λαός εἴτε ὑπηρετεῖ μέ δουλοπρέπεια, εἴτε κυριαρχεῖ μέ ὑπεροψία, ὅτι δέν ὑπάρχει στό λαό καμία ἀλήθεια καί καμία κρίση κ.ο.κ.» (Π. Π. κεφ. 7 παρ. 27).

37. «Αὐτά πού γράψαμε ἴσως νά φανοῦν γελοία σέ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι τά ἐλαττώματα πού ἐνυπάρχουν σέ ὅλους τούς θνητούς τά περιορίζουν στόν ἀπλό λαό καί μόνο. Ὡστόσο, ἡ φύση εἶναι μία καί κοινή γιά ὅλους. Συμβαίνει ὁμως συχνά νά παρασυρόμαστε ἀπό τήν ἰσχύ καί τήν καλλιέργεια, καί γι' αὐτό, ὅταν δύο κάνουν τήν ἴδια πράξη, λέμε ὅτι στόν ἕνα ἐπιτρέπεται νά τό κάνει αὐτό ἀτιμώρητα καί στόν ἄλλο ὄχι, ἐνῶ δέν διαφέρει ἡ πράξη, ἀλλά αὐτός πού τήν κάνει» (*ibid*).

38. Πρὸλ.: «ἐξουσιαστές καί ἐξουσιαζόμενοι, κυρίαρχος καί πολίτες ἀποτελοῦν ἐξίσου μέρος τῆς *multitudo*» (Etienne Balibar, *Spinoza et la politique*, PUF, Paris 1985, σ. 86 ἢ ὑπογράμμιση στό πρωτότυπο).

39. Ἡ ἐπιχειρηματολογία αὐτή βρίσκεται, ἀκόμη μιὰ φορά, σέ μετωπική ἀντιπαράθεση μέ τήν πολιτική φιλοσοφία τοῦ Θωμά Ἀκινάτη, γιά τόν ὁποῖο «καθώς μεταξύ τῶν νοημόνων πλασμάτων ὀρισμένα ὑπερέχουν τῶν ἄλλων, [...] οἱ κατώτερες νοήμονες φύσεις ὀφείλουν νά κυβερνῶνται ἀπό τίς ἀνώτερες» (*Summa contra gentiles*, Βιβλίο III, κεφ. LXXIX ἀρχή).

40. «[...] ὅλοι ἐπαίρονται ὅταν κυριαρχοῦν, τρομοκρατοῦν ὅταν δέν φοβοῦνται, καί παντοῦ ἡ ἀλήθεια κακοποιεῖται ἀπό φανατικούς ἀντιπάλους ἢ τυφλούς ὑποστηρικτές: αὐτό συμβαίνει προπαντός ὅταν στήν ἐξουσία βρίσκεται ἕνας ἢ ὅταν βρίσκονται λίγοι» (*ibid*).

41. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο, στήν προαναφερθεῖσα παράγραφο τῆς «ὑπεράσπισης τῆς διαβούλευσης» ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ἐλευθερία καί τό κοινό καλό χάνονται ὅταν «για τά πάντα ἀποφασίζουν λίγοι *σύμφωνα μέ τίς διαθέσεις τους* καί μόνο (*ex solo suo affuctu*)». Πραγματικά, ὅπως μόλις τώρα εἶδαμε, ὅταν ἀποφασίζουν λίγοι ὑπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα νά ἀποφασίζουν μέ βάση τίς διαθέσεις τοῦ σώματός τους, δηλαδή τά πάθη τους, παρά μέ βάση τίς ἐννοιες τοῦ Λόγου.

42. «quand le peuple *suffisamment informé* délibère...». Rousseau, ὁ.π., σ. 87.

ως απαίτηση πολιτικής διαπαιδαγώγησης του λαού.⁴³ Έτσι η θέση του, αν και εκκινεί από το δεδομένο της *αυτάρκειας* του λαού ως προς τα γνωστικά προαπαιτούμενα της όρθης λύσης, με την προϋπόθεση που εισάγει φαίνεται να αφήνει έδαφος για μία αντίληψη περί της αναγκαιότητας μίας *εκ των έξω εισαγωγής* του Λόγου μέσα στις ρίζες.

Κατά μία έννοια, και στή σπινοζική σύλληψη τίθεται ανάλογη προϋπόθεση. Μολονότι βέβαια ο Σπινόζα δέν επέκτείνεται σε αναλυτική έκθεση των συγκεκριμένων ζητημάτων, από τις υφιστάμενες ρητές διατυπώσεις του συνάγεται ότι ο λαός θά ήταν «περισσότερο άξιος να *άρχει*» έφόσον είχε περισσότερο στοιχεία στή διάθεσή του ώστε να σχηματίσει μία σωστή κρίση περί των πολιτικών πραγμάτων.⁴⁴

Αν όμως και ο Σπινόζα δείχνει να συμφωνεί ότι ο λαός, όταν είναι επαρκώς πληροφορημένος, αποφασίζει σωστά, *εδώ αυτή ή πληροφορηση* δέν δείχνει να ανάγεται σε αντικείμενο ενός σχεδίου «διαφώτισης» του λαού, σε περιεχόμενο ενός ιδεολογικού προγράμματος και ενός καθήκοντος για τους διανοούμενους, αλλά νοείται απλώς ως διαφάνεια κατά τήν άσκηση τής εξουσίας, ως μή απόκρυψη από τόν λαό στοιχείων σχετικών με τόν τρόπο διακυβέρνησης του κράτους εκ μέρους των κυβερνώντων. Συνίσταται μάλλον στήν παροχή όλων εκείνων των πληροφοριών οι οποίες είναι κρίσιμες για να αποφασίσει κανείς εν όψει ενός συγκεκριμένου θέματος, παρά στήν *εγγάραξη* μίας θεωρίας και ενός ορισμένου τρόπου να βλέπει κανείς τά πράγματα.

Όπως κι αν έχει, σε σύγκριση με τήν εκτεθείσα ριζική –και ριζοσπαστική– πρόκριση του *ορίζοντα τής συλλογικότητας* ως προνομιακού τόπου για τήν ανάπτυξη μίας πρακτικής που να παράγει, πέρα από τήν όρθή πράξη, και τήν όρθή γνώση του πολιτικού –και, τελικά, για τήν ανάπτυξη του ίδιου του Λόγου–, ή σύλληψη του Ρουσό εμφανίζεται αμετάκλητα θεμελιωμένη στό στοιχείο του *ατομικισμού*. Ο ρόλος που αποδίδει ο Σπινόζα στό *ελεύθερο πλήθος* φαίνεται να είναι απών από τήν προβληματική τής γενικής βούλησης. Και ο Ρουσό βέβαια δέν παύει να μιλάει για τόν *peuple* (λαό) ως υποκείμενο τής πολιτικής απόφασης: ο *peuple* αυτός όμως ποτέ δέν δείχνει να είναι τίποτε περισσότερο από μία εκ των υστέρων συνάθροιση των καθ' *εαυτών* ήδη συνεστημένων υποκειμένων, προκειμένου αυτά να φανερώσουν τήν αλήθεια που φέρουν μέσα τους. Η όρθή λύση έτσι ανήκει στό άτομο, στόν άνθρωπο ως τέτοιο, από μόνο τό γεγονός ότι είναι άνθρωπος. Μέσα σε αυτό τό άτομο συναντάται με τά υπόλοιπα άτομα μόνο και μόνο για να ξαναβρεί τήν ίδια αλήθεια μέσα και σε αυτά. Για να επιβεβαιωθεί, δηλαδή, «με τήν *αφαίρεση* των σύν και των πλήν των μικροδιαφορών», ή *ταυτότητα* όλων των παραστάσεων για τήν όρθή πολιτική πράξη που είχε σχηματιστεί στόν καθένα ανεξάρτητα και πριν από τήν έπαφή του

μέ όλους τούς άλλους. Ένω στόν Σπινόζα, ή διαδικασία τής συζήτησης μέσα στις μάζες όχι μόνο παράγει τήν όρθή λύση, αλλά και, πριν απ' αυτό, διαμορφώνει *τά ίδια τά άτομα* που να είναι κατάλληλα, που να έχουν πνεύμα αρκετά όξυ ώστε να ανεύρουν τή λύση αυτή. Είναι δηλαδή ή *συλλογικότητα* που παράγει τήν *υποκειμενικότητα* και όχι τό αντίστροφο.⁴⁵

43. Πρβλ. και L. Althusser, «Sur le “contrat social”», in *Cahiers pour l'analyse* no 8, Ed. du Seuil, 1967 (ιδίως μέρος 6).

44. «Τό ότι ο λαός δέν μπορεί να κρίνει και να αντιληφθεί τήν αλήθεια, αυτό δέν είναι καθόλου περίεργο, όταν οι σημαντικότερες υποθέσεις του κράτους αντιμετωπίζονται *έρημην* του και, έτσι, τό μόνο που του μένει είναι να κάνει εικασίες με βάση τά λίγα πράγματα που δέν μπορούν να μείνουν κρυφά – αφού τό να μπορεί κανείς να αναστείλει τήν κρίση του είναι σπάνια άρετή. Τό να ενεργούμε λοιπόν πάντοτε *έρημην* των πολιτών και μετά να ζητάμε απ' αυτούς να μήν διατυπώνουν λανθασμένες κρίσεις και κακοπροαίρετες έρμηνεύσεις είναι ή μεγαλύτερη άνοησία. Διότι αν ο λαός μπορούσε να αυτοσυγκρατείται και να αναστείλει τήν κρίση του για πράγματα *ελάχιστα* γνωστά, ή να κρίνει σωστά τά πράγματα όταν λίγα μόνο στοιχεία έχει στή διάθεσή του, τότε *άσφαλώς* θά ήταν *περισσότερο άξιος να άρχει* παρά να *άρχεται*» (*ibid.*).

45. Πρβλ. και Balibar, *ό.π.*, σ. 115 κ.έ.

Γουίλα Κάθερ
Ο ΘΑΝΑΣΙΜΟΣ
ΕΧΘΡΟΣ ΜΟΥ
(Μυθιστόρημα)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ - Σειρά ΣΕΛΑΝΑ

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ Ο ΑΥΤΑΡΧΙΚΟΣ ΚΡΑΤΙΣΜΟΣ

Ἡ ἑλληνική περίπτωση

τοῦ Σπύρου Μακρῆ

1. Τό ζήτημα τοῦ κράτους καί ὁ ὕστερος Που- λαντζᾶς

Τό παρόν ἄρθρο ἐπιχειρεῖ νά ἐξετάσει τή Μεταπολί-
τευση μέ βάση τή θεωρία τοῦ αὐταρχικοῦ κρατισμοῦ,
πού διατύπωσε ὁ Ν. Πουλαντζᾶς στά τέλη τῆς δεκα-
ετίας τοῦ 1970. Συγκεκριμένα, σκοπός του εἶναι νά
παρουσιάσει τήν ὕστερη θεωρητική καί μεθοδολογική
σκέψη τοῦ "Ἑλληνα πολιτικοῦ ἐπιστήμονα γιά τό σύγ-
χρονο καπιταλιστικό κράτος καί τίς ἑκτακτες μορφές
του καί νά δείξει πῶς αὐτή μπορεῖ νά ἐφαρμοσθεῖ στή
στρατηγική τῆς δημοκρατικῆς μετάβασης καί σταθερο-
ποίησης πού ἄσκησαν οἱ κυβερνήσεις Καραμανλῆ τούς
ἔντεκα πρώτους μήνες μετά τήν κατάρρευση τῆς δι-
κτατορίας, τό καλοκαίρι τοῦ 1974.

Ἡ ὑπόθεση ἐργασίας εἶναι ὅτι ὁ χαρακτήρας τῆς δη-
μοκρατικῆς μετάβασης καί τό περιεχόμενο τῆς τομῆς
τῆς 24ης Ἰουλίου 1974 ἀντανανκλοῦν τίς γενικές τά-
σεις τοῦ σύγχρονου καπιταλιστικοῦ κράτους, πού ὁ
Πουλαντζᾶς ἀνέλυσε καί συστηματοποίησε στό ὄψιμο
ἔργο του *Τό Κράτος, ἡ Ἐξουσία, ὁ Σοσιαλισμός* (1978).
Ὡς ἐκ τούτου, θά ὀνομάσουμε τήν πολιτική στρατηγι-
κή τῆς Μεταπολίτευσης στρατηγική τοῦ *ἑλληνικοῦ*
αὐταρχικοῦ κρατισμοῦ.¹

Ἀντίθετα ἀπό τούς φιλελεύθερους, οἱ μαρξιστές δέν
ἀντιλαμβάνονται τή μετάβαση σύμφωνα μέ τίς ὀρατές
πολιτικές διεργασίες πού λαμβάνουν χώρα στό χρονι-
κό διάστημα τῆς καθεστωτικῆς ἀλλαγῆς, ἀλλά διαμέ-
σου μιᾶς διερεύνησης του ἴδιου τοῦ κράτους καί τῶν
μηχανισμῶν του. Αὐτό σημαίνει ὅτι τό ζήτημα τῆς με-
τάβασης δέν ἐπικεντρώνεται τόσο στούς χαρισματικούς
ἡγέτες, στίς ἐκλογές τῆς μετάβασης ἢ στήν ἴδρυση ἐνός
νέου κόμματος ὅσο στήν ἐξέταση τῆς μορφῆς τοῦ κρά-
τους καί τῶν ταξικῶν συσχετισμῶν τῆς πολιτικῆς σκη-
νῆς.²

Οἱ θέσεις τοῦ πρώιμου Πουλαντζᾶ γιά τό κράτος
ἐπηρεάστηκαν σημαντικά ἀπό τή στρουκτουραλιστική
ἀνάγνωση τοῦ μαρξισμοῦ. Ἀπό τά μέσα, ὅμως, τῆς δε-
καετίας τοῦ 1970, μέ ἀφορμή τήν κρίση τῶν δικτατο-
ριῶν στή Ν. Εὐρώπη καί ἰδίως τήν ἐμπειρία τῆς Με-
ταπολίτευσης, ὁ Ἑλληνας στοχαστής ἀποστασιοποιή-
θηκε ἀπό τόν ἀλτουσεριανό μαρξισμό, μετατοπίζοντας
τό ἐπιστημονικό του ἐνδιαφέρον ἀπό τίς δομές στήν

ταξική πάλη καί κυρίως στό ζήτημα τοῦ πῶς οἱ λαϊκοί
ἀγῶνες μποροῦν νά διαμορφώσουν τήν πολιτική καί
τό κράτος.³

Στόν ὕστερο Πουλαντζᾶ τό κράτος εἶναι ἀποτέλεσμα
τῆς ταξικῆς πάλης. Οἱ κοινωνικοί ἀγῶνες δέν περιορί-
ζονται στό ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῆς παραγωγῆς, ἀλλά
ἐπεκτείνονται μέσα στό κράτος καί τούς μηχανισμούς
του, μετατρέποντάς το σέ ἕνα στρατηγικό πεδίο ἐξου-
σίας, μέ σκοπό τόν ἔλεγχο καί τή διατήρηση τῆς πο-
λιτικῆς ἡγεμονίας. Μέ ἄλλα λόγια, τό κράτος δέν ἀντι-
μετωπίζεται, ὅπως συνέβαινε στίς μέχρι τότε μαρξιστι-
κές πολιτικές θεωρίες, ὡς ἕνας μονολοθικός καί ἀδια-
πέραστος ἀπό τούς κοινωνικούς ἀγῶνες συνασπισμός
ἐξουσίας, ἀλλά ὡς ἕνας χώρος ὀργάνωσης τῶν κυρίαρ-
χων συμφερόντων καί παρέμβασης τῶν μαζῶν γιά τόν
ἐκδημοκρατισμό ἢ τόν σοσιαλιστικό μετασχηματισμό
του.

Ἡ ἔννοια τοῦ αὐταρχικοῦ κρατισμοῦ, ἐκτός ἀπό τίς
θεωρητικές της πλευρές, εἶχε καί μιᾶ διάσταση πολι-
τικῆς ἀντιπαράθεσης, στό βαθμό πού ὁ Πουλαντζᾶς,
σέ ἀντιδιαστολή μέ συγγραφεῖς πού ἐξέφραζαν θέσεις
τοῦ ΚΚΕ, ἐπιδίωξε νά καταστήσει σαφές στούς Ἑλλη-
νες εὐρωκομμουνιστές ὅτι ἡ μετάβαση τῆς 24ης Ἰουλίου
1974 δέν ἔπρεπε νά γίνεται ἀντιληπτή ὡς μιᾶ προσπά-
θεια ἀποκατάστασης ἐνός φιλελεύθερου καθεστώτος,
ἀλλά ὡς μιᾶ συνολική στρατηγική ἐκ μέρους των κυ-
ρίαρχων πολιτικῶν δυνάμεων νά ἐγκαθιδρυθεῖ στήν
Ἑλλάδα ἕνα σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος, ἱκανό νά
ἀνταποκριθεῖ στίς ἀπαιτήσεις τῆς διεθνοποίησης τῶν
καπιταλιστικῶν σχέσεων καί τοῦ κεφαλαίου.

2. Τό καπιταλιστικό κράτος καί τό κράτος ἐκτάκτου ἀνάγκης

Ἡ θεωρία τοῦ Πουλαντζᾶ γιά τό καπιταλιστικό κρά-
τος ὑφίσταται ὡς μιᾶ τυπολογία κανονικῶν καί ἑκτα-
κτων καθεστώτων ἀστικῆς κυριαρχίας. Οἱ ἔννοιες τοῦ
αὐταρχικοῦ κρατισμοῦ καί τοῦ κράτους ἐκτάκτου ἀνά-
γκης ἀποτελοῦν τούς δύο ἄξονες ἀνάλυσης τῶν κύριων
μετασχηματισμῶν πού συντελέστηκαν στίς δομές ἐξου-
σίας τῶν δυτικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν τίς τελευ-
ταίες δεκαετίες.

Τό κράτος ἐκτάκτου ἀνάγκης εἶναι μιᾶ εἰδική μορ-

φή καπιταλιστικού κράτους. Οι θέσεις του Πουλαντζά για τό κράτος εκτάκτου ανάγκης συνοψίζονται στα έξι σημεία: α) Τό κράτος εκτάκτου ανάγκης είναι ή απόληξη τής γενικής πολιτικής κρίσης του καπιταλιστικού κράτους. β) Τό κράτος εκτάκτου ανάγκης οδηγεί κάθε φορά μέσα από επιμέρους κρίσεις σε επιμέρους καθεστώτα εκτάκτου ανάγκης. γ) Τά πιο χαρακτηριστικά καθεστώτα εκτάκτου ανάγκης είναι ό βοναπαρτισμός, ή στρατιωτική δικτατορία και ό φασισμός.

Τέλος, οι διαφορές μεταξύ κανονικών και έκτακτων μορφών καπιταλιστικού κράτους είναι οι έξι: α) Τό κανονικό κράτος διαθέτει αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, πού θωρακίζονται από τις αρχές τής καθολικής ψηφοφορίας και του κομματικού ανταγωνισμού. Αντίθετα, τό κράτος εκτάκτου ανάγκης αναστέλλει τήν εκλογική αρχή, πλην ορισμένων δημοψηφισμάτων πού ελέγχονται εκ των άνω, εμποδίζοντας τή λειτουργία του πλουραλιστικού κομματικού συστήματος. β) Στο κανονικό κράτος ή έναλλαγή των κομμάτων στην έξουσία πραγματοποιείται εντός των συνταγματικών όρίων και υπόκειται στις αρχές του κράτους δικαίου. Στο κράτος εκτάκτου ανάγκης οι κανόνες δικαίου καταργούνται. γ) Στο κανονικό κράτος οι ιδεολογικοί μηχανισμοί απολαμβάνουν έναν σημαντικό βαθμό αυτονομίας από τόν κυβερνητικό έλεγχο. Στο κράτος εκτάκτου ανάγκης οι ιδεολογικοί μηχανισμοί τελούν υπό τό κράτος των κατασταλικών μηχανισμών. Η ύπαυγωγή τής ιδεολογίας στην καταστολή στοχεύει στην νομιμοποίηση τής βίας. δ) Τό κράτος εκτάκτου ανάγκης χαρακτηρίζεται εκ φύσεως από μία μεταφορά τής έξουσίας στο ισχυρότερο τμήμα των κατασταλικών μηχανισμών: τόν στρατό.

3. Τό καθεστώτς τής 21ης 'Απριλίου 1967

Αντίθετα από τό φασισμό, πού υπήρξε ένα καθεστώτς εκτάκτου ανάγκης μέ μαζική λαϊκή απήχηση, ό βοναπαρτισμός και ή στρατιωτική δικτατορία συνιστούν καθεστώτα άνοιχτού πολέμου εναντίον των λαϊκών μαζών. Ό Πουλαντζάς στην *Κρίση των Δικτατοριών* (1975) έθεσε δύο βασικά έρωτήματα για τό κράτος εκτάκτου ανάγκης: α) Μπορεί ή ένδοαστική αντιπαλότητα να συμβάλλει καθοριστικά στην κατάρρευση και στον εκδημοκρατισμό ενός αυταρχικού καθεστώτος; β) Ποιός είναι ό ρόλος των μαζών στην κατάρρευση των καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης και πώς ό λαϊκός παράγοντας επηρεάζει τήν κάθαρση των κρατικών μηχανισμών;

Πρόσφατα ό Πουλαντζάς βρέθηκε ξανά στο επίκεντρο του άκαδημαϊκού ένδιαφέροντος σχετικά μέ τά αυταρχικά καθεστώτα τής Ν. Ευρώπης. Μία ομάδα νέων πολιτικών έπιστημόνων έπιχείρησε να διατυπώσει μία αναθεωρημένη ταξική θεωρία για τό κράτος.⁴ Τό σημαντικότερο στοιχείο πού κόμισε ή νέα προσέγ-

γηση έγκειται στην διαπίστωση ότι τή συγκεκριμένη στιγμή τής μετάβασης ό σοσιαλιστικός μετασχηματισμός των τριών χωρών τής Ν. Ευρώπης ήταν πολιτικά άνεφικτος, κυρίως για τέσσερις λόγους, πού σχετίζονταν μέ τό ρόλο των μαζών: α) Τό επίπεδο τής πολιτικής συνειδητοποίησης των μαζών άπέναντι στα αυταρχικά καθεστώτα ήταν χαμηλό. β) Τά τμήματα των μαζών πού παρουσίασαν ύψηλό επίπεδο πολιτικοποίησης στερήθηκαν τήν εμπειρία μίας άνοιχτής ταξικής πάλης. γ) Η ριζοσπαστικοποίηση δεν έλαβε τή μορφή μίας συνολικής λαϊκής άποδοκιμασίας των καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης. δ) Οι κρατικοί μηχανισμοί προέβαλαν αντίσταση στις λαϊκές διεκδικήσεις, πού στερήθηκαν τήν ύπαρξη ενός επαναστατικού κόμματος, τό όποιο θα τις διαπότηζε μέ μία σαφή και συνεπή γραμμή πολιτικής δράσης.

Πρώτος ό Πουλαντζάς διατύπωσε για τήν ελληνική περίπτωση τήν άποψη ότι τό καθεστώτς τής 21ης 'Απριλίου δεν κατέρρευσε ούτε εξαιτίας κάποιας έξωτερικής επέμβασης ούτε από μία μαζική, άνοιχτή και κατά μέτωπο εξέγερση των μαζών. Η προσφορά του στο ζήτημα του προσδιορισμού των παραγόντων τής κατάρρευσης των καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης υπήρξε εξαιρετικά σημαντική, γιατί, εκτός του ότι μάς άπάλλαξε από τις λεγόμενες «θεωρίες τής συνέχειας», μάς έδωσε τή δυνατότητα να κατανοήσουμε τά όρια του εκδημοκρατισμού και να αντιληφθούμε ότι ό χαρακτήρας τής Μεταπολίτευσης: *άλλαγή εκ των άνω υπό τήν κηδεμονία του μετριοπαθούς τμήματος του στρατού και τής Κεντροδεξιάς*, δεν επηρεάστηκε τόσο από τή συγκυρία τής μετάβασης όσο από τήν ίδια τή θεσμική ύλικότητα του καπιταλιστικού κράτους.

4. Ό αυταρχικός κρατισμός

Ό αυταρχικός κρατισμός συναρτάται μέ τήν παρακμή τής φιλελεύθερης δημοκρατίας, αντιπροσωπεύει τή νέα μορφή άστικής κυριαρχίας, συνεπάγεται μία ταυτόχρονη ένδυνάμωση/έξασθένηση του κράτους, γίνεται άντιληπτός ως μία *θεσμική στροφή* του φροντιστικού κράτους και τέλος, εξαιτίας του αποκλεισμού των μαζών από τά κέντρα αποφάσεων, προκαλεί μία έκρηξη των άγώνων και των δημοκρατικών αιτημάτων, χωρίς ωστόσο να υποδηλώνει μία πορεία έκφασισμού ή ολοκληρωτισμού.⁵

Τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του αυταρχισμού κρατισμού είναι τά έξι: α) Ένίσχυση/προσωποποίηση τής έκτελεστικής έξουσίας. β) Σύγχυση των τριών έξουσιών. γ) Παρακμή του κράτους δικαίου. δ) Κρίση αντιπροσωπευτικότητας των κομμάτων έξουσίας. ε) Πολιτικοποίηση τής κρατικής γραφειοκρατίας. στ) Έμφάνιση λαϊκιστικών, τεχνοκρατικών και νεοφιλελεύθερων μορφών πολιτικής συναίνεσης. ζ) Έντατικοποίηση τής κρατικής βίας και άθαιρεσίας και περιορισμός των ελευθεριών του πολίτη. η) Ιδεολογική κυριαρχία

των ΜΜΕ. θ) Ενίσχυση των κρατικών στεγανών και διεύρυνση των παράλληλων δικτύων εξουσίας. ι) Ταυτότητα συμφερόντων μεταξύ των ανώτατων υπαλλήλων του κράτους και των κομμάτων εξουσίας. ια) Υποβάθμιση του δημοκρατικού ελέγχου. ιβ) οικονομικά σκάνδαλα και διασπάθιση του δημόσιου χρήματος. ιγ) Αστυνόμευση και ποινικοποίηση των κοινωνικών αγώνων.

Η πιο ενδιαφέρουσα πτυχή της θεωρίας του αυταρχικού κρατισμού είναι η έννοια της *έστιας του ενιαίου κόμματος*. Πολύ νωρίτερα από άλλους συγγραφείς ο Πουλαντζάς αποκάλυψε το μυστικό του κομματικού κράτους και του δικομματισμού, υποστηρίζοντας ότι η éναλλαγή των κομμάτων στην εξουσία δέν συμβάλλει στην προάσπιση/έμβάθυνση της δημοκρατίας, εφόσον μέ τό δικομματισμό δημιουργείται στόν κεντρικό μηχανισμό του κράτους, μέ τή μείξη δυνάμεων, προσωπικού και όργάνων πού ανήκουν και στά δύο κυρίαρχα κόμματα, μία έστία ενιαίου κόμματος, μέ άλλα λόγια, δικομματικά δίκτυα, πλέγματα και κυκλώματα.

Η έστία του ενιαίου κόμματος καθυποτάσσει τή διοίκηση στίς κορυφές της κυβέρνησης, ώστε νά προφυλάσσεται ό συνασπισμός εξουσίας από κάθε γνήσια πολιτική éναλλακτική λύση. Η éναλλαγή στην εξουσία χάνει τή σημασία της και ό δημοκρατικός έλεγχος συρρικνώνεται στό éλαχιστό.

5. Η ελληνική περίπτωση

Η πολιτική áλλαγή της 24ης Ιουλίου 1974 προκάλεσε μία éνδιαφέρουσα συζήτηση για τό χαρακτήρα του κράτους της Μεταπολίτευσης. Μία ομάδα συγγραφέων έκανε λόγο για άστικό éκσυγχροτισμό, ενώ μία άλλη μίλησε για éκδημοκρατισμό. Τό έπιχείρημα του éκσυγχροτισμού δίνει έμφαση στην ενίσχυση της éκτελεστικής εξουσίας, ενώ τό έπιχείρημα του éκδημοκρατισμού στέκεται στην ανάγκη éγκαθίδρυσης ενός κράτους δικαίου. Άν και οι δύο έννοιες δέν είναι ταυτόσημες, στην πρώιμη Μεταπολίτευση αποτέλεσαν ένα κοινό ιδεολογικό πρόταγμα για τό σύνολο των πολιτικών δυνάμεων της χώρας μέ δημοκρατικό προσανατολισμό.⁶

Η τομή της Μεταπολίτευσης δέν μπορεί νά κατανοηθεί μέ τίς έννοιες του άστικού éκσυγχροτισμού και του éκδημοκρατισμού. Στην ελληνική περίπτωση είναι όρθότερο νά χρησιμοποιηθεί ή έννοια του αυταρχικού κρατισμού. Οι πολιτικοί μετασχηματισμοί πού συντελέστηκαν από τίς κυβερνήσεις Καραμανλή στή διάρκεια της Μεταπολίτευσης άντανανκλούν σέ μεγάλο βαθμό τά χαρακτηριστικά της σύγχρονης μορφής του καπιταλιστικού κράτους. Η στρατηγική της δημοκρατικής μετάβασης και σταθεροποίησης μπορεί κατά συνέπεια νά όνομαστεί στρατηγική του ελληνικού αυταρχικού κρατισμού.

Οι βασικές τομές του ελληνικού αυταρχικού κρατισμού είναι οι éξής:

1. Ενίσχυση/προσωποποίηση της éκτελεστικής εξουσίας.
2. Ίδρυση ενός μαζικού κρατικού κόμματος εξουσίας.
3. Έκσυγχρονισμός των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους.
4. Έπαναπροσδιορισμός της κυρίαρχης ιδεολογίας.
5. Άναβάθμιση του ρόλου των ΜΜΕ στή νομιμοποίηση της κρατικής πολιτικής.

Η καθεστωτική áλλαγή της 24ης Ιουλίου σφράγισε τό πολιτικό και κομματικό γέννησθαι της μεταδικτατορικής έποχής. Άν γίνεται σήμερα λόγος για τό «τέλος» της Μεταπολίτευσης, αυτό δέν σημαίνει παρά τήν όλοκληρωση ή μετεξέλιξη, σέ συνθήκες παγκοσμιοποίησης, πολλών από τίς συστηματικές τάσεις πού περιέκλειε ή στρατηγική του ελληνικού αυταρχικού κρατισμού.⁷

1. Για τή στρατηγική του ελληνικού αυταρχικού κρατισμού βλ. Σπύρος Μακρής, 24.7.1974-19.6.1975 *Οι διαδικασίες συγκρότησης του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος. Η πολιτική, πολιτειακή και θεσμική έμπειρία της μετάβασης από τή δικτατορία στή δημοκρατία*. Άδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στό Τμήμα Έπικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Άθηνών, Άθήνα 1996.

2. Για τίς θεωρίες της δημοκρατικής μετάβασης και σταθεροποίησης, βλ. Richard Gunther, Nikiforos P. Diamandouros and Hans Gurgun Puhle (eds), *The politics of democratic consolidation, Southern Europe in Comparative Perspective*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1995.

3. Για τό έργο του Πουλαντζά βλ. Bob Jessop, *Nicos Poulantzas. Marxist theory and political strategy*, Macmillan, London 1985.

4. Βλ. Ronald H. Chilcote, Stylianos Hadjiyannis, Fred A. Lopez III, Daniel Nataf, Elizabeth Sammis, *Transitions from Dictatorship to Democracy: Comparative Studies of Spain, Portugal and Greece*, Taylor and Francis New York Inc., New York 1990. Για τήν έπικαιρότητα του Πουλαντζά βλ. Bob Jessop, «On the originality, legacy and actuality of Nicos Poulantzas», *Studies in Political Economy*, 34, 1991, pp. 75-107.

5. Βλ. Nicos Poulantzas, *State Power Socialism*, Verso, London 1980.

6. Βλ. Γιάννης Δ. Μηλιός, «Έκσυγχροτισμός ή (και) οικονομική ανάπτυξη. Η σταθεροποίηση του άστικού «κράτους δικαίου»», *Θέσεις*, τ. 1, 1982, σ. 7-31, και Δημήτρης Χαράλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στή μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Έξάντας, Άθήνα 1985.

7. Βλ. Σπύρος Μακρής, «Μεταπολίτευση και ελληνική πολιτική έπιστήμη. Η περίπτωση του Σεραφείμ Μάξιμου», *Ό Πολίτης*, τ. 39, Μαρτίου 1998, σσ. 46-49.

ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ: ΜΙΑ ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

του Άριστέιδη Μπαλτά

Η φιλοσοφία της επιστήμης και η φιλοσοφία γενικότερα όφειλουν να αντιμετωπίσουν την ψυχανάλυση με πολύ μεγάλο σεβασμό. Όχι μόνο για τους προφανείς λόγους που έχουν σχέση με τη σοβαρότητα του ίδιου του έγχειρήματος τόσο στο πρακτικό όσο και στο θεωρητικό επίπεδο, αλλά επιπλέον —και εδώ θέλω κυρίως να σταθώ σέ τοῦτο τό κείμενο— γιατί η ύπαρξη της ψυχανάλυσης, η εξάπλωσή και η ανάπτυξή της, οι διαφωνίες στο έσωτερικό της, ακόμη και οι διαιρέσεις ή οι διασπάσεις του κινήματος που τή συγκροτεί έχουν να διδάξουν πολλά τή φιλοσοφία γενικά και τή φιλοσοφία της επιστήμης ειδικότερα. Θά τολμούσα μάλιστα να προσθέσω, και θά προσπαθήσω να τό εξηγήσω ευθύς αμέσως, ότι η φιλοσοφία και η φιλοσοφία της επιστήμης ύστερούν χαρακτηριστικά και εκδηλα άπέναντι στην ψυχανάλυση και άρα η επαφή τους μαζί της θά τίς κάνει να αλλάξουν κατά τρόπο ιδιαίτερα δημιουργικό. Ίσως και ριζικό.

Μιλώντας επαγγελματικά από τό έσωτερικό της σύγχρονης, έν πολλοίς άγγλόφωνης, φιλοσοφίας της επιστήμης και έχοντας ό ίδιος σπουδάσει φυσικές επιστήμες, μπορώ, νομίζω, σχετικά έγκύρως να ισχυριστώ ότι η φιλοσοφία της επιστήμης και η φιλοσοφία γενικότερα κυριαρχείται σχεδόν κατ' άποκλειστικότητα από τό πρότυπο που παρέχει ή φυσική και, κατ' επέκταση αλλά λιγότερο, οι υπόλοιπες φυσικές επιστήμες. Τό γεγονός αυτό εξηγείται εύκολα άν έπιστρατεύσουμε τό έξής απλό, άν όχι άπλοϊκό, σχήμα: οι μεγάλες και ριζοσπαστικές καινοτομίες στην ιστορία της σκέψης, αυτές που συγκροτούν με τήν ανάπτυξή τους ό,τι σήμερα ονομάζουμε επιστήμες, φέρουν κατά τή λειτουργία τους αυτό που θά μπορούσαμε να αποκαλέσουμε νέα μορφή όρθολογικότητας. Η νέα αυτή μορφή όρθολογικότητας προκαλεί αναπόφευκτα τή φιλοσοφία, ή όποια, εκ κατασκευής ούτως είπειν, τρέφεται από ό,τι συγκροτεί, άκριβώς, τήν έγκυρη γνώση κάθε εποχής. Η νέα αυτή μορφή όρθολογικότητας, δηλαδή, άναγκάζει τή φιλοσοφία να σταθει κριτικά άπέναντί της, να προσπαθήσει να τήν καταλάβει και να τήν οικειοποιηθεί με τά δικά της προσίδια μέσα, με άναπόδραστο άποτέλεσμα τό να άναπροσαρμόσει τόν έαυ-

τό της στή βάση αυτής της νέας όρθολογικότητας και να μετασηματιστεί ή ίδια.

Τά μεγάλα παραδείγματα είναι δύο. Η φιλοσοφία του Πλάτωνα, πρώτα, και, από κεί, όλόκληρη τελικά ή δυτική φιλοσοφική σκέψη δέν νοείται χωρίς τή συγκρότηση της γεωμετρίας και των μαθηματικών. Από τή μία μεριά, ή μορφή όρθολογικότητας που φέρει ή «άνακάλυψη» της μαθηματικής άπόδειξης αίτείται τήν ουσιαστική της κατανόηση και τήν κατάλληλη κάθε φορά επέκταση της βεβαιότητας της όποίας τό πρότυπο άποτελεί στίς άλλες σφαίρες του έπιστητού: στον ούρανό, στον φυσικό κόσμο, στην ήθική, στην πολιτική, στην αισθητική. Από τήν άλλη, ή διάκριση μεταξύ των φύσει άτελών έμπειρικών σχημάτων που χαράζουμε στην άμμο ή στο χαρτί και των τέλειων ή ιδανικών για τά όποια μιλά ή γεωμετρία άνοίγει τό δρόμο για τήν πρώτη και άπολύτως καθοριστική φιλοσοφική διάκριση άνάμεσα στο βασίλειο της έμπειρίας και εκείνο των ιδεών, άνάμεσα στο έντευθεν και στο εκείθεν, άνάμεσα στον κόσμο και στο νοῦ.

Τό δεύτερο μεγάλο παράδειγμα είναι ή Έπιστημονική Έπανάσταση του 17ου αιώνα. Τό έργο του Κοπέρνικου, του Κέπλερ, του Γαλιλαίου, για να μείνουμε στά κυριότερα όνόματα, όπως ολοκληρώθηκε με τή μεγαλειώδη νευτώνεια σύνθεση, άνέδειξε μία άκόμα μορφή όρθολογικότητας: ή έγκυρη μελέτη του φυσικού κόσμου συνθέτει, άκριβώς, τήν άυστηρότητα των μαθηματικών με τήν άκρίβεια των πειραματικών συναλλαγών με τόν κόσμο, συναλλαγών που μπορούν να έπαναλαμβάνονται κατά βούληση. Τό δέ σημαντικότερο κέρδος αυτής της σύνθεσης είναι ή παρεχόμενη έτσι δυνατότητα να μπορεί να προβλεφθεί ή εξέλιξη των φυσικών φαινομένων, μία δυνατότητα που φαίνεται να άνάγεται στή λυδία λίθο όχι μόνον του πότε μία φυσική θεωρία είναι κατ' άρχήν άληθής ή όρθή αλλά και του πότε μία όποιαδήποτε θεωρία μπορεί να λογίζεται έπιστημονική.

Άν ήταν τό έργο του Πλάτωνα εκείνο που άφ' ενός στήριξε φιλοσοφικά τή γεωμετρία και άφ' έτέρου άνοίξε τή σκέψη στή φιλοσοφία γενικά, ή φιλοσοφική νομμοποίηση της Έπιστημονικής Έπανάστασης προσφέρθηκε κατά βάση από τό έργο του Καρτέσιου.

Είναι η ισχυρή διάκριση πού εισηγήθηκε και έδραίωσε ο ίδιος ανάμεσα στην ύπόσταση ή τό πράγμα πού σκέπτεται, τή *res cogitans*, από τή μιά μεριά, και τήν ύπόσταση ή τό πράγμα πού έχει έκταση, τή *res extensa*, από τήν άλλη, εκείνη πού επέτρεψε τήν αναδυόμενη έπιστήμη τής φυσικής νά δει κριτικά τόν έαυτό της ως, ακριβώς, τήν έπιστήμη τής έκτασης. Παράλληλα, ή άπολύτως φτενή, κενή συγκεκριμένου περιεχομένου, έννοια τής έκτασης παρείχε, μέσω του ούσιωδώς γεωμετρικού χαρακτήρα της, τή μεταφυσική βάση πού νομιμοποιούσε τή χρήση τής γεωμετρίας και τών μαθηματικών γενικότερα στή μελέτη όχι μόνον τών ουρανών αλλά όλόκληρου του φυσικού κόσμου. Η άλλη ύπόσταση, ή *res cogitans*, δηλαδή ό,τι περιλαμβάνει τόν νου και τά «πάθη τής ψυχής», άφέθηκε στην άρροδιότητα μιάς ψυχολογίας πού σχετιζόταν άμεσα μέ τήν ήθικη.

Γιά λόγους σύνθετους πού δέν είναι του παρόντος, ή ψυχολογία γενικά δέν αναπτύχθηκε μέ τήν όρμή και τήν αποφασιστικότητα τής φυσικής. Μάλιστα, οι έπιτυχίες τής τελευταίας υπήρξαν τόσο έντυπωσιακές ώστε νά δημιουργηθεί γενικά ή ιδέα ό,τι είναι άποκλειστικά εκείνη ή όποια, τουλάχιστον σέ τελευταία άνάλυση, είναι σέ θέση νά παρέχει πραγματικά έγκυρη γνώση, γνώση πού νά τής αξίζει τό όνομα έπιστημονική. Μέ άλλα λόγια, ή ψυχολογία, ή «έπιστήμη», άν θέλουμε, του πράγματος πού σκέπτεται, δέν κατόρθωσε νά έδραίωσε επαρκώς τήν ιδιαιτερότητά της και τήν ούσιαστική άυτονομία της. Έτσι άρχισε νά σχηματίζεται και νά κυριεύει όλο και περισσότερο τή σκέψη έπιστημόνων και φιλοσόφων ή εικόνα ό,τι τά φαινόμενα του νου και τής ψυχής θά μπορέσουν νά έξηγηθούν έπιστημονικά μόνον μέσα από τήν άνάπτυξη τής βιολογίας, τής φυσιολογίας κλπ., δηλαδή μέσω τής διεύρυνσης και τής άνάπτυξης τής μίας και μόνης έπιστήμης τής έκτασης. Όπως γνωρίζουμε όλοι καλά, ή εικόνα αυτή είναι σήμερα πανίσχυρη. Αυτό, όμως, δέν σημαίνει κατά κανένα τρόπο ό,τι τό σύνολο πλαίσιο του καρτεσιανού δυϊσμού ξεπεράστηκε και καταργήθηκε. Άπλως τό ένα σκέλος του άρχισε νά φαίνεται ικανό νά μονοπωλήσει από μόνο του τό έπιστητό όλόκληρο.

Τό έργο του Φρόιντ είναι έξαιρετικά σημαντικό γιατί φέρει κι αυτό, τουλάχιστον κατά τή γνώμη μου, μιά νέα μορφή όρθολογικότητας. Μπορεί ό δημιουργός του νά παρέμενε εν μέρει έγκλωβισμένος στην άντίληψη ό,τι τά φαινόμενα τής ανθρώπινης ύποκειμενικότητας πού έφερε στο φως και μελέτησε ο ίδιος θά έξηγηθούν «τελικά» μόνον όταν αναπτυχθεί επαρκώς ή νευροφυσιολογία, αλλά τόσο τό περιεχόμενο όσο και ή δυναμική του έργου αυτού όχι μόνον άντιστρατεύονται άποφασιστικά αυτή τήν ύπόθεση αλλά και ύπονομεύουν τό πλαίσιο του καρτεσιανού δυϊσμού στο σύνολό του. Για τήν ψυχανάλυση, όχι μόνον τά φαινόμενα του νου ή τής ψυχής δέν μπορούν νά αναχθούν στα φαινόμενα τής βιολογίας και τών συναρτημένων εκεί φυσικών έπιστημών, αλλά ή ίδια ή διάκριση *res*

extensa και *res cogitans*, έκτασης και οκέψης, δηλαδή τελικά σώματος και ψυχής, ούσιαστικά δέν έχει νόημα. Όλόκληρο τό φροϋδικό έργο δείχνει άπτά, άμεσα, πρακτικά και θεωρητικά, πώς ο ζών άνθρωπος οργανισμός είναι ταυτόχρονα και άξεδιάλυτα σώμα και ψυχή, ό,τι τό σώμα και τά μέρη του φέρουν άνεξίτηλα φορτία συμβολικά ενώ ταυτόχρονα ή σκέψη δέν μπορεί νά είναι άσώματη και τά «πάθη τής ψυχής» άναπόφευκτα σωματοποιούνται.

Μέ βάση τά όσα είπαμε προηγουμένως, ήταν εύλογο νά περιμένουμε πώς μιά τόσο ριζική πρόκληση σέ όλόκληρο τό πλαίσιο σκέψης πού μās έχει κληροδοτήσει ή Έπιστημονική Έπανάσταση θά κινητοποιούσε άμεσα και άποφασιστικά τή φιλοσοφία όλόκληρη. Θά

τήν ὑποχρέωνε, δηλαδή, νά σκύψει προσεκτικά πάνω ἀπό τό ἔργο τοῦ Φρόντι καί νά προσπαθήσει νά τό καταλάβει, ὄχι ὑπό τούς ὄρους ὀρθολογικότητας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν –πράγμα πού ἐν μέρει ὄντως ἔκανε ἀλλά μέ πενιχρά ἀποτελέσματα– ἀλλά ὑπό τούς πραγματικά νέους δικούς της, ὥστε νά οικειοποιηθεῖ γιά λογαριασμό της, νά ἀποσαφηνίσει μέ τή δέουσα αὐστηρότητα καί νά ἀναπτύξει περισσότερο αὐτήν ἀκριβῶς τή νέα μορφή ὀρθολογικότητας καί τά συνεπόμενά της. Εἶναι προφανές, ὡστόσο, πῶς κάτι τέτοιο δέν ἔγινε.

Γιά νά δοῦμε τό γιατί δέν χρειάζεται νά πᾶμε μακριά. «Κατά περίπτωση» θά μπορούσαμε νά ποῦμε, τήν ἴδια περίοδο πού ἀναδυόταν καί ἀναπτυσσόταν τό ἔργο τοῦ Φρόντι, τόσο ἡ μορφή ὀρθολογικότητας πού φέρουν τά μαθηματικά ὅσο καί ἐκεῖνη πού φέρει ἡ φυσική βρέθηκαν στή δίνη μιᾶς πρωτοφανοῦς κρίσης. Οἱ μή εὐκλείδειες γεωμετρίες, τά παράδοξα τῆς θεωρίας τῶν συνόλων, τά ἀκατανόητα φαινόμενα πού ὀδήγησαν στή διατύπωση τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητας καί τῆς κβαντικῆς μηχανικῆς θορυβήσαν ἰδιαίτερα τούς φιλοσόφους. Ὅτι ἔμοιαζε ἐπιστημονικά ἀκλόνητο καί φιλοσοφικά ἐδραιωμένο ἔχανε τήν ὑπόστασιν του καί χανόταν μπροστά στά μάτια τους ἐνῶ ὅλα ἐκεῖνα πού ἡ φιλοσοφία πίστευε ἀκράδαντα πῶς εἶχε ὀριστικά καταλάβει καί ξεπεράσει ἀποδεικνύονταν ἀπροσδόκητα ἔωλα. Ἀπέναντι σέ αὐτή τήν κατάσταση, ἡ φιλοσοφία δέν μπορούσε νά ἔχει τήν πολυτέλεια νά ἀσχοληθεῖ σοβαρά μέ τήν ψυχανάλυση. Ὅλες οἱ δυνάμεις της οὐσιαστικά ἀφιερώθηκαν στήν προσπάθεια κριτικῆς ἀφομοίωσης τῶν νέων δεδομένων πού ἀμφισβητοῦσαν τήν ἴδια καίρια. Ἔτσι, νέες φιλοσοφικές προσεγγίσεις, ἡ ἀναλυτική φιλοσοφία, ὁ λογικός ἐμπειρισμός, ἡ φαινομενολογία, εἶδαν τό φῶς γιά νά ἀνταποκριθοῦν στήν κρίση καί νά οικειοποιηθοῦν ἐκ νέου τίς «παλιές» αὐτές μορφές ὀρθολογικότητας. Καθῶς, ὅμως, οἱ προσεγγίσεις αὐτές εἶχαν καί πάλι νά κάνουν μέ τά μαθηματικά καί τή φυσική, τό πλαίσιο πού συγκροτοῦσε ὁ καρτεσιανός δυϊσμός οὐσιαστικά δέν ἐπερωτήθηκε. Μόνον πού τώρα ἡ ἔκταση κέρδιζε, ὅπως εἶπαμε, τήν ἀποκλειστικότητα. Οἱ φυσικές ἐπιστῆμες μέ τή νέα δυναμική τους ἔτειναν νά ἐξαφανίσουν κάθε αὐτονομία τοῦ νοῦ, δίνοντας τήν ἐντύπωση –ἢ τήν ἐλπίδα– ὅτι τά πάντα μποροῦν τελικά νά ἀναχθοῦν στήν ἔκταση. Γι' αὐτό ἡ ψυχανάλυση ἐξακολουθεῖ νά ἀπασχολεῖ ἐλάχιστα τή φιλοσοφία καί αὐτά εἶναι ἐν πολλοῖς τά χαρακτηριστικά τῆς κατάστασης πού διάγουμε σήμερα.

Ἐν πολλοῖς, ἀλλά ὄχι ἀπόλυτα. Σήμερα ἡ ἐκπληξη πού δημιούργησαν οἱ ἐπαναστατικές ἀλλαγές στά μαθηματικά καί στή φυσική ἔχει πλέον ἀπορροφηθεῖ. Καί ἡ συναφῆς φιλοσοφική ἀναζήτηση μπορεῖ μέν νά συνεχίζεται χωρίς ὀρατή κατάληξη, ἀλλά τό ἐνδιαφέρον τῶν φιλοσόφων ἔχει ἀρχίσει νά στρέφεται καί πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις, καί μάλιστα κατευθύνσεις ἰδιαίτερα ἀπρόσμενες. Μέ ἄλλα λόγια, τό φιλοσοφικό τοπίο τείνει νά ἀλλάξει, γιατί κάποια νέα ἐγχειρήματα πού

ξεκίνησαν ὑπό τή σημασία τῆς ἔκτασης, δηλαδή στό πλαίσιο ἐνός ἀκραίου ἀναγωγισμοῦ, θέτουν ξανά στό προσκήνιο τό ζήτημα τῆς ὑπόστασης πού σκέπτεται, δηλαδή τοῦ νοῦ, μέ ὄρους πού δέν ἔχουν πλέον καμιά σχέση μέ τόν καρτεσιανό δυϊσμό. Ἀναφέρομαι συγκεκριμένα στήν ἐπιστήμη τῶν ὑπολογιστῶν. Καί ἀναφέρομαι σέ αὐτήν γιατί κάποιες πρόσφατες ιδέες ἐκεῖ μποροῦν νά σχετισθοῦν, τουλάχιστον ἔμμεσα, μέ τήν ψυχανάλυση.

Ἀπλουστεύοντας ἀνεπίτρεπτα πράγματα ἰδιαίτερα σύνθετα, μποροῦμε νά ποῦμε πῶς κάποιοι ἀπό τούς ἐπιστήμονες καί τούς φιλοσόφους πού ἀσχολοῦνται συστηματικά μέ τούς ἠλεκτρονικούς ὑπολογιστές ἔχουν ἀρχίσει νά συνειδητοποιοῦν ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ κλάδου τους πρὸς τὰ ἐκεῖ ὅπου θά μπορούσαμε νά ἀρχίσουμε πραγματικά νά μιλάμε γιά τεχνητή νοημοσύνη σκοντάφτει στή σωματικότητα, ἀκριβῶς, τῶν φορέων τῆς νόησης. Ἀρχίζει, δηλαδή, νά διαπιστώνεται ὅτι οἱ λειτουργίες τῆς νόησης δέν εἶναι ἀπλῶς ὑπολογιστικές ἢ ἀλγοριθμικές, ὅπως σχεδόν ὅλοι θεωροῦσαν μέχρι πολὺ πρόσφατα, ἀλλά ἐξαρτῶνται καθοριστικά ἀπό τό γεγενός ὅτι τὰ νοήματα ὄντα διαθέτουν σῶμα. Πρὸς αὐτή δέ τήν κατεύθυνση ἀρχίζει νά ἀναπτύσσεται συστηματικά ἡ ἐξῆς διάκριση: ἐγγενῶς οὕτως εἰπεῖν, ὑπάρχουν δύο διαφορετικές ὀπτικές γιά τή γνώση καί τήν ἀλήθεια πού δέν ἀνάγονται ἢ μία στήν ἄλλη. Ἀπό τή μιά μεριά, ἔχουμε γνώση «κατά τήν ὀπτική τοῦ τρίτου προσώπου» καί, ἀπό τήν ἄλλη, γνώση «κατά τήν ὀπτική τοῦ πρώτου προσώπου».

Οἱ ἐπιστῆμες καί ἡ φιλοσοφία ἔχουν μέχρι σήμερα ἀσχοληθεῖ σχεδόν ἀποκλειστικά μέ τήν ὀπτική τοῦ τρίτου προσώπου. Τόσο ἡ κλασική ἔννοια τῆς ἀλήθειας, ὡς ἐπάρκεια ἢ *adequatio* τοῦ πράγματος μέ τό νοῦ ἢ ὡς ἀντιστοίχιση τῆς πρότασης ἢ τῆς ἀπόφανσης μέ τίς καταστάσεις πραγμάτων στόν κόσμο, ὅσο καί ἡ κλασική ἔννοια τῆς θεωρίας, ὡς σύνολο πολύπλοκα ἀρθρωμένων προτάσεων μέ φιλοδοξίες ἀλήθειας, ὑπόκεινται ἀποκλειστικά στήν ὀπτική τοῦ τρίτου προσώπου: ἡ ἀλήθεια αὐτῶν τῶν προτάσεων καί ἡ γνώση πού προσκομίζουν δέν ἐξαρτᾶται κατά κανένα τρόπο ἀπό τό ὑποκείμενο πού τίς ἐκφέρει, ἀπό τίς περιστάσεις ἐκφορᾶς, ἀπό τήν ψυχολογική του διαμόρφωση ἢ ἀπό τίς καταστάσεις τοῦ νοῦ του. Ὡστόσο, ἡ συστηματική προσπάθεια μελέτης τῆς νόησης ἐν ὄψει τῆς δημιουργίας τεχνητῆς νοημοσύνης διαπιστώνει ὅτι ὑπάρχει ἐπιπλέον ἕνα εἶδος γνώσης πού παραμένει ἄρρηκτα συνδεδεμένο μέ τή «στενή» ὀπτική τοῦ ὑποκειμένου πού κατέχει αὐτήν τή γνώση. Ἡ διάκριση τοῦ ἐμπρός ἀπό τό πίσω, ἡ δυνατότητα αὐτόματου προσανατολισμοῦ στό χῶρο, ἡ αἴσθησι τῶν ὀρίων τὰ ὅποια δέν μποροῦν νά ξεπεράσουν οἱ κινήσεις τῶν μελῶν τοῦ σώματος, ἡ δυνατότητα ἐπιλογῆς μέσα σέ ἕνα πλαίσιο δράσης τοῦ κατάλληλου κάθε φορά ἀντικειμένου κλπ. εἶναι μορφές γνώσης, ἀπολύτως καίριες γιά τήν ἐπιβίωση, οἱ ὁποῖες, ἀπ' ὅτι φαίνεται, δέν μποροῦν νά ἀναλυθοῦν σέ ἀλγόριθμους ἢ νά ἀναχθοῦν σέ γνώσεις

τίς όποϊες μπορεί κανείς νά μάθει όπως μαθαίνει μιά θεωρία. Όλες δέ αυτές είναι γνώσεις πού συναρτώνται εύθως μέ τή σωματικότητα του φορέα τους.

Ίδου λοιπόν ένας τομέας στον όποιο ή ψυχανάλυση προηγείται των φυσικών επιστημών και ένας από τους τρόπους μέ τους όποιους ή ίδια προκαλεί καιρία τή φιλοσοφία. Γιατί σίγουρα δέν λέω τίποτε νέο όταν ισχυρίζομαι πώς ή ψυχανάλυση, από τήν ίδια τή σύστασή της, άφ' ενός γνώριζε άνέκαθεν τήν ύπαρξη των δύο αυτών όπτικων και άφ' έτέρου κατορθώνει νά τίς συναρθρώσει ιδιαίτερα αποτελεσματικά κατά τήν πρακτική της.

Άπό τή μιά μεριά, ή ψυχανάλυση συνιστά μιά συγκεκριμένη θεωρία. Κατέχει τίς δικές της συστηματικά αρθρωμένες έννοιες, μπορεί νά διατυπώσει, ύποθέσεις και ισχυρισμούς πού διεκδικούν τήν αλήθεια σε ένα καλά όρισμένο πλαίσιο συμφραζόμενων, μπορεί νά αναπτύσσει, νά εκλεπτύνει, νά τροποποιεί, νά αλλάξει τίς έννοιες και τίς έπιμέρους θεωρίες της μέ τρόπο πειθαρχημένο. Γι' αυτό ή ψυχανάλυση μπορεί κατ' αρχήν νά διδαχθεί, γι' αυτό τά συστατικά της στοιχεία μπορούν νά αποτελούν άντικείμενο πολλαπλών συζητήσεων, σεμιναρίων και συνεδρίων. Όλα αυτά έντάσσονται στην όπτική του τρίτου προσώπου. Άπό τήν άλλη μεριά όμως, ή ψυχανάλυση φέρει έξισον καθοριστικά τήν όπτική του πρώτου προσώπου. Θέλω νά πω πώς οι ψυχαναλυτικές συνεδρίες δέν μπορούν νά νοηθούν άνεξάρτητα από τήν προσωπική όπτική τόσο του άναλυτή όσο και του άναλυόμενου. Κάθε άναλυτική συνεδρία είναι άπολύτως μοναδική γιατί ακριβώς συγκροτείται από τή συνάντηση δύο άπολύτως μοναδικών προσώπων μέ άπολύτως μοναδικές περιστάσεις, μέ τρόπο ώστε αυτά πού διαμείβονται μεταξύ τους νά μήν άφορούν, τουλάχιστον κατά μιά έννοια, παρά μόνον τους ίδιους.

Τό φιλοσοφικό «παράδοξο» τώρα, δηλαδή ή πρόκληση πού συνιστά αυτή ή όψη της ψυχανάλυσης για τή φιλοσοφία, συνίσταται στο γεγονός ότι ή ψυχανάλυση κατορθώνει νά συναρθρώσει λυσιτελώς τήν όπτική του πρώτου μέ τήν όπτική του τρίτου προσώπου ώστε άφ' ενός οι άναλυτικές συνεδρίες νά οδηγούν σε συγκεκριμένο ψυχάλυτικό αποτέλεσμα και άφ' έτέρου τό «ύλικό» πού αναδεικνύεται ή παράγεται εκεί νά μπορεί νά λειτουργήσει θεωρητικά, δηλαδή κατά τήν όπτική του τρίτου προσώπου, ώστε νά έπιρρωθεί ή νά διαψευσθεί, νά έμπεδωθεί ή νά άμφισβητηθεί εκείνη ή ή άλλη ψυχαναλυτική ύπόθεση, εκείνη ή ή άλλη έπιμέρους ψυχαναλυτική θεωρία.

Η πρόκληση αυτή στή φιλοσοφία δέν άπαντάται εύκολα. Για νά μπορέσει ή φιλοσοφία νά άνταποκριθεί και νά τήν άφομοιώσει, όφείλει νά έξετάσει κριτικά, νά έπερωτήσει, ένδεχομένως ακόμη και νά τροποποιήσει σημαντικά, τουλάχιστον έναν από τους άκρογωνιαίους λίθους της, τήν ίδια τήν έννοια της γνώσης. Γιατί φαίνεται πλέον ως περίπου προφανές ότι ό λίγο πολύ γενικά άποδεκτός, ήδη από τήν εποχή του

Πλάτωνα, όρισμός της γνώσης ως άληθούς δικαιολογημένης πεποιθήσης περιορίζεται στην όπτική του τρίτου προσώπου και άρα μάλλον δέν είναι σε θέση νά δεξιοθεϊ τήν ποικιλία μορφών γνώσης πού παρέχει ή ψυχανάλυση. Άς πούμε, τό κύριο χαρακτηριστικό του είδους γνώσης πού άποκομίζει ό άναλυόμενος για τον έαυτό του δέν είναι ότι άποκτά άληθείς δικαιολογημένες πεποιθήσεις ή ότι μπορεί νά διατυπώσει τή γνώση αυτή σε προτασιακή μορφή, μολοντί κατά κανόνα συμβαίνουν και αυτά. Δηλαδή άν ή έν λόγω γνώση περιοριζόταν έτσι στην όπτική του τρίτου προσώπου, τότε θά άρκοϋσε για τή «θεωρία» του άναλυόμενου άπλως νά του «έξηγήσει» ό άναλυτής τί τρέχει μέ αυτόν και ό ίδιος νά τό καταλάβει θεωρητικά. Και βέβαια όλοι γνωρίζουν (κατά τήν όπτική του τρίτου προσώπου!) πώς ή ψυχανάλυση δέν λειτουργεί καθόλου μέ αυτόν τον τρόπο. Όστόσο, ό άναλυόμενος όντως άποκομίζει κάποιου είδους γνώση, ακόμη και άν δέν είναι σε θέση νά τήν αναγάγει σε πεποιθήσεις και νά τή διατυπώσει ό ίδιος σε προτασιακή μορφή: πρόκειται για κάτι ζωτικής σημασίας πού, ακριβώς, έμαθε, και μάλιστα συνήθως έπώδυνα, για κάτι πού μπορεί νά λειτουργήσει ως τέτοιο και νά κινητοποιηθεί ή νά χρησιμοποιηθεί άντίστοιχα.

Η ψυχανάλυση όμως δέν προκαλεί τή φιλοσοφία μόνον σε αυτό τό σημείο. Για νά δούμε δέ πώς, πρέπει νά προχωρήσουμε σε μιά επί τροχάδην σύγκριση μέ τή φυσική. Έδώ θά είμαι έξαιρετικά σύντομος γιατί τά συναφή έπιχειρήματα έχω αναπτύξει άλλου κατά τρόπο διεξοδικό.¹

Μέ δύο λόγια λοιπόν, ή φυσική έχει άναδειχθεί στην έπιστήμη κατ' έξοχήν γιατί, όπως είπαμε στην αρχή, διαθέτει δύο κεντρικά, από γνωσιοθεωρητική άποψη, πλεονεκτήματα: τήν ικανότητα των θεωριών της νά προβλέπουν μέ μαθηματική ακρίβεια τήν εξέλιξη των φαινομένων πού μελετούν και τή δυνατότητα των άντίστοιχα έπακριβών πειραμάτων της νά έπαναλαμβάνονται κατά βούλησιν. Άν όμως έξετάσουμε τή φυσική από λίγο πιο κοντά,² θά διαπιστώσουμε ότι τά δύο αυτά καθοριστικά χαρακτηριστικά πληρώνουν, από γνωσιοθεωρητική πάντα άποψη, ένα όρισμένο, διόλου εύκαταφρόνητο, τίμημα. Άναφέρομαι συγκεκριμένα στο γεγονός ότι ή φυσική άποτέμνει τά φαινόμενα πού έντάσσονται στο άντικείμενο της μελέτης της κατά τρόπο πού της άπαγορεύει τόσο τό νά άντιμετωπίσει φαινόμενα ή άντικείμενα ένικά όσο και τό νά έπιληφθεί της καθαντό ιστορίας των φαινομένων ή άντικειμένων αυτών.

Η φυσική, δηλαδή, δέν είναι έγγενως σε θέση νά ξεχωρίσει τοϋτο τό συγκεκριμένο μήλο από τό διπλανό του ή ακόμη τά μήλα από τά άχλάδια, τά φρούτα από τίς πέτρες κ.ο.κ. Για τή φυσική όλα αυτά τά τόσο διαφορετικά άντικείμενα είναι άπολύτως ταυτόσημα, όντας άπλως «ύλικά σημεία» μέ όρισμένη «μάζα» πού συνιστούν μόνον άπολύτως ίσοδύναμα παραδείγματα, πλήρως έναλλάξιμες περιπτώσεις έφαρμογής, του φαι-

νομένου, ἄς ποῦμε, τῆς «ἐλεύθερης πτώσης». Ἐπιπλέον, ἡ φυσική, ἐγγενῶς καί πάλι, παραμένει καταστατικά ἀδιάφορη γιά ὅσα ἔχουν συμβεῖ κατά τό παρελθόν καί γιά τὰ ὅσα πρόκειται νά συμβοῦν στό μέλλον στά ἀντικείμενα πού ἡ ἴδια ἐμπλέκει γιά τήν μελέτη τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου φαινομένου. Τό ἄν θά φαγωθεῖ ἢ θά ἀφεθεῖ νά σαπίσει τό μῆλο πού ἡ ἴδια χρησιμοποίησε γιά νά συναγάγει ἢ γιά νά ἐλέγξει τούς νόμους τῆς «ἐλεύθερης πτώσης» δέν μπορεῖ νά ἀποτελεῖ μέλημα τῆς φυσικῆς. Μέ δυό λόγια, ἡ φυσική, γιά νά προχωρήσει στό ἰδιαίτερο δικό της γνωσιακό ἐργο, εἶναι ὑποχρεωμένη νά διαγράψει πλήρως ἀπό τό ὀπτικό της πεδίο τόσο τήν ἐνικότητα ὅσο καί τήν ἱστορία.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ψυχανάλυση οἴγουρα δέν διαθέτει τήν προβλεπτική ἱκανότητα τῆς φυσικῆς καί τή δυνατότητα της νά ἐπαναλαμβάνει κατά βούλησιν τὰ οἰκεία πειράματα. Σέ ἀντιστάθμισμα, ὅμως, εἶναι ἀπολύτως ὑποχρεωμένη νά ἀντιμετωπίσει ρητά καί ὀλοκληρωμένα τόσο τήν ἐνικότητα ὅσο καί τήν ἱστορία τῶν ἀντικειμένων πού ἡ ἴδια ἐμπλέκει στίς λειτουργίες της. Τό ἀσυνείδητο κάθε ἀναλυομένου (ἀλλά καί κάθε ἀναλυτῆ) εἶναι ἀπολύτως μοναδικό ἐνῶ ἡ ἱστορία τόσο τοῦ ἐνός ὅσο καί τοῦ ἄλλου εἶναι ἀπολύτως καθοριστική γιά ὅσα μποροῦν νά συστήσουν τή συναφή «θεραπεία», ἀλλά καί γιά ὅσα καλοῦνται νά συμβάλουν στή συγκρότηση, τήν ἐπέκταση, τίς τροποποιήσεις κλπ. τῆς συναφοῦς θεωρίας. Ἀπλουστεύοντας γιά ἄλλη μία φορά ἀνεπίτρεπτα τὰ πράγματα, μποροῦμε νά ἰσχυριστοῦμε πῶς ἐκεῖνα πού μπορεῖ ἡ φυσική δέν τὰ μπορεῖ ἡ ψυχανάλυση καί ἐκεῖνα πού μπορεῖ ἡ ψυχανάλυση δέν τὰ μπορεῖ ἡ φυσική.

Καί ἐδῶ ἀκριβῶς ἀγγίζουμε ἕνα δεύτερο φιλοσοφικό «παράδοξο», ἕνα ἀκόμη σημεῖο ὅπου ἡ ψυχανάλυση προκαλεῖ τή φιλοσοφία. Γιατί ἡ ψυχαναλυτική θεωρία, ὅπως ἄλλωστε κάθε θεωρία, συγκροτεῖται ἀπό ἔννοιες καί σχέσεις ἐννοιῶν. Ὅμως κάθε ἔννοια, ὡς ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀποτελεῖ ἀκριβῶς ἔννοια, φέρει ἕναν δείκτη καθολικότητας, ἕναν δείκτη πού τῆς ἐπιτρέπει νά ἀναφέρεται σέ διαφοροτικά ἀλλά ἰσοδύναμα «στιγμιότυπα», σέ ποικίλες ἀλλά πλήρως ἐναλλάξιμες περιπτώσεις ἐφαρμογῆς. Ἡ ἐν λόγω καθολικότητα, δηλαδή, συνιστᾷ τό ἀκριβές ἀντίθετο τῆς ἐνικότητας. Ὅποτε ἡ φιλοσοφική ἀπορία γίνεται ἀναπόφευκτη: πῶς εἶναι δυνατόν ἡ ψυχανάλυση νά ἀντιμετωπίζει μόνον φαινόμενα ἀπολύτως ἐνικά, φαινόμενα πού ἔχουν τή δική τους ἀπολύτως μοναδική ἱστορία, καί, ἐνῶ τό κάνει καί γιά νά τό κάνει, νά χρησιμοποιεῖ ταυτόχρονα καθολικές ἔννοιες, ἔννοιες πού ὡς πρός αὐτό τουλάχιστον τό χαρακτηριστικό τους, δέν διαφέρουν σέ τίποτε ἀπό τίς ἔννοιες πού κινητοποιοῦν οἱ θεωρίες οἱ ὁποῖες, προσφυσῶς, εἶναι ἐγγενῶς ἀνίκανες νά ἀντιμετωπίσουν τήν ἐνικότητα καί τήν ἱστορία;

Οὔτε αὐτό τό «παράδοξο» εἶναι εὐκόλο νά ἀντιμετωπιστεῖ. Γιά νά προχωρήσει ἡ φιλοσοφία πρός τήν ἄρση του, ὀφείλει νά ἐξετάσει κριτικά, νά ἀναπτύξει καί νά διευρύνει τήν ἔννοια «ἐννοια», νά ἐξετάσει κρι-

τικά, νά ἀναλύσει καί νά διατυπώσει ἐπαρκῶς τίς σχέσεις πού συνδέουν ἢ μποροῦν νά συνδέσουν τίς διάφορες ἔννοιες καί τίς διάφορες κατηγορίες ἐννοιῶν μέ τὰ «στιγμιότυπα» τους, μέ τίς περιπτώσεις ἐφαρμογῆς τους, ἀλλά καί νά σκίψει πάνω στά ἴδια αὐτά τὰ «στιγμιότυπα», νά τὰ ἐξετάσει κριτικά γιά νά ἐδραιώσει τό πῶς, μέ ποιούς ὅρους καί ὑπό ποιές συνθήκες, αὐτά ἀποτελοῦν ἢ μποροῦν νά ἀποτελέσουν, ἀκριβῶς, «στιγμιότυπα» τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἔννοιας, τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης κατηγορίας ἐννοιῶν.

Ξεκίνησα λέγοντας πῶς ἡ φιλοσοφία παραμένει ἐν πολλοῖς ἐγκλωβισμένη στό πρότυπο πού παρέχει ἡ φυσική: ἐπιστημονική γνώση, μέ τήν πλήρη σημασία τοῦ ὄρου, εἶναι, μπορεῖ νά εἶναι, μόνον ἐκεῖνη πού παρέχει ἡ φυσική καί, κατ' ἐπέκτασιν, οἱ ὑπόλοιπες φυσικές ἐπιστῆμες. Εἶναι αὐτό τό πρότυπο πού ὑπαγορεύει ὅτι ἡ γνώση μπορεῖ νά ἐκφέρεται μόνον ὑπό τήν ὀπτική τοῦ τρίτου προσώπου, ὅτι ἡ καθολικότητα τῶν ἐννοιῶν ἀντιφάσκει πλήρως μέ τήν ἐνικότητα, ὅτι τὰ φαινόμενα μποροῦν νά μελετηθοῦν ἐπιστημονικά μόνον ἄν ἀποτελοῦν πλήρως καί ἀπολύτως ἐναλλάξιμες περιπτώσεις ἐφαρμογῆς ἐννοιῶν πού διαθέτουν ἀποκλειστικά αὐτήν τή μορφή καθολικότητας. Ἡ ὑπαρξη τῆς ψυχανάλυσης, ἡ πρακτική της καί ἡ θεωρία της, δείχνει πῶς ὅλα τὰ συμπεράσματα αὐτά δέν εἶναι τελικά τόσο καλά ἐδραιωμένα ὅσο μᾶς ἐπέτρεπαν καί μᾶς ἐπιτρέπουν νά θεωροῦμε οἱ κυρίαρχες, τουλάχιστον, φιλοσοφικές προσεγγίσεις.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὡστόσο, ἡ ψυχανάλυση φαίνεται νά ἀρκεῖται σεμνά στήν ἐπιτέλεση τοῦ δικοῦ της, ἔτσι ἢ ἄλλιῶς σημαντικοῦ, ἐργου, χωρίς νά διεκδικεῖ τίποτε περισσότερο ἀπό τή φιλοσοφία. Δηλαδή ἡ ἴδια μοιάζει νά στέκεται παθητικά ἀπέναντι στά ἐπιχειρήματα πού ἡ τελευταία συσώρευσε καί συσσωρεῖ συναφῶς ἀκολουθώντας μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο τό πρότυπο τῆς φυσικῆς. Θέλω νά πῶ πῶς ἡ ψυχανάλυση φαίνεται σάν νά τείνει νά ἐγκαταλείψει τό πεδίο τῆς φιλοσοφικῆς μάχης, παραιτούμενη ἀπό τό νά διεκδικήσει γιά λογαριασμό της τόν τίτλο τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Τά λίγα καί ἀτελῆ πού προηγοῦνται θέλουν νά ὑπαινιχθοῦν τή δυνατότητα μιᾶς στάσης περισσότερο μαχητικῆς: δέν εἶναι βέβαιο πῶς ἡ φυσική συνιστᾷ τή μόνη δυνατή μορφή ὀρθολογικότητας, δέν εἶναι βέβαιο πῶς οἱ φυσικές ἐπιστῆμες ἀποτελοῦν τόν μόνο δυνατό τρόπο πρόσκτησης ἐγκυρης γνώσης. Ἡ ψυχανάλυση, προκαλώντας μέ τόν τρόπο της τή φιλοσοφία, ἀνοίγει τόν δρόμο γιά μιᾶ ἔννοια γνώσης πύο πλούσια, περισσότερο πλουραλιστική. Κι ἴσως αὐτό κατορθώσει κάποτε νά ἀποτελέσει ἕνα ἀκόμη θεραπευτικό ἀποτέλεσμά της.

1. Βλέπε Ἀριστείδης Μπαλτᾶς, «Ἀντικείμενο καί πειραματικός ἐλεγχος ἐπιστημονικῶν θεωριῶν: φυσική καί ψυχανάλυση», *Ψυχολογία*, Τόμος 4, Τεύχος 2 (Εἰδικό τεύχος), Αὐγουστος 1997, σ. 158-176.

2. Βλέπε παραπάνω.

ΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ

της Βάσως Κιντή

Η συζήτηση για τους κώδικες δεοντολογίας στο χώρο των ΜΜΕ, είτε αυτοί αφορούν τους δημοσιογράφους και τις άλλες συναφείς επαγγελματικές ομάδες, είτε τά μέσα γενικώς, αναζωπυρώνεται κάθε φορά που εκδηλώνεται κάποια κρίση, όταν π.χ. συμβεί ένα γεγονός εξόφθαλμα ανεπίτρεπτο. Λέγεται τότε ότι πρέπει επιτέλους να θεοπιστούν ή να γίνονται σεβαστοί κώδικες δεοντολογίας ώστε να μπει κάποια τάξη στο ραδιοτηλεοπτικό τοπίο. Αντιμετωπίζονται δηλαδή κατά κάποιο τρόπο οι κώδικες ως πανάκεια που θα λύσει όλα τα προβλήματα αλλά και ως διέξοδος διαφυγής για να αποτραπεί η βαριά σπάθη της λογοκρισίας. Τους αποδίδεται ρόλος ρυθμιστικός, χωρίς όμως τον απόλυτο καταναγκασμό των νόμων. Αυτός ο χαρακτήρας, οιονεί νόμοι από τή μιά μεριά και δεσμευτικές ήθικες αρχές από τήν άλλη, εγείρει άμεσως ενστάσεις. Υποστηρίζεται, παραδείγματος χάριν, ότι οι κώδικες δεοντολογίας είναι περιττοί εφόσον υπάρχουν νόμοι, ότι δεν είναι παρά εύχολόγια που όλοι δέχονται αλλά κανείς δεν υπολογίζει, ότι αποτελούνται από άοριστες και ασαφείς αρχές που δέχονται πολλαπλές ερμηνείες και μπορούν να χρησιμοποιηθούν κατά τό δοκούν, ότι συνιστούν άφελεις δονκιχωτισμούς σ' ένα τοπίο σκληρού ανταγωνισμού και κέρδους.

Τό κείμενο αυτό είναι ή ελαφρώς επεξεργασμένη μορφή μιās όμιλίας σέ διημερίδα στό Ζάππειο, στίς 29 Νοεμβρίου 1999, πρός τούς αποφοίτους των πανεπιστημιακών σχολών ΜΜΕ. Τήν επομένη, ό πρόεδρος του Έθνικου Ραδιοτηλεοπτικού Συμβουλίου, καθηγητής Π. Σούρας, παραιτήθηκε διαμαρτυρόμενος για τήν υπονόμηση του έργου του ΕΡΣ από τό έποπτεούν ύπουργείο Τύπου. Στή συνέχεια παραιτήθηκαν ό αντιπρόεδρος καθηγητής Α. Μανιτάκης και άλλα μέλη του Συμβουλίου. Ακόμη και από τό τυπικό μέρος τής διένεξης φαίνεται ότι ή κυβέρνηση δεν έπιθυμούσε τή στήριξη μιās ανεξάρτητης αρχής στον ραδιοτηλεοπτικό χώρο. Τά γεγονότα που ακολουθήσαν μέ τίσ έκπομπές στό κανάλι Αlpha δείχνουν πόσο δραματική είναι ή έλλειψη ενός σώματος κοινώς αποδεκτού, μέ άρμοδιότητες, κύρος και ανεξαρτησία.

Οί έπιφυλάξεις και οι αντίρρησης αυτές δεν είναι άβάσιμες. Είναι όμως, θά έλεγα, εν πολλοίς, άβασάνιστες. Αποτελούν εύκολη κριτική που δεν λαμβάνει υπόψη τή συνθετότητα των προβλημάτων. Ας δούμε, κατ' αρχάς, τί είναι ένας κώδικας δεοντολογίας και γιατί μπορεί να χρειάζεται στο χώρο των ΜΜΕ.

Ένας κώδικας δεοντολογίας είναι ένα σύνολο, ένα σύστημα αρχών, αξιών και κανόνων που αφορούν ένα συγκεκριμένο επάγγελμα ή έναν συγκεκριμένο τομέα και οι όποιοι ρυθμίζουν, πέραν των νόμων, όσα συμβαίνουν στο χώρο αυτό.

Ιστορικά μιλώντας, οι πρώτοι κώδικες επαγγελματικής ήθικης καταρτίστηκαν από επαγγελματικές ομάδες (παραδείγματος χάριν γιατρούς και δικηγόρους), τά μέλη των οποίων διέθεταν εξειδικευμένες γνώσεις και προσέφεραν έργο ύψιστης σημασίας για τό κοινωνικό σύνολο. Στους κώδικες αυτούς υιοθετούνταν αρχές και κανόνες συμπεριφοράς πολύ αυστηρότεροι από αυτούς που ίσχυαν γενικώς, ακριβώς για να δηλώσουν τή δέσμευση των εκάστοτε επαγγελματιών σέ ύψηλές αξίες και ήθικες αρχές. Οί επαγγελματίες αυτοί αξίωναν έτσι τον αύξημένο σεβασμό των πολιτών και διέθεταν ύψηλό κύρος. Η κοινωνία εις ανταπόδοσιν τούς χορηγούσε αύξημένη αυτονομία, δεν επενέβαινε στίς τάξεις τους. Αυτοί μόνοι ήλεγχαν ποιός θά γίνει μέλος τής ομάδας τους, αυτοί μόνοι έγγυώνταν τήν ποιότητα των υπηρεσιών που παρείχαν τά μέλη τους, χωρίς τή στενή επίβλεψη τής πολιτείας. Όταν οι γιατροί παραδείγματος χάριν δεσμεύονται να παρέχουν τίσ υπηρεσίες τους όποτε τό καθήκον τούς καλεί, οποιαδήποτε ώρα, ακόμη και χωρίς άμοιβή όταν οι περιστάσεις τό απαιτούν, πώς μπορεί ή πολιτεία να απαιτεί να χτυπάνε, παραδείγματος χάριν, κάρτα;

Οί κώδικες δεοντολογίας των διάφορων επαγγελματικών ομάδων δεν περιορίζονται ασφαλώς στή διακήρυξη ήθικων αρχών. Ειδικά σήμερα που τό τοπίο είναι πιο περίπλοκο, υπενθυμίζουν στα μέλη τους και εξειδικεύουν στο χώρο τους τούς νόμους που τούς αφορούν, περιέχουν συγκεκριμένες συστάσεις για ειδικά ζητήματα, θεοπίζουν πεινές για όσους παραβαίνουν τίσ

άρχες της ομάδας. Σέ κάθε περίπτωση πάντως οι επαγγελματικοί κώδικες δεοντολογίας είναι κανόνες αυτορρυθμισμού. Συναισθανόμενοι τή σημασία της αποστολής τους, οι επαγγελματίες μιās συγκεκριμένης κατηγορίας αναλαμβάνουν τή δέσμευση νά προάγουν τό δημόσιο συμφέρον προασπιζόμενοι, αυτοί πού είναι σέ θέση νά γνωρίζουν καλύτερα από τόν καθένα, τό δέον, τό σωστό, στό χώρο τους. Αυτό σημαίνει ότι αναλαμβάνουν αυτή τήν εϋθύνη τόσο άτομικά όσο και συλλογικά, ως ομάδα, πράγμα πού συνεπάγεται πώς μεταξύ τους πρέπει νά υπάρχει αλληλεγγύη και αλληλοϋποστήριξη, πού δέν πρέπει νά εκφυλίζονται βεβαίως στήν προάσπιση συντεχνιακών συμφερόντων. Η μεγαλύτερη αυτονομία χορηγείται από τήν πολιτεία γιά νά φέρουν σέ πέρας τήν αποστολή τους, τό λειτουργήμα, όπως λέγεται, πού επιτελούν, μέ τόν καλύτερο δυνατό τρόπο, αφού αυτοί γνωρίζουν καλύτερα τίς δυσκολίες τής δουλειάς. Δέν τούς χορηγούνται προνόμια γιά νά έχουν ασυλία.

Αν, όμως, ή κοινωνία παρατηρήσει είτε ότι δέν υιοθετούνται κώδικες δεοντολογίας, είτε ότι υιοθετούνται κώδικες μέ πολύ χαμηλά πρότυπα, είτε ότι όσοι υπάρχουν καταστρατηγούνται, είτε ότι δέν ασκείται αποτελεσματικός έλεγχος, τότε δικαιολογείται νά παρεμβεί και νά ρυθμίσει αυτή, διά τών οργάνων πού συγκροτεί, τό τοπίο. Θά μπορούσε αυτή ή ρύθμιση νά γίνει μέ νόμους. Γίνεται κι αυτό. Μάλιστα, στόν ραδιοτηλεοπτικό χώρο, έχουμε σήμερα και τίς οδηγίες τής Ευρωπαϊκής Ένωσης πού είναι υποχρεωτικές. Έπειδή, όμως, ή διά τών νόμων ρύθμιση έχει κατασταλτικό χαρακτήρα, πολύ παρεμβατικό, υιοθετείται ή λύση τών κωδικών δεοντολογίας. Αυτός είναι ο ένας λόγος γιά τόν οποίο ή πολιτεία μπορεί νά θέτει κώδικες δεοντολογίας πού δέν είναι κώδικες αυτορρυθμισμού. Όταν δηλαδή όσοι ασκούν τό επάγγελμά τους σ' έναν χώρο τόν οποίο τούς έχει εμπιστευθεί ή πολιτεία δέν έχουν τήν ικανότητα ή τή βούληση ή δέν αναλαμβάνουν τήν εϋθύνη νά προστατεύσουν τό δημόσιο συμφέρον. Και εδώ ερχόμαστε στόν δεύτερο λόγο. Στό ραδιοτηλεοπτικό τομέα ή πολιτεία διαθέτει και εμπιστεύεται στους επαγγελματίες αυτού του χώρου ένα δημόσιο αγαθό, τίς συχνότητες, πού είναι καιρίο γιά τήν ενημέρωση τών πολιτών, τήν επικοινωνία, τήν ψυχαγωγία τους, τήν έκφρασή τους, τόν δημόσιο έλεγχο και τήν κριτική, εν τέλει τή δημοκρατία. Ειδικά μάλιστα σήμερα πού ή επικοινωνία στηρίζεται σέ θεσμούς πολύπλοκους, μέ νομική και πολιτική υπόσταση σύνθετη, σήμερα πού ο ρόλος τών μέσων είναι τόσο σημαντικός, δέν μπορεί ή πολιτεία νά απέχει, νά αφήνει τά πράγματα νά κυλούν, νά μήν επιβάλλει ρυθμίσεις.

Οί ρυθμίσεις αυτές δέν είναι μόνο, ούτε πάντοτε, περιοριστικές. Έχουν επίσης και θετική διάσταση. Υπάρχουν γιά νά εξασφαλίζουν τήν πολυφωνία και νά ενισχύουν τήν ελευθερία τής έκφρασης. Πάντως, δέν μπορούν οι κώδικες από μόνοι τους νά διασφαλίσουν τήν προαγωγή τών αξιών πού προαναφέραμε (τήν

ελευθερία τής έκφρασης, τήν επικοινωνία, τήν ενημέρωση, τή δημόσια κριτική), ούτε και νά αποτρέψουν από μόνοι τους κάθε βλάβη πού μπορεί νά προκύψει από τά ραδιοτηλεοπτικά μέσα. Η σύνταξη και ή υιοθέτηση τών κωδικών δεοντολογίας δέν αποτελεί τό μαγικό ραβδί πού θά λύσει όλα τά προβλήματα και θά αποκαταστήσει τήν τάξη. Απαιτείται ή έγρήγορη όλων, συναίσθηση τής πράγματι ύψηλης τους αποστολής, υπευθυνότητα γιά τά αγαθά πού τούς έχει εμπιστευθεί ή κοινωνία. Απαιτείται επίσης συστηματική παρακολούθηση και έλεγχος από ανεξάρτητη αρχή, σεβασμός τών αποφάσεών της.

Είπαμε τί είναι οι κώδικες δεοντολογίας και τί τούς καθιστά αναγκαίους. Συχνά υποστηρίζεται ότι δέν μπορούν νά γίνουν δεκτοί έπειδή περιορίζουν τό δικαίωμα στήν ελευθερή έκφραση και τήν ενημέρωση. Πρώτ' απ' όλα, πολλές φορές, διά τών ρυθμίσεων πού προβλέπουν, προασπίζουν αντί νά περιορίζουν τό δικαίωμα στήν ελευθερή έκφραση και τό δικαίωμα στήν ενημέρωση. Παραδείγματος χάριν, όταν δέν επιτρέπουν μονοπωλιακές πρακτικές. Δεύτερον, είναι λάθος νά λέγεται ότι τά δικαιώματα αυτά είναι απόλυτα, δέν επιδέχονται δηλαδή κανέναν περιορισμό. Κανένα δικαίωμα δέν είναι απόλυτο πλύν αυτού στό μή βασανισμό. Όταν συντρέχουν ειδικοί λόγοι, όταν παραδείγματος χάριν υπάρχει σύγκρουση μέ άλλα δικαιώματα και αρχές, τό δικαίωμα στήν ελευθερή έκφραση μπορεί νά περιορισθεί. Ακόμη και ο πίο φιλελεύθερος δέν θά επέτρεπε, παραδείγματος χάριν, τή συνοφαντία ή τήν αδικαιολόγητη πρόκληση πανικού, ιδίως αν λάβουμε υπόψη μας τή δραστηκότητα και τήν πολλαπλασιαστική δύναμη τών σημερινών μέσων ενημέρωσης. Ο νόμος δέν αναγνωρίζει τό «δικαίωμα» κάποιου νά έκφραστεί φωνάζοντας αδικαιολόγητα «φωτιά» σέ μιά γεμάτη αίθουσα, πόσο μάλλον δέν θά πρέπει νά τό αναγνωρίζει όταν επιχειρείται από τήν τηλεόραση! Τό δικαίωμα στήν ελευθερή έκφραση μπορεί νά συγκρούεται μέ άλλες αρχές και αξίες, όπως αυτή τής ιδιωτικής ζωής, τής προσωπικότητας, τής μη πρόκλησης βλάβης. Στίς περιπτώσεις αυτές θά πρέπει κάθε φορά νά σταθμίζεται ποιά αρχή κατισχύει.

Κι εδώ ερχόμαστε σέ ένα άλλο ζήτημα πού πολλές φορές εγείρεται εναντίον τών κωδικών. Ποιός θά κρίνει ποιά αρχή υπερισχύει, ποιός θά κρίνει τί συνιστά παραβίαση του ιδιωτικού ασύλου, προσβολή τής προσωπικότητας, βαριά βλάβη κλπ.; Δέν είναι οι διατάξεις γενικόλογες και άσαφείς; Κατ' αρχάς πρέπει νά σημειώσουμε ότι οι κώδικες μπορεί νά είναι πίο γενικοί ή πίο λεπτομερείς. Άλλες χώρες επέλεγον μιά γενική διακήρυξη αρχών, άλλες προχωρούν σέ συγκεκριμένες οδηγίες και ρυθμίσεις. Και οι δύο λύσεις έχουν πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Όσο πίο λεπτομερείς οι κώδικες, τόσο λιγότερο ευέλικτοι είναι, όσο πίο γενικοί, τόσο πίο επιρρεπείς σέ ποικίλους χειρισμούς. Πάντως, σέ κάθε περίπτωση οι πολλές ερμηνείες δέν μπορούν νά αποφευχθούν. Και τά πίο αυστηρά κείμε-

να, νομικά ή επιστημονικά, επιδέχονται πλήθος έρμηνειών, όπως μᾶς δείχνει η έμπειρία μας αλλά και όπως διδάσκει η σύγχρονη φιλοσοφία για τήν ανάγνωση και τήν έρμηνεία τών κειμένων γενικά. Αυτή είναι μιά φιλοσοφική θέση και νομίζω πώς είναι σωστή. Άν, όμως, αποτελούσε τό γνώμονα τής δράσης, τό αποτέλεσμα θά ήταν η παράλυση σέ όλους τούς τομείς. Πράγματι, οί νόμοι, τά κείμενα, οί προτάσεις μπορούν νά έρμηνευθοῦν μέ ποικίλους τρόπους, και καθένας έχει τό δικαίωμα η τήν έλευθερία νά τό επιχειρήσει. Όμως, πέραν τών δυνατῶν έρμηνειῶν, μέσα από τρούπους σύνθετους και, έν πολλοῖς, άφανείς, μέσα από τήν πρακτική τών ανθρώπων στό στίβο τής δημόσιας ζωής, σταθμίζονται και κατανοοῦνται οί καταστάσεις και οί συγκυρίες έτσι ώστε νά παγιώνονται κάθε φορά προτεραιότητες και νά καθίσταται δυνατή η δράση. Συγκροτοῦνται, λοιπόν, σώματα αντιπροσωπευτικά, τών όποιων τήν κρίση η κοινωνία έμπιστεύεται γιατί έκτιμᾷ τήν άμεροληψία τους, τήν ύπευθυνότητα, τήν εὐθυκροσία και τίς γνώσεις. Άλλωστε η συγκρότηση τών σωμάτων αυτῶν δέν γίνεται διά τής έπιβολής αλλά διά τής συναινεσεως.

Μήπως, όμως, η ασάφεια και η άοριστία προκύπτει από τό ότι στους κώδικες, μεταξύ άλλων, διακηρύσσονται ήθικές αρχές οί όποίες από τή φύση τους είναι γενικού χαρακτήρα; Στήν ένσταση αυτή θά είχα νά παρατηρήσω τά εξής: Πρῶτον, στήν Ελλάδα φαίνεται νά υπάρχει γενικῶς μιά προκατάληψη έναντίον τής ήθικῆς διότι εκχωρεῖται εκ προοιμίου στή θεολογία και αντιμετωπίζεται, ως εκ τούτου, σ' ένα κοσμικό περιβάλλον, ως ύποπτη (άφηρημένη, υπερβατική). Δέν υπάρχει όμως λογική, αναγκαία, σύνδεση μεταξύ ήθικῆς και θρησκείας. Η σύνδεση υπήρξε, αλλά είναι ιστορική. Δεύτερον, ακόμη κι αν κάτι είναι γενικό, δέν είναι απαραίτητα και άσαφές. Τρίτον, οί ίδιοι οί νόμοι θεμελιώνονται σέ ήθικές αρχές και, τέλος, η διατύπωση ήθικῶν αρχῶν στους κώδικες δεοντολογίας παρέχει σέ όσους δεσμεύονται από αυτούς τή δικαιολόγηση τών κανόνων πού καλοῦνται νά υιοθετήσουν αλλά και τό πλαίσιο έντός του όποιου θά σκεφθοῦν και θά κινηθοῦν εάν προκύψει ζήτημα πού δέν προβλέπεται ρητά από τούς κώδικες.

Και έρχομαι στα δύο τελευταία θέματα πού θά ήθελα νά θίξω. Λέγεται επίσης συχνά ότι δέν μπορούν νά έπιβληθοῦν στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα κανόνες γενικῆς ισχύος επειδή δέν υπάρχει αντικειμενική αλήθεια. Εδῶ γίνεται μιά σύγχυση η πολλές. Πράγματι, κάθε δημοσιογράφος, κάθε συντάκτης, κάθε φωτορεπόρτερ, κάθε άνθρωπος έχει η μπορεί νά έχει, η επιβάλλεται νά έχει, τή γνώμη του και τήν όπτική του, τήν όποία σχηματίζει από ένα πλήθος παραγόντων πού τόν επηρεάζουν και τήν όποία μπορεί επίσης νά προβάλλει μέ όποιο τρόπο κρίνει προσφορότερο. Τό πλήθος όμως τόν γνωμῶν δέν απαγορεύει τήν αλήθεια. Μάλιστα, τό γεγονός ότι μπορεί νά συγκρούονται, προϋποθέτει τήν αλήθεια. Άν δέν υπήρχε αλήθεια, τί θά ήταν αυτό για

τό όποιο θά υπήρχε διαφωνία η τό όποιο θά έρμηνευόταν διαφορετικά; Άν δέν υπήρχε τό γεγονός επί του όποιου νά διαφωνοῦν, η απλῶς νά διαφέρουν οί δημοσιογράφοι, πώς θά μιλούσαμε για λάθη, για έπανόρθωση, για κατασκευασμένα ρεπορτάζ; Τό έχω πει και παλαιότερα: Τό γεγονός ότι μπορεί νά διαφωνοῦμε για τό πόσων χρονῶν είναι κάποιος δέν σημαίνει ότι αυτός ο κάποιος δέν έχει μιά συγκεκριμένη ηλικία, πόσο μάλλον ότι δέν έχει καμία! Σέ όρισμένες περιπτώσεις είναι πράγματι δύσκολο νά ανακαλύψουμε ποιά είναι η αλήθεια, σέ άλλες δέν έχει καν νόημα νά θέσουμε τό ερώτημα τής αντικειμενικῆς αλήθειας (παραδείγματος χάριν ποιό μνημείο μᾶς άρέσει περισσότερο), σέ πλείστες όμως περιπτώσεις τό τί είναι αντικειμενικά αληθές είναι και νόμιμο και κρίσιμο ερώτημα. Υπάρχει αντικειμενική αλήθεια για τό ποιά είναι τά σύνορα μιᾶς χώρας, ποιές συμφωνίες έχουν υπογραφεί, πότε, από ποιούς, μέ ποιούς όρους. Άκόμη κι αν δέν είναι εύκολο νά ποῦμε ποιά είναι η αλήθεια για όρισμένα ζητήματα, είναι απαραίτητο νά τήν προϋποθέτουμε και νά τήν άναζητοῦμε, νά τήν έχουμε ως ρυθμιστικό ιδεῶδες, για νά μπορεί νά υπάρχει ένημέρωση, διάλογος και διαφωνία. Οί πολίτες άναμένουν από τίς εφημερίδες και τά ραδιοτηλεοπτικά μέσα νά ένημερωθοῦν για ὅ,τι συμβαίνει, νά μάθουν δηλαδή τήν αλήθεια για τά γεγονότα και όχι τή γνώμη τών παρουσαστῶν. Ζητοῦν και αυτή σέ όρισμένες περιπτώσεις, αλλά αν δέν προϋποτίθεται η αλήθεια δέν θά μπορούσαμε νά κάνουμε καν τή διάκριση. Όλα θά ήταν απλῶς γνώμες. Αυτή είναι μιά παραλλαγή τής φράσης του Νίτσε ότι όλα είναι έρμηνείες, η όποία επαναλαμβάνεται μέ περισσή και ασύγγνωστη ευκολία και έξω από τό πλαίσιο έντός του όποιου διατυπώθηκε. Όσο για τό διάλογο και τή διαφωνία, αν δέν προϋποθέτουμε ότι υπάρχει αλήθεια, τότε τά επιχειρήματά μας δέν έχουν στόχο τήν πειθῶ επί τή βάσει τής λογικῆς, αλλά επί τή βάσει τής προπαγάνδας. Άν δέν άναζητοῦμε τήν αλήθεια, αν δέν διεκδικοῦμε τήν ὀρθότητα τών συλλογισμῶν μας, τότε ποιός είναι ο λόγος τής συζήτησης; Νά κάνουμε στόν άλλο πλύση εγκεφάλου για νά δεχθεῖ σώνει και καλά τή γνώμη μας η νά τή στολίσουμε για νά τήν κάνουμε γοητευτική και άρα προσλήψιμη; Η μήπως η συζήτηση πλέον θά βασίζεται στήν έπιβολή τής αυθεντίας; Επειδή ο x είναι σπουδαίος, θά είναι και η γνώμη του σπουδαία και πρέπει νά τήν αποδεχθῶ;

Τό τελευταίο ζήτημα πού θά θίξω είναι τό εξής: Πολλοί, συνήθως κυνικοί, ύποστηρίζουν άφ' ενός ότι κανείς δέν τηρεῖ τούς κώδικες σ' ένα περιβάλλον ανταγωνισμού, άνεργίας και άνοχῆς και άφ' έτέρου ότι, μέ τήν πρόοδο τής τεχνολογίας, ο έλεγχος θά είναι εξαιρετικά δυσχερῆς αν όχι άδύνατος, όποτε ματαιοπονοῦμε όσοι επιχειροῦμε νά επιβάλουμε ρυθμίσεις δεοντολογίας. Σ' αυτά έχω νά άπαντήσω τά εξής. Πρῶτον, όσο υπερεθνικά γίνονται τά μέσα μαζικῆς ένημέρωσης, τόσο υπερεθνικός γίνεται και ο έλεγχος. Όσο

ανάπτυσσεται ή τεχνολογία τών τηλεπικοινωνιών, τόσο ανάπτυσσεται και ή τεχνολογία έλέγχου. Τό γεγονός ότι συνήθως ή δεύτερη ύστερεϊ έναντι τής πρώτης δέν οφείλεται στό ότι είναι εκ προοιμίου αδύνατη, αλλά ότι δέν υπάρχει ή βούληση νά αναπτυχθεί. Δεύτερον, τό ότι οι περισσότεροι στό χῶρο τών ραδιοηλεκτρονικών μέσων παραβιάζουν τούς κανόνες του δέοντος περιγράφει τό τί συμβαίνει. Τό τί κάνουμε όμως και τό τί πρέπει νά κάνουμε δέν είναι τό ίδιο πράγμα. "Όλοι παραδείγματος χάριν μās λέμε, άλλος πολλά και άλλος λίγα, ψέμματα. Αυτό δέν σημαίνει ωστόσο ότι δέν έχει νόημα ή ήθική αρχή πού αποδοκιμάζει τό ψέμα. Τό τί είναι όρθό δέν πρέπει νά ταυτίζεται μέ τό τί συμβαίνει. Τό ότι πράγματι παραβιάζονται οι κώδικες δεοντολογίας δέν σημαίνει ότι πρέπει και νά παραβιάζονται. "Αν τώρα υποστηρίζεται ότι δέν μπορεί παρά νά παραβιάζονται επειδή έτσι είναι τά πράγματα στην αγορά, εγώ λέω ότι ή αξία του ανθρώπου εγκείται ακριβώς στό ότι δέν υποτάσσεται στό πῶς έχουν τά πράγματα. "Αναζητεί τήν έπιλογή, τήν ελευθερία νά αποτινάξει τά δεσμά μιάς αδήριτης αναγκαιότητας. "Η ήθική του υπόσταση τόν καλεϊ νά στοχαστεί πάνω σ' αυτό πού συμβαίνει, νά μήν υποταγεί, και νά πράξει όχι συρόμενος από τή ροή τών πραγμάτων αλλά ό,τι είναι όρθό. Δέν θά επιχειρήσω εδώ νά πῶ τί είναι όρθό. Αυτή είναι μεγάλη συζήτηση και δύσκολη. "Ό,τι κι αν είναι πάντως, όπως κι αν όρι-

στεί, δέν ταυτίζεται μέ τή μοίρα. "Αν θέλουμε νά έχουμε αναπαλλοτριώτη αξία ως άνθρωποι, τό όποιο σημαίνει ότι διεκδικούμε νά είμαστε ήθικά ύποκειμενα και όχι απλῶς πράγματα όπως όλα τά άλλα, τότε πρέπει νά μήν αφήνουμε τίς εξελίξεις νά κινούνται ερήμην μās. Πρέπει νά παρεμβαίνουμε, υποστηρίζοντας έστω ότι δέν πρέπει νά παρεμβαίνουμε. Είναι κι αυτή μιά ήθική στάση, άκραία φιλελεύθερη, ή όποία, κατά τή γνώμη μου, δέν είναι όρθή. "Αλλά ακόμη κι αυτή είναι προτιμότερη από τήν υποταγή στη μοίρα, ή όποία μάλιστα δέν είναι τυφλή, αλλά προδιαγράφεται από συγκεκριμένες επιδιώξεις οι όποιες, για νά μεταφέρουμε τή συζήτηση στην πολιτική, εκπορεύονται από συγκεκριμένα συμφέροντα. "Η εξέλιξη τών πραγμάτων δέν είναι νομοτελειακή αλλά διακυβεύεται. Οι κώδικες δεοντολογίας και ή νομοθεσία είναι ή άμυνα τής κοινωνίας σέ μιά βάνανσα αγορά διαχείριση του δημόσιου χώρου. Δέν πέφτουν από τόν ουρανό, θεόσταλτοι για νά ρυθμίσουν άπαξ διά παντός, ως ιεροί κανόνες, τό ραδιοηλεκτρονικό τοπίο. Διαμορφώνονται και διατυπώνονται σέ μιά συγκεκριμένη συγκυρία, λαμβάνοντας υπόψη τους τούς όρους του παιχνιδιού. "Απηχούν τά ενδιαφέροντα, τίς προτεραιότητες, τίς αρχές μιάς κοινωνίας μέ τούς συσχετισμούς πού τή συγκροτούν και τή συναίνεση πού τή διακρίνει. Είναι κάτι μικρό, αλλά είναι και κάτι σπουδαίο.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

Π Ο Λ Ι Τ Ι Σ Μ Ι Κ Η Θ Ε Ω Ρ Ι Α • Κ Ρ Ι Τ Ι Κ Η

NOAM CHOMSKY ΤΟ ΚΟΙΝΟ ΚΑΛΟ

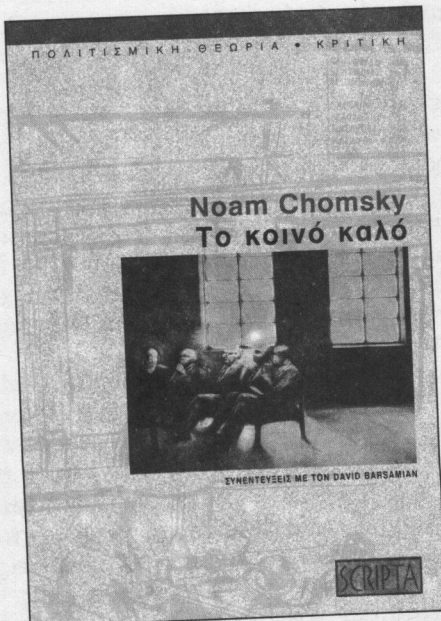
Μια διεισδυτική ματιά σε θέματα παγκοσμίου ενδιαφέροντος από τον συγγραφέα που οι *New York Times* αποκάλεσαν «ο σπουδαιότερος, κατά πάσα πιθανότητα, εν ζωή διανοούμενος».

Αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις του βιβλίου:

«Ο Αριστοτέλης θεωρούσε δεδομένο ότι η δημοκρατία πρέπει να είναι πλήρως συμμετοχική (με μερικές αξιοσημείωτες εξαιρέσεις, τις γυναίκες και τους σκλάβους ας πούμε) και ότι πρέπει να αποβλέπει στο κοινό καλό. Για να το πετύχει, οφείλει να εξασφαλίζει σχετική ισότητα, "λεγογισμένη και επαρκή ιδιοκτησία" και "διαρκή ευμερία" για τον καθένα».

«Ο James Madison πίστευε ότι πρωταρχικός σκοπός της κυβέρνησης είναι "να προστατέψει τη μειονότητα των βαθύπλουτων εναντίον της πλειοψηφίας". Όπως αρεσκόταν να το θέτει ο συνάδελφός του John Jay: "εκείνοι στους οποίους ανήκει η χώρα, οφείλουν να τη κυβερνούν"».

«Οι συζητήσεις περί μορατόριουμ χρεών δεν είναι στην ουσία το κύριο θέμα. Αν οι πλούσιοι της Βραζιλίας δεν είχαν αφεθεί ανεξέλεγκτοι, η Βραζιλία δεν θα είχε εξαρχής χρέος. Ας δώσουν πίσω τα λεφτά αυτοί που τα δανείστηκαν. Κανενός άλλου δεν είναι το πρόβλημα».

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 106 80 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ: 3616 528 FAX: 3616 529

ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΙΟΣ

Σύντομος απολογισμός πεπραγμένων

του Θανάση Κωσταδάρα

Μέ την προϋπόθεση πώς η εμφύλια αντιπαράθεση, στον τόπο μας, δεν περιορίζεται στα χρονικά πλαίσια που η επίσημη Ιστορία ορίζει, θά μπορούσε να γίνει προσπάθεια ανίχνευσης του ρόλου που έχουν διαδραματίσει τα γεγονότα και οι ανακατατάξεις του αντικειμενικού χώρου στη διαμόρφωση μιάς θεματικής, αλλά και μιάς αισθητικής ιδιαιτερότητας της λογοτεχνίας. Έτσι κι αλλιώς, όταν μιλάμε για εμφύλια σύρραξη, δεν περιοριζόμαστε κατ' ανάγκην μόνο στην ένοπλη, ή περίοδος του διχασμού πάει πολύ μακρύτερα, αρχίζει λ.χ. πριν από τα Δεκεμβριανά και από την Κατοχή ακόμα (άρκει να σκεφθεί κανείς πώς, μεσοūντος του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, είχαμε δύο κυβερνήσεις) και τελειώνει, αν τελειώνει και πώς, τουλάχιστον δύο δεκαετίες μετά τον Αύγουστο του '49, όποτε και επισήμως πέφτει η αυλαία της εμφύλιας πολεμικής αναμέτρησης.

Και αυτό έχει κάποια σημασία. Υπάρχει έντονη μιά διαφορά στα μεγέθη. Όντως, αν η αντίθεση διενεζελικών-αντιδιενεζελικών δίνει μιά γενική ιδεολογική (θά λεγα κομματική μάλλον) στάση στους συγγραφείς, χωρίς να παίρνει, σε καμιά περίπτωση, τό χαρακτήρα της εμπάθειας, από την Κατοχή και μετά οι οξύτητες στον ευρύτερο χώρο αποκτούν τόση ένταση που, αυτόμάτως, ανακύπτει τό ερώτημα αν, στην περίπτωση αυτή, όπως είχαμε μίαν ανάλογη δημοσιογραφία, είχαμε και στο χώρο της λογοτεχνίας μιά σεσημασμένη παραταξιακή αναμέτρηση. Δεν ξέρω. Δεν ξέρω δηλαδή αν μπορούμε να κάνουμε συγκρίσεις, ως προς τά είδη και ως προς τό ρόλο που έχουν διαδραματίσει και ποιές αποκλίσεις έχουμε σε κάθε περίπτωση. Αν, φερ' ειπείν, στον τομέα του οιονεί λογοτεχνικού συνδικαλισμού υπάρχει ή περίπτωση του Πέτρου Χάρη, του Στρατή Μυριβήλη και άλλων που αποσπώνται από την Έταιρεία Λογοτεχνών και ιδρύουν την Έθνική Έταιρεία, μέσω της

οποίας ή αντιπαράθεση εκτείνεται από την απλή προκατάληψη και φτάνει ως τή μισαλλοδοξία, στην ίδια τή λογοτεχνία, στών ίδιων τά πεζογραφήματα για τήν ακρίβεια, τά πράγματα εμφανίζονται, σαφώς, ήπιότερα. Έχουμε πράγματι τήν πεζογραφία της Άριστερας (των άριστερών συγγραφέων σωστότερα: Φραγκιάς ως πούμε, Άλεξανδρόπουλος, Χατζής, Λουντέμης, Κορνάρος κ.ά.) και από τήν άλλη έχουμε τήν αντίθετη έκδοχή (Φραγκόπουλος, Άλ. Κοτζιάς, Ρούφος...) μέ όλα τά χαρακτηριστικά της πολιτικής ένταξης, οι θέσεις ωστόσο δεν παίρνουν τό χαρακτήρα του αναθέματος. Πάντως, είναι θέσεις και μάλιστα ευδιάκριτες. Ένταση και πάθος κυριαρχούν στο μεταίχμιο. Όπου τά φαρμακερά βέλη του Ρένου Άποστολίδη εκτοξεύονται προς πάσαν όμως κατεύθυνση. Στην ποίηση, ωστόσο, υπάρχει διαφορά, έχουμε να κάνουμε μέ άλλου είδους κλίμακες. Κι εδώ μπαίνει τό θέμα: ό ποιητής, όχι μέσα στην Ιστορία, δηλαδή μέσα από τήν Ιστορία (πράγμα που είναι δεδομένο, ό ποιητής είναι πρόσωπο του καιρού του, πρωτίστως, για να μην πώ πώς είναι δημιουργήμα του) αλλά ό ποιητής αντίκρου στην Ιστορία. Ποιά είναι ή συμβολή του, όχι πάλι στη διαμόρφωση της Ιστορίας, αλλά στην αποτίμηση, στη μετάδοση του ψυχισμού μιάς εποχής, στην αξιοποίησή της, σε όλα τά στρώματα (τά εμφανή και τά άφανη) ιστορικής εμπειρίας.

Γεγονός είναι πώς ό ποιητής, στους νεότερους χρόνους τουλάχιστον, δεν κάνει Ιστορία, δεν είναι δουλειά του να κάνει Ιστορία, δεν περιγράφει δηλαδή τά γεγονότα, τό πολύ, πέρα από μιά δικαιολογημένη τάση μυθοποιίας, να αρκείται στην ανίχνευση των συνεπειών που έχει ή Ιστορία πάνω στη συνείδηση των ανθρώπων του καιρού του (και αυτό είναι βέβαια συμβολή και μάλιστα σπουδαία) πάντα μέσα από τήν προσωπική -που συχνά άγγίζει τή συλλογι-

κή- βίωση τῶν γεγονότων πού, διαφορετικά, ἔχει χρέος, ἐν ψυχρῷ, νά μεταγράψει ἡ Ἱστορία. Στήν ποίηση, αὐτά καθ' ἑαυτά τά γεγονότα δέν ὑπάρχουν, ἔχουν ἤδη ἀποδομηθεῖ καί ἀναδομηθεῖ ἐκ νέου, μέ μιὰ διαφορετική αἴσθηση, ὡς συμβολή στήν κατανόηση τῆς διαχρονικῆς, ἐν τέλει, περιπέτειας τοῦ ἀνθρώπου. Ἀκόμα καί ὅταν ὁ ποιητής φθάνει στήν ἀπαρίθμηση τῶν συμφορῶν καί στήν ἐκθεση τῶν παθῶν μιᾶς μεγάλης μερίδας ἀνθρώπων, μιᾶς ὁλόκληρης παρτάξης (ἐνδεικτικά ἀναφέρω τό «Γράμμα στόν Ζολιό Κιουρί» τοῦ Γ. Ρίτσου), ἀκόμα καί τότε δέν ἰκανοποιεῖ παρά τή συγκινησιακή του ἔφεση καί τή συναισθηματική ἀπαίτηση τοῦ κοινού (ἐνός κοινού τελospάντων) γιά τήν, ἔστω καί ὡς ἔντονη ἢ παρορμητική κραυγή διαμαρτυρίας, συμπαράσταση. Κατά βάθος, ὁ στόχος τοῦ ποιητῆ εἶναι ἡ συγκίνηση. Γι' αὐτό καί διώνοντας, μέ τόν τρόπο του πάντα, τά γεγονότα, προσπαθεῖ νά ξεπεράσει, ὅταν ὑπάρχει, τήν ἴδια τή διαμαρτυρία καί -ἀκόμα καί μέσα ἀπό τή συχνά ἐπιβεβλημένη ἀπό τά πράγματα ρητορεία- νά φτάσει στό συγκινησιακό ἀποτέλεσμα, νά κάνει δηλαδή ποίηση. Ποίηση ἔστω προγραμματική, ποίηση ὠφελμιστική, πάντα ὅμως ποίηση.

Ἀλλά τό ἴδιο δέν θά μπορούσε νά συμβεῖ καί στήν πεζογραφία; Χωρίς ἀμφιβολία, τά διακριτικά στοιχεία ἐντούτοις, ἐδῶ, μοιάζουν ἀλλιῶτικα. Ὁ πεζογράφος, χωρίς νά οικειοποιεῖται μιάν εἰδική, ἰδιωματική θά 'λεγα, γλώσσα, μιὰ γλώσσα συχνά ὑπερβατική, συνήθως ἀμφίσημη ἕως πολύσημη, ὄχι σπάνια κρυπτική, εἶναι ὑποχρεωμένος νά εἶναι μέσα στά πράγματα, νά ἐκθέτει τά πράγματα στίς πραγματικές διαστάσεις τους, νά ἀποκαλύπτει ἐν τέλει ὄχι μόνον θέσεις, ἀλλά καί προθέσεις, χρησιμοποιώντας ἐπιπλέον, συχνά, συγκεκριμένα ἀπτά, παραδείγματα.

Παρατηρεῖται τό ἐξῆς περίεργο φαινόμενο: Ἐνῶ στήν πεζογραφία ἔχουμε, ἐνδεχομένως, τά χαρακτηριστικά μιᾶς στράτευσης, στήν ποίηση ἡ στράτευση, ἀκόμα καί ἂν εἶναι πολιτικά διακριτή, δέν παύει νά παραμένει, στό βάθος, συναισθηματική καί τελικά, ὅπως ἔχει ἀποδειχθεῖ στή δική μας περίπτωση, μονοδιάστατη. Μιᾶς κατευθύνσεως θά 'ταν τό σωστότερο νά 'λεγα. Δηλαδή, ἐνῶ ὑπάρχει αὐτή ἡ ποίηση, αὐτή ἡ οὕτως ἢ ἄλλως ποίηση μιᾶς ἐνταξης, ποίηση τῆς ἀντιπαράθεσης, ποίηση τῆς ἄλλης, τῆς ἀντίθετης, πλευρᾶς, δέν ὑπάρχει. Τό ὄραμα εἶναι ὄραμα, τό πρόβλημα γιά τήν ποίηση παραμένει ἀμετάκλητο. Τά μέσα καί τά μέτρα, τά πολιτικά καί τά πνευματικά μέτρα, ἀλλάζουν. Οἱ μὲν θέλουν νά ἐμβαθύνουν στό μόνιμο πρόβλημα τῆς ὑπαρξης, νά ἐντροφήσουν στή ζωή καί στόν ἀνθρώπο ὡς ὄν, οἱ δέ στοχεύουν νά δικαιώσουν, ὡς κοινωνικό ἀντικείμενο, τόν συνάνθρωπο, νά παλέψουν μαζί του γιά μιάν ἀνθρωπινότερη ζωή, νά χτίσουν ἕναν κόσμο καλύτερο. Προσωπικά δέν ξέρω ποιητή πού νά ἔγραψε ποίηση ἀντιδραστική, ποίηση ἐμπαθή, ποίηση μέ ἄλλα λόγια πού νά ἐρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν, κακῶς ἢ καλῶς, χαρα-

κτηρισμένη ὡς ποίηση μιᾶς ἰδεολογίας, ἀπό τόν Μακρή Κανελλῆ (Σίσυφο). "Ὅλοι οἱ ἄλλοι, ἀρχῆς γενόμενης ἀπό τήν ἐπαύριο τῆς λήξης τῆς κατοικησῆς περιόδου, εἴτε βρίσκονται ἐντεῦθεν ἢ ἐκεῖθεν τῆς διαχωριστικῆς γραμμῆς, εἴτε ἀνήκουν, εἴτε συμπορευοῦνται, εἴτε εἶναι ἀπλῶς συμπαθοῦντες ἢ καί πολιτικά ἀδιὰφοροι, ἀκόμα κι ἂν ξεκινοῦν ἀπό συγκεκριμένα ἱστορικά γεγονότα (Καίσαριανή νά ποῦμε, Δίστομο, Καλάβρυτα), δέν κάνουν στήν πραγματικότητα τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά δημιουργοῦν ποίηση ἀνθρωποκεντρική (ἐνδεικτικά καί ὄχι ἐξαντλητικά καί πάντα ἐκ τῶν παλαιότερων, ἀναφέρω κάποια ὀνόματα: Σικελιανός, Ρίτσος, Βρεττάκος, Καβαδίας, Κοτζιούλας, Ρίτα Μπούμη, Παππᾶς, Καφατζῆς καί ἄλλοι), ποίηση πού νά στοχεύει στή διατύπωση ἐνός ὑπερατομικοῦ ὁράματος, ποίηση πού νά μὴν ἀφορᾷ μιὰ συγκεκριμένη παρτάξη, ἀλλά ἕναν κόσμο ὁλόκληρον, ἕναν κόσμο ὑπό δοκιμασίαν, ποίηση καταξιομένη ἐν τέλει καί ἀπό τό σκοπό καί ἀπό τό ἀποτέλεσμα. Σέ μιὰ τέτοια ποίηση βέβαια, ποίηση στήν ὁποία ἡ ἠθική γίνεται προσπάθεια νά ἰσοζυγιαῖται μέ τήν αἰσθητική, ἔχουμε τό δικαίωμα νά ἀναφερόμαστε. "Ὅλα τά ἄλλα, τά οὕτως ἢ ἄλλως ἀδικαίωτα, αὐτά πού παραμένουν ἀπλῶς στίς καλές προθέσεις, δέν ἀνήκουν στό χῶρο, δέν εἶναι μέσα στό θέμα μας.

Καί ἂν ὑπάρχει μιὰ ἐνσταση σχετική μέ τή σκοπιμότητα τῆς ποίησης, ἂν τίθεται δηλαδή τό ἐρώτημα: ἐξυπηρετεῖ σκοπούς, ἔχει στόχους ἢ ποίηση, ἢ ἀπάντηση εἶναι: ἀλίμονο ἂν ἡ ποίηση εἶναι ἀπλῶς φορέας ἰδεῶν καί διακηρύξεων, ὅμως διπλά ἀλίμονο ἂν, σέ καιρούς χαλεπούς, σέ καιρούς ὅπου διακυβεύεται ἡ ἀξιοπρέπεια, τό ἦθος, ἡ τιμή τοῦ ἀνθρώπου, ἂν ἡ ἴδια ἡ ζωὴ διαβουκολεῖται, ἀλίμονο λοιπόν ἂν ἡ ποίηση, ἂν ὁ ποιητής ἀπό φόβο δέν ὑψώνει φωνή διαμαρτυρίας, ἀπό σκοπιμότητα καφεύει, ἀπό ἰδιότητα κλείνεται στόν κοφορμισμὸ, στόν ἐφησυχασμὸ, στό δόγμα καί δέν συμπαρίσταται.

Ποιῆς εἶναι ὅμως οἱ φάσεις πού περνᾷ αὐτή ἡ ποίηση πού, δικαίως ἢ ἀδίκως, ἐπαναλαμβάνω, χαρακτηρίστηκε στρατευμένη; Βρισκόμαστε ἤδη στό κέντρο τῆς παραταξιακῆς ἀναμέτρησης, ὁ Ἐμφύλιος γίνεται ὄλο καί ἀγριότερος, τό πανεθνικό δράμα κορυφώνεται, οἱ συνέπειες καί τὰ σημάδια μιᾶς τρομακτικῆς καταστροφῆς πληθαίνουν, ἡ ποίηση ὡστόσο ἐξακολουθεῖ νά διατηρεῖ τοὺς ὑψηλοὺς τόνους τῆς, νά αἰσιοδοξεῖ πάντα, νά εὐαγγελίζεται. Κατά βάθος πρόκειται γιά μιὰ ποίηση ἐπαναστατική, ἐπαναστατική ὄχι στή μορφή, οὔτε ὅμως, ὅσο καί ἂν αὐτό φαντάζει περίεργο, στήν κοινωνική τῆς διάσταση, μέ τήν ἐννοία ὅτι δέν φανατίζει, δέν ἐξεγείρει, δέν ὀδηγεῖ, αὐτή, τίς μάζες στά ὀδοφράγματα, ἀντιθέτως, κηρύσσει τήν εἰρήνη, τή δικαιοσύνη, τή συναδέλφωση, εἶναι ἐπαναστατική γιατί, ἀπλῶς, εἶναι ὀραματική, συνεχίζει νά προσβλέπει στήν ὁμορφιά τῆς ζωῆς, νά συντηρεῖ τήν ἐλπίδα γιά ἕνα καλύτερο αὔριο. Ἔτσι, ἔχουμε, συνεχίζουμε νά ἔχουμε, τή συνέχεια

καί τή συνέπεια, ὄχι εἰδικά τῆς ποίησης τῆς ἀντίστασης, ἀλλά γενικότερα καί οὐσιαστικότερα τῆς ἀντιστασιακῆς ποίησης. Κι ἔπρεπε νά περάσουν κάποια χρόνια, νά φτάσουμε στήν ἕκτη δεκαετία τοῦ αἰώνα καί στήν ἔβδομη, γιά νά καταλήξουμε σέ μιά νέα ἐκδοχή, σέ μιά νέα αἴσθηση τῶν πραγμάτων. Ἄλλοι τόνοι χαρακτηρίζουν αὐτή τή στροφή, ἄλλου εἶδους καταχωρήσεις γίνονται στό ποιητικό κατάστιχο τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Τό σκηνικό βέβαια δέν ἀλλάζει, τό ὄραμα παραμένει πάντα ἀμετάθετο, σιγά σιγά ὡστόσο ἡ θεματογραφία μετακινεῖται, τά ἐκφραστικά μέσα ἀρθρώνουν μιά πυκνότερη γλώσσα, ὁ ἐνθουσιασμός καταλαγιάζει, ἡ ρητορεία ὑποχωρεῖ πρὸς ὄφελος τῆς ἐλεγείας, ἔτσι φτάνουμε στήν (κακῶς, ἀκόμη) λεγόμενη ποίηση τῆς «ἤττας», μιά ποίηση πού δέν εἶναι ἔξω ἀπό τό διχασμό, ἕναν διχασμό πάντως πού, τώρα, ἀποκτᾷ καινούργια καί αἴσθηση καί ἔκφραση.

Τελικά ἡ ποίηση αὐτή, ὡς εὐαίσθητος δέκτης τῶν κραδασμῶν τῆς Ἱστορίας, ἔχοντας τό τραγικό προνόμιο νά περιπλανιέται σέ ἕναν κόσμο σπαραγμένο, ὑπονομευμένο, διαβλητό, ἕναν κόσμο ὅπου ἡ καχυποψία, ὁ φόβος, τό πένθος, ἀλλά καί ἡ κριτική, πλέον, καί ὁ αὐτοέλεγχος σηματοδοτοῦν μίαν ὀλόκληρη ἐποχή, ἂν δέν προαναγγέλλουν κιόλας μελλοντικές ἐξελίξεις, κατορθώνει νά προσλαμβάνει διαστάσεις ντοκουμέντων, εἰκονίζοντας, πάντα μέ τόν τρόπο τῆς, τή συνολική περιπέτεια τοῦ ἀνθρώπου, μέσα ἀπό πάθη πού ἀποκοτῶν διαχρονικές διαστάσεις, καθὼς οἱ ἀπολήξεις τους ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νά χαράζονται στίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων, ὄχι μόνο τῶν αὐτοπτῶν καί τῶν ἐπιζησάντων, ἀλλά καί τῶν ἐπιγόνων τους.

Γιατί αὐτή ἡ ποίηση, ἡ ὁποία ἀποκαλύπτει βεβαίως σαφείς ἰδεολογικές ἢ πολιτικές ρίζες, καταξιώνεται μέ τήν ὑπέρβαση τόσο τῶν χρονικῶν, ὅσο καί τῶν ἐδαφικῶν πλαισίων, μέσα στά ὁποῖα διαμορφώθηκε, ἔτσι ὥστε νά γίνεται ποίηση, γενικῶς, τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀνθρώπου ὄχι μόνον ἐν πολέμῳ, ἀλλά τοῦ ἀνθρώπου, πλέον, ἐν κινδύνῳ, τοῦ ἐν ἀνασφαλείᾳ, τοῦ διαψευσμένου ἀνθρώπου, γι' αὐτό καί σωστότερο θά ἔταν νά χαρακτηριζόταν ποίηση τῆς διάψευσης. Πρόκειται γιά μιά ποίηση ἄκρως δραματική

πού βέβαια (εἰρήσθω ἐπὶ τῆ εὐκαιρία) μέ καμιά πολιτική ἢ στρατιωτική ἤττα δέν ταυτίζεται καί τῆς ὁποίας ἡ ἐπικύρωση βρίσκεται μέσα στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τά ἐξωτερικά ἐρεθίσματα ἐσωτερικεύονται, διώνονται ἐπώδυνα καί ἀποδίδουν μιά διατύπωση ἡ ὁποία, πέραν τῶν ἀφορμῶν καί τῶν τυχόν ἐπιδιώξεων, ἐξακολουθεῖ νά λειτουργεῖ, ὄχι πλέον ὡς συγκυριακή ποίηση, ἀλλά, κατά βάθος, ὡς ποίηση ἰδιότυπα ὑπαρξιακή.

Δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο πὼς ἀκριβῶς ἀπό τήν πλευρά τῶν νικημένων προέρχεται αὐτή ἡ ποίηση. Συνήθως, ἀπό τό θρῆνο τῆς ἤττας καί ὄχι ἀπό τίς ἰαχές τῆς νίκης προέρχεται ἡ πρώτη ὕλη, ἡ ἤδη προβληματισμένη προϋπόθεση, ἀπό τήν ὁποία, ἀθηντικά, ἀναδύεται ἡ ποίηση.

Εἶναι γεγονός βέβαια πὼς σέ ἕναν ἐμφύλιο πόλεμο δέν ὑπάρχουν νικητές καί κερδισμένοι (ἐκτός ἀπό μεμονωμένες, τυχοδιωκτικές, πάσης ἐννοεῖται ἰδεολογίας, περιπτώσεις), ὑπάρχουν μόνο χαμένοι. Καί ἂν, παραταῦτα, μιλάμε συχνά γιά νικημένους πού ἀφοροῦν μιά συγκεκριμένη παράταξη, αὐτό τό κάνουμε μέ κριτήρια μιᾶς ἱστορικῆς ἐπικαιρότητας, στήν πραγματικότητα δέν εἶναι μιά παράταξη, μόνο, πού σηκώνει τό φορτίο τῆς ἤττας. Καί ἂν τό ἔθνος ὀλόκληρο βγαίνει σπαραγμένο ἀπό μιά παρόμοια καταγίδα, ἐλπίζω νά μὴ θεωρηθεῖ σχῆμα ὀξύμωρο, ἀπ' ὅλην αὐτή τήν ὑπόθεση ὑπάρχει κάποιος κερδισμένος, ἡ ποίηση.

Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, οἱ στίχοι τοῦ Ἐγγονόπουλου «τούτη ἡ ἐποχή / τοῦ ἐμφυλίου σπαραγμοῦ / δέν εἶναι ἐποχή / γιά ποίηση καί ἄλλα παρόμοια» αὐτομάτως αὐτοαναίρουσιν, ἀφοῦ, ἔχοντας διατυπώσει τίς ἐπιφυλάξεις τους, καταλήγουν (καί αὐτοί) νά δίνουν τό ἱστορικό στίγμα καί τό αἰσθητικό ἐπίπεδο μιᾶς ὀλόκληρης ἐποχῆς, μιᾶς ἐποχῆς διπλά –καί ἀπό τήν ἱστορική καί ἀπό τή γραμματολογική πλευρά– ἀξιοπαρατήρητης. Καί ἂν, στήν πρώτη, ἔχει ἀρχίσει ἤδη τά τελευταῖα χρόνια, μιά προσπάθεια ἀναψηλάφησης, στή δεύτερη ὑπάρχει ἔλλειμμα ἔρευνας καί μιά ἐπανεκτίμηση τῶν πραγμάτων παραμένει ἀνικανοποίητο αἴτημα.

ΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΝ ΑΙΔΟΥ ΔΩΜΑΣΙΝ

του Γιάννη Κουβαρά

Ἐπιτάφιος Λόγος, ἀρχαῖα ἑλληνικά ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα. Επιλογή-εἰσαγωγή D. Rocques, Μετάφραση καὶ Ἐπίμετρο Παντ. Μπουκάλας, Ἄγρα, Ἀθήνα 1999.

Κάθε ποίημα, ἀκόμη καὶ τό πῖό ἐρωτικά αἰσιόδοξο, συνιστᾶ κατὰ βάθος ἐπιτύμβιο. Σηματοδοτεῖ πύρρειες νίκες τοῦ «σκεπτόμενου καλαμοῦ» κατὰ τῆς παντοκρατορίας τοῦ Πανδαμάτορος, διασώζοντας «φωλιές νεροῦ» στή μεταφυσική ἔρημο, ἀποτυπώνοντας στιγμές, διαθέσεις, αἰσθήματα στήν πέτρα. Σμιλεύοντας τήν ἀπαρηγόρητη ὑπαρξιακή κραυγή. Ὑπ' αὐτή τήν ἔννοια, ἡ αἰθεντικότερη ποίηση ἀνθίζει στόν «κῆπο τῆς ματαιότητας», περνώντας ἀπ' τοῦ θανάτου τό πυρακτωμένο κέντρο. Σ' αὐτόν ὀφείλει τήν ὑπόστασή της, στό ἀνεξήγητο αἰνίγμα τοῦ τέλους. Αὐτός ἡ τροφός τῆς τέχνης.

Τά ἀρχαῖα ἑλληνικά Ἐπιγράμματα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας εἶναι παραληρηματικό σιωπητήριο φωνῶν, ἕνας ἀνεπανάλητος Κεραμεικός (ὡς «κεραμοουργία φωνηέντων» νοεῖ τήν ποίηση ἕνας ἀκάματος πλαστοουργός καὶ λαγουουργός της, ὁ Κακναβάτος). Τό Ἐπίγραμμα εἶναι τό πῖό εὐθύβολο καὶ ἀνθεκτικότερο εἶδος λόγου, «σκληρό καρδί στά δόντια τοῦ χρόνου» (Νίτσε). Σέ μιά εὐτυχῆ ἐκδοτική συγκυρία, γιά τόν ἀναγνώστη, βλέπουν σχεδόν ταυτόχρονα τό φῶς *Τά ἐρωτικά ἐπιγράμματα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας* (μτφρ. Ν. Χουρμουζιάδη, ἐκδ. Στιγμή), *Τά ἐπιτάφια ἐπιγράμματα* (Ἄγρα) καὶ *Τά ἑλληνικά τραγούδια* (Γκύ Σωνιέ). Πολλοί λόγοι συνηγοροῦν ὑπέρ τοῦ νά διαβαστοῦν ὡς τρίπτυχο (δέν μοῦ ἐπιτρέπει ὁ χῶρος νά ἐλεκταθῶ). Ὡς συμπλήρωμα μάλιστα τῆς ἀτυπῆς αὐτῆς τριλογίας ἐρχεται νά προστεθεῖ ἡ μελέτη τοῦ ἀείμνηστου Ἀνδρέα Λεντάκη, *Ὁ ἐρωτας στήν ἀρχαία Ἑλλάδα* (Γ' τόμος, ἐκδ. Καστανιώτη). Στήν εὐσύνολπη Εἰσαγωγή του (σέ μετάφραση τοῦ Γ.Η. Χάρη) ὁ ἀνθολόγος Γάλλος ἑλληνιστής D. Rocques, φιλόλογος καὶ ἀρχαιολόγος στό Πανεπιστήμιο τοῦ Μέντς, ἀναφέρεται στό ἱστορικό τῆς συγκρότησης τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας, σκιαγραφεῖ τήν εἰκόνα τῆς ἐπιτύμβιας ἐπιγραφικῆς (κλασικῆς,

ἑλληνιστικῆς, ρωμαϊκῆς, πρωτοβυζαντινῆς), τονίζει ἰδιαιτερότητες καὶ τήν πολύχρωμη ποικιλία της, ἐπισημαίνοντας τρία κυρίαρχα στοιχεῖα τῶν ἑλληνικῶν ἐπιτυμβίων: τήν εὐαισθησία, τήν ἀγάπη γιά τή ζωὴ καὶ τήν οἰκουμενικότητά τους. Τά ἐπιγράμματα ἐραζοῦνται ἀπό τό 7ο, 8ο καὶ 16ο βιβλίο τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας (ἀπό τήν κλασική συλλογή τοῦ W. Peek). Συνεκτικός της ἱστός ἡ γενναία στάση «κατέναντι τοῦ θανάτου». Προεξάρχον στοιχεῖο τοῦ ἀνθολόγου ἡ ἀντιπροσωπευτικότητα, χρονική καὶ κυρίως σέ ἐπίπεδο προέλευσης τῆς ἐπιγραφῆς. Ἀπό τή Γαλλία ὡς τό Πακιστάν καὶ ἀπό τή Δαλματία ὡς τήν Αἴγυπτο καὶ τή Λιβύη χαράσσονται συντεταγμένες πού συστήνουν τήν ἀχανή «γεωγραφία τοῦ πόνου», ψηλαφώντας καὶ ὀριοθετώντας τά διαρκῶς μετακινούμενα δακτυλικά της ἀποτυπώματα (κατὰ καιρούς ἡ σκαπάνη συνεχίζει νά ἐλευθερώνει).

Ἡ μετάφραση τῶν Ἐπιγραμμάτων ἀνήκει στόν Παντελή Μπουκάλα, δόκιμο ποιητή καὶ ἐνδογλωσσικό μεταφραστή (ἔχει ἀποδώσει τόν *Ἐπιτάφιο Ἀδώνιδος*, ἐκ. Ἄγρα, 1991). Ἡ σχέση του μέ τήν ἀρχαία γραμματεία δέν εἶναι περιστασιακή ἢ ψυχρά ἐπαγγελματική (δέν εἶναι φιλόλογος), εἶναι ἐρωτική, χωρίς νά «τυφλοῦται περί τό φιλούμενον» (Πλάτων), δηλαδή ἐρωτο-κριτική. Σχέση καθημερινῆς τριβῆς. Εὐκόλα τό πιστοποιεῖ κανεὶς ἀπό τά μαχητικά καὶ νηφάλια του ἄρθρα (τό «μερογράφι μεροφάι», ὅπως εὐστοχα τονίζει ὁ ἴδιος). Τῆ μεταφραστική ἰδεολογία του συνοψίζει στό πολλαπλῶς ἐνδιαφέρον *Ἐπίμετρό* του (σ. 175-208), πού ὑπερφαλαγγίζει τήν ἀντίστοιχη Εἰσαγωγή (κριτικότερο, κατατοπιστικότερο, ἐρεθιστικότερο)... Τό ἐγχείρημά του διαποτίζεται συνειδητά ἀπό τήν ἠθική τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ καὶ μοιρολογιοῦ. Ὁ μεταφραστής ἐπισημαίνει συγκλίσεις καὶ ἀποκλίσεις ἐπιτυμβίων καὶ μοιρολογίων, τίς σαφεῖς ἀναλογίες ταφικῶν συνηθειῶν ἀρχαίου καὶ νεότερου ἑλληνισμοῦ, πού θεοσπίζουν τήν «ἀταξική δημοκρατία τοῦ θανάτου» (Μᾶς τήν ἔχει μνημειώσει ἐπιγραμμικά καὶ ὁ Ἀναγνωστάκης στό «Ἐπιτάφιον».

Ἐδῶ ἀναπαύεται.

Ἡ μόνη ἀνάπαυση τῆς ζωῆς του

Ἡ μόνη του στερνὴ ἱκανοποίηση

Νά κείτεται μαζί μέ τούς ἀφέντες του

Στήν ἴδια κρύα γῆ, στόν ἴδιο τόπο)

Ψηλαφεῖ ἀκόμη τό νῆμα τῶν κοινῶν καταβολῶν τῆς ἐπάνυμης καί ἀνώνυμης δημιουργίας... Δέν βρίσκω ιδιαίτερα πειστικές τίς ἀντιρρήσεις πού διατυπώθηκαν σχετικά. Δέν εὐσταθεῖ ἀπόλυτα ἡ ἄποψη ὅτι δέν νοεῖται δημοτικό τραγούδι ἢ μοιρολόι σέ ἐλεύθερο στίχο. Ἡ ἐπιλογή τοῦ μεταφραστῆ συνεπικουρεῖται ἔμμεσα λ.χ. λαμβανομένου ὑπόψη τοῦ ἀνάλογου τῆς σολωμικῆς ποιήσεως πού δύσκολα νοεῖται ἔξω ἀπό τό πλαίσιο τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ.

Σημαίνουσα καί ἡ ἐκτενὴς παρέκβαση τοῦ Π.

Μπουκάλα στή νεότερη ἐπιτύμβια ποίηση, ἀπό τόν Σολωμό καί τόν Πορφύρα ἕως τόν Σεφέρη, τόν Καρυωτάκη καί τόν Ἀναγνωστάκη καί φυσικά στό ἴδιο τό δημοτικό τραγούδι καί μοιρολόι, πού στοιχειοθετεῖ μιά παρήγορη μελέτη θανάτου. Ἡ θεματική του ὡς γνωστόν διαποτίζει περιοχές καί τῆς σύγχρονης ποιητικῆς γενιᾶς, ὁ ἴδιος δέ ἐμφανίζεται ἀπό τούς λιγότερους ἀδιάδροχους (καί δέν ἐννοῶ μόνο τή συλλογή του *Σήματα λυγρά*). Ὁ Π. Μπουκάλας εἶναι καί ἱκανός λημματιστής. Ἐμπλουτίζει μέ οὐσιώδεις –κατά κανόνα εὐστοχες– σημειώσεις τίς ἀντίστοιχες τοῦ Γάλλου ἀνθολόγου. Θά πρόσθετα (σ. 228) ὅτι ὁ Διογένης ὀνομάστηκε κύων, λιγότερο λόγω τῆς ὀλιγάρκειας τοῦ βίου του καί περισσότερο λόγω τῆς δικτικότητας τῶν θέσεών του (δάγκωνε γερά καί στά γεράματα). Μιά σύντομη ἀναφορά καί στίς σχολές τοῦ ἐπιγράμματος (ἀλεξανδρινή, φοινική, πελοποννησιακή) κρίνεται ἀναγκαία. Στίς εὐστοχες ἐπισημάνσεις (σ. 182) γιά τό «ἄφενκτο» τοῦ θανάτου, θά πρόσθετα τά σοφόκλεια «Ἄϊδα μόνον φεύξιν οὐκ ἐπάξεται» καί «ἔρωτος φύξιμος οὐδεὶς», ὅπου ἔμμεσα συξεύγει τή συνωρίδα ἔρωτα-θανάτου, ἀπό τά δύο ἀνυπέρβλητα ἀντίστοιχα χορικά τοῦ ἴδιου δράματος.

Τό μεταφραστικό ἀποτέλεσμα στό σύνολό του κρίνεται σημαντικό. Ἐπιμέρους ἐνοστάσεις σέ λεπτομέρειες μποροῦν νά ὑπάρξουν ἀφοῦ τό δυσεπίλυτο πρόβλημα τῆς μεταφορᾶς θά παραμένει ἀνοικτό, ὅπως καί τό ἀντίστοιχο τοῦ τετραγωνισμοῦ τοῦ κύκλου. Ἡ ἰδιόλεκτός του σύγχρονη, ἀποπνέει μόχθο, γνώση, εὐαισθησία, ὑψηλή ρυθμική ἀγωγή (ἐμφυτη ἀλλά καί κατακτημένη μέ τή χρόνια τριβή του μέ ὅλο τό φάσμα τῆς ποίησης). Συντονισμένη μέ τό πνεῦμα τοῦ πρωτοτύπου, ἐρατισμένη μέ ξεσκλίδια ἀπ' τήν ψυχὴ του. Σύμπασχε μεταφράζοντας, ὅπως *mutatis mutandis* ὁ Μπός ὅταν ζωγράφιζε τόν ἐσταυρωμένο καί δάκρυζε. Τό ὑφαντό πού μᾶς προσφέρει –ἀντικριστά τό ἀρχαῖο κείμενο– διασώζει τίς λεπτές ἀποχρώσεις τῆς καλῆς πλευρᾶς καί φυσικά τό νοηματικό του ἰσοδύναμο.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

Σειρά: **ΙΣΤΟΡΙΑ**

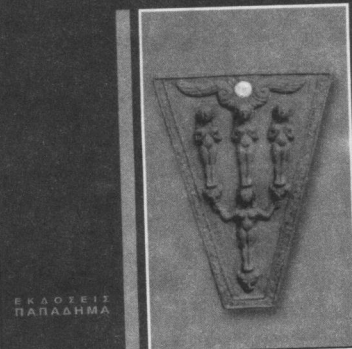
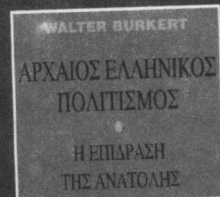
(Αρχαία - Μεσαιωνική - Νεότερη)

WALTER BURKERT

Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Ζυρίχης

ΑΡΧΑΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Μετάφραση
Αμαλία Λογιάκη

308 σελίδες
με χάρτη καί 8 εἰκόνες
εντός κειμένου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗΣ
Προσφορά στον Πολιτισμό
Ἰπποκράτους 8 Αθήνα
Τηλ.: 36.27.318

Η ΦΥΣΗ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Η ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

(ή τό Χάος στήν Έδέμ)

τοῦ Σπύρου Σφενδουράκη

Κυκλοφόρησε πρίν ἀπό λίγους μήνες ἀπό τίς ἐκδόσεις Στοχαστής καί τό ΔΙΠΕ ἡ συλλογή ἄρθρων μέ γενικό τίτλο *Ἡ Φύση στήν οἰκολογία* (ἐπιμέλεια Μ. Μοδινός καί Ἡ. Εὐθυμίουπουλος). Τά ἄρθρα αὐτά ἀποτελέσαν κείμενα ἐργασίας γιά τό «Θερινό Οἰκολογικό Πανεπιστήμιο» πού ὀργάνωσε τό ΔΙΠΕ στήν Πάτμο (καλοκαίρι 1999). Πρίν προχωρήσω σέ κριτικά σχόλια πάνω στήν ἐν λόγω συλλογή, δέν μπορῶ νά ἀποφύγω τήν ἐπισήμανση τῆς ἀμετροπέπιας στήν ἐπονομασία τόσο τοῦ ΔΙΠΕ (Διεπιστημονικό Ἰνστιτούτο Περιβαλλοντικῶν Ἐρευνῶν), ὅσο καί τοῦ «Οἰκολογικοῦ Πανεπιστημίου». Καί οἱ δύο αὐτοί τίτλοι λίγο ἀπέχουν ἀπό τό νά χαρακτηριστοῦν παραπλανητικοί, ἀφοῦ οὔτε τό ΔΙΠΕ πληροῖ τίς προϋποθέσεις αὐτοῦ πού ὑποτίθεται ὅτι εἶναι (ἀλήθεια, τί εἶδους διεπιστημονικές ἐρευνες κάνει;) οὔτε φυσικά οἱ ἐπιχορηγούμενες διαλέξεις ἀπό ἐπιλεγμένους (ἀπό τό ΔΙΠΕ φυσικά) οἰκολογίζοντες καί οἰκολόγους μποροῦν νά θεωρηθοῦν στά σοβαρά πανεπιστήμια. Ἀλλά, φυσικά, ἐπαληθεύεται γιά ἄλλη μία φορά τό κλισέ ὅτι στήν Ἑλλάδα εἶσαι ὅ,τι δηλώσεις.

Μετά τήν πικρή αὐτή εἰσαγωγή, καί πρίν περάσω στήν ἐξέταση τῶν ἐπιμέρους ἄρθρων, ὀφείλω νά διαπιστώσω ὅτι ἡ ἐκδοση εἶναι σχετικά ἀξιοπρεπής, ἂν καί συναντᾶ κανεῖς ἀρκετές ἀτέλειες καί λάθη (π.χ. οἱ λεζάντες τῶν στηλῶν στόν πίνακα τῆς σ. 181 ἔχουν μπεῖ ἀνάποδα, στή σελίδα 156 παρεμβάλλονται δύο ἀριθμημένες παράγραφοι πού προφανῶς προέρχονται ἀπό ἄλλο ἄρθρο κλπ.), ὀρισμένα ἀπό τά ὅποια προφανῶς ὀφείλονται στούς συγγραφεῖς (π.χ. ἡ λανθασμένη χρήση τοῦ τελικοῦ ν, ἡ κατάχρηση –συννηθισμένη πλέον σέ πολλά κείμενα– τοῦ ἀόριστου ἕνας-μία-ἕνα κλπ.) καί ἄλλα σέ ἑλλιπή ἐπιμέλεια.

Τό πρῶτο ἄρθρο («Τό Χάος καί ἡ Έδέμ: γιά μιᾶ προάσπιση τῆς ἐπιστημονικῆς οἰκολογίας») ἀνήκει στόν Μ. Μοδινό καί θά μᾶς ἀπασχολήσει περισσότερο ἀπό τά ὑπόλοιπα, ἀφοῦ εἶναι ἐνδεικτικό τῆς παθολογίας τοῦ σημερινοῦ «οἰκολογικοῦ» λόγου στήν Ἑλλάδα. Τό ἄρθρο εἶναι συρραφή παλιότερου ἄρθρου τοῦ ἴδιου συγγραφέα (*Νέα Οἰκολογία*, τ. 139, σ. 60-65, 1996) καί ὀρισμένων νέων κεφαλαίων καί παραγράφων. Ἡ σύγχυση τοῦ συγγραφέα ὅσον ἀφορᾷ τό ἀντικείμενο πού πραγματεύεται εἶναι περισσότερο ἀπό ἐμφανῆς, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀναπτύσσει μιᾶ λογική πού θά μπορούσε νά χαρακτηριστεῖ μέχρι καί ἐπικίνδυνη, ἂν ἐπρόκειτο νά ἐλικρατῆσει στό χῶρο τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος (εὐτυχῶς, ἡ ἐπιστήμη τῆς οἰκολογίας δέν «κινδυνεύει», ἀφοῦ ὁ κ. Μοδινός δέν ἐπιδίδεται σέ σχετικό ἐπιστημονικό ἔργο). Ὅπως διατυπώνεται σαφέστερα στό παλιότερο ἄρθρο, ἀλλά ὑποδηλώνεται καί στό παρόν, υἱοθετεῖται ἡ ἀποψη ὅτι, ἀνεξάρτητα ἀπό τό τί ἀνακαλύπτει ἡ ἐπιστήμη τῆς οἰκολογίας γιά τό πῶς λειτουργεῖ ἡ φύση, ἐμεῖς θά ἀπαιτήσουμε τή διατήρηση τῶν ἐννοιῶν τῆς τάξης καί τῆς ἰσορροπίας, οἱ ὁποῖες βολεύουν τήν ἰδεολογική μας τοποθέτηση! Μήπως ὀδεύουμε πρός κάποια μορφή οἰκολογικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ; Αὐτό πού εἶναι βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ ἐπιστημονική οἰκολογία δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπό τέτοιους προασπιστές.

Ἡ σύγχυση τοῦ κ. Μοδινοῦ ὡς πρός τήν ἐπιστημολογία γενικότερα, καί τήν οἰκολογία εἰδικότερα, γίνεται προφανῆς ἤδη ἀπό τήν πρώτη παράγραφο τοῦ κειμένου, ὅπου διατείνεται ὅτι ἡ οἰκολογία ἔχει ὡς προγραμματικές ἀρχές τήν ἐπίτευξη τῆς φυσικῆς ἰσορροπίας καί τήν ἐπαναδιαπραγματεύση τῆς σχέσης κοινωνίας-φύσης. Προφανῶς, διαφεύγει ἀπό τόν συγγραφέα ὅτι ἡ ἐπιστήμη (εἰδικότερα, οἱ φυσικές ἐπι-

στήμες) δέν ἔχουν προγραμματικές ἀρχές, πέρα ἀπό τήν κατανόηση καί περιγραφή τῆς λειτουργίας τοῦ (φυσικοῦ) κόσμου. Ἄν καί μέ δηλωμένο στόχο τήν προώσπιση τῆς ἐπιστημονικῆς οἰκολογίας, σέ ὄλο τό κείμενο ὁ ὅρος «οἰκολογία» χρησιμοποιεῖται πότε μέ τήν ἔννοια τῆς ἐπιστήμης καί πότε μέ τήν καθημερινή ἔννοια τοῦ οἰκολογισμοῦ. Μετά ἀπό μιά πρόχειρη ἱστορική ἀναδρομή στίς γενικές ἀντιλήψεις τῶν οἰκολόγων (τῶν ἐπιστημόνων δηλαδή) τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα, προχωρεῖ στήν παρουσίαση δύο χαρακτηριστικῶν καί πολύ γνωστῶν πλέον περιπτώσεων ἀποτυχημένης διαχείρισης (τοῦ Ἐθνικοῦ Δρυμοῦ Τσάβο καί τῶν ἰχθυοποθεμάτων στίς ἀκτές τοῦ Περού), γιά νά δείξει πῶς χρησιμοποιήθηκαν ἀπό κάποιους ὡς παραδείγματα τῆς ὑποτιθέμενης ἀποτυχίας τῆς ἐπιστημονικῆς οἰκολογίας στήν ἐφαρμογή διαχειριστικῶν σχεδίων (φυσικά, κανένας οἰκολόγος ἢ βιολόγος τῆς διατήρησης δέν αἰσθάνθηκε νά ἀπειλεῖται ἡ ἐπιστήμη του, κάτι πού ἔγινε μόνο στό μυαλό ὀρισμένων δημοσιογραφούντων πού λίγη σχέση ἔχουν μέ τήν ἐπιστήμη τῆς οἰκολογίας). Μετά τήν ἐξιστόρηση αὐτή, ἡ ὁποία βρῖθαι ἀνακριθειῶν καί ὑπεραπλουστεύσεων (π.χ. ἀναφέρεται ὅτι ἡ οἰκολογία ἐπιβίωσε ἀπό τή δαρβινική θεωρία, ἄν καί ὄλοι γνωρίζουν ὅτι, πρῶτον, ἡ δαρβινική θεωρία προσηγήθηκε τῆς συγκρότησης τῆς οἰκολογίας ὡς ἐπιστήμης, καί, δεύτερον, ὅτι ἡ οἰκολογία δέν χρειάστηκε νά «ἐπιβιώσει» τοῦ δαρβινισμοῦ, ἀφοῦ σημαντικό μέρος της ἀναπτύχθηκε σέ διαρκή διάλογο μαζί του, μέ ἀποκορύφωμα τήν πλέον σύγχρονη «σχολή», αὐτή τῆς ἐξελικτικῆς οἰκολογίας), ὁ συγγραφέας προχωρεῖ στόν πυρήνα τῆς ἐπιχειρηματολογίας του πού ἔχει νά κάνει μέ τήν ἔννοια τῆς ἰσορροπίας τῆς φύσης. Χρησιμοποιώντας τήν κριτική πού ἔχουν ἀσκήσει ὀρισμένοι ἐπιστήμονες στίς ἔννοιες τῆς ἰσορροπίας καί τῶν καταληκτικῶν βιοκοινοτήτων, ὁ Μ. Μοδινός προσπαθεῖ νά πείσει ὅτι οἱ ἀπόψεις αὐτές ὀδηγοῦν στήν ἀποδοχή ὀποιασδήποτε ἀνθρώπινης δραστηριότητας, τήν ἀπόρριψη τῶν προσπαθειῶν προστασίας τοῦ περιβάλλοντος κλπ. Φυσικά, δέν χρειάζεται νά εἶναι κανεῖς οἰκολόγος γιά νά καταλάβει ὅτι εἶναι ἄλλο πράγμα ὁ ἐπιστημονικός διάλογος πάνω σέ ἀμφιλεγόμενες ἔννοιες καί ἄλλο ἡ ἐπιλογή –πολιτική στή φύση της– ἀνάμεσα στήν προστασία καί διατήρηση τοῦ περιβάλλοντος καί τήν ἀκριτή ἀποδοχή τῆς «ἀνάπτυξης». Ἡ διατήρηση τῆς φύσης εἶναι συμβατή μέ ὅλες τίς ἐπιστημονικές ἀπόψεις, οἱ ὁποῖες μποροῦν ἀπλά νά μᾶς δώσουν τά καλύτερα δυνατά ἐργαλεῖα πού εἶναι διαθέσιμα κάθε στιγμή γιά νά τήν ἐφαρμόσουμε. Ἄλλά ὁ Μ. Μοδινός δέν σταματᾷ ἐδῶ. Προχωρεῖ σέ μιά ἀσυνάρτητη ἐξέταση τῆς σχέσης τῆς νησιωτικῆς βιογεωγραφίας μέ τή βιοποικιλότητα καί τήν ἔννοια τῆς ἰσορροπίας τῆς φύσης. Βέβαια, ἐδῶ ἀποκαλύπτεται πλήρως ἡ ἡμιμάθειά του (πού ὡς γνωστόν εἶναι χειρότερη τῆς ἀγνοίας), ἀφοῦ φτάνει νά δηλώνει ὅτι ἡ θεωρία τῆς νησιωτικῆς βιογεωγραφίας συνοψίζεται

στή σχέση τῆς ἔκτασης μέ τόν ἀριθμό τῶν εἰδῶν! Βέβαια, ἡ σχέση αὐτή ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τούς ἐλάχιστους γενικούς «νόμους» τῆς οἰκολογίας, ἀλλά ἡ θεωρία τῆς νησιωτικῆς βιογεωγραφίας πραγματεύεται ἄλλο θέμα, τό ὁποῖο μπορεῖ νά συνοψιστεῖ στό ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν εἰδῶν πού συναντᾶμε σέ μιά νησιωτική περιοχή προκύπτει ἀπό τήν ταυτόχρονη ἐπίδραση τῆς ἐξαφάνισης πληθυσμῶν ἢ/καί εἰδῶν, ὁ ρυθμός τῆς ὁποίας ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπό τήν ἔκταση κάθε νησιοῦ, καί τῆς ἐποίκισης νέων πληθυσμῶν ἢ/καί εἰδῶν, ὁ ρυθμός τῆς ὁποίας ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπό τήν ἀπομόνωση κάθε νησιοῦ. Ἀπό τήν παραδοχή αὐτή προκύπτει ὅτι ὑπάρχει ἕνας ἀριθμός εἰδῶν «ἰσορροπίας» στό σημεῖο τομῆς τῶν καμπυλῶν πού περιγράφουν τούς δύο ρυθμούς. Ἡ ἔννοια τῆς ἰσορροπίας πού προκύπτει ἀπό τή θεωρία αὐτή, ἐξάλλου, δέν ἔχει καμία σχέση μέ τήν ἔννοια τῆς «ἰσορροπίας τῆς φύσης» ὅπως χρησιμοποιεῖται στόν καθημερινό λόγο (καί πού υἰοθετεῖ ὁ Μοδινός). Μάλιστα, ἄν τό καλοσκεφτεῖ κανεῖς, εἶναι μᾶλλον ἀντίθετη, ἀφοῦ περιγράφει οἰκοσυστήματα σέ διαρκή κίνηση καί μεταβολή ὡς πρός τή σύνθεση τῶν εἰδῶν τους, ἐνώ σταθερός μπορεῖ νά μένει, ὑπό ὀρισμένες συνθήκες καί μόνο, ὁ ἀριθμός τῶν εἰδῶν, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ταυτότητά τους, ἡ ὁποία ἀλλάζει διαρκῶς.

Ἡ «ἐξέταση» τῆς σχέσης ἔκτασης/ἀριθμοῦ εἰδῶν συνεχίζεται μέ τήν ἀποσπασματική καί ἀπελπιστική ἐλλιπή παράθεση ὀρισμένων ἀπόψεων, γιά νά καταλήξει στό συμπέρασμα ὅτι οἱ σχέσεις αὐτές, ὅπως καί ὅλα τά ἀπλουστευτικά μοντέλα τῆς οἰκολογίας, δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν μηχανιστικά, ἐπειδή ἡ φύση εἶναι ἀπείρως (*sic*) πολύπλοκη. Τό ἄρθρο τελειώνει μέ τήν παράθεση μερικῶν ἀτάκτως ἐρριμμένων προβληματισμῶν γιά τό ρόλο τοῦ ἀνθρώπινου γένους στίς φυσικές μεταβολές καί τούς «δῆθεν αἰρετικούς» πού θέλουν νά ἐκθρονίσουν τήν ἰδέα τῆς ἰσορροπίας χάριν τῆς τύχης, ἢ του χάους. Μάλιστα, οἱ ἀπόψεις κατά τῆς ἰσορροπίας ὀνομάζονται «μεταμοντέρνες», ἀφοῦ ὁ Μοδινός φαίνεται νά ἀγνοεῖ τή σημασία καί τῆς ἔννοιας αὐτῆς. Σέ γενικές γραμμές, ἡ μεταμοντέρνα ἄποψη γιά τήν ἐπιστήμη εἶναι ἐκείνη πού τή θεωρεῖ ὡς ἕναν ἀπό τούς πολλούς τρόπους ἀπόκτησης γνώσης, τό πολύ ἰσοτίμο μέ ὅλους τούς ἄλλους. Στό συγκεκριμένο πεδίο, μεταμοντέρνα θά ἦταν ἡ ἀποψη ὅτι τόσο ἡ ἔννοια τῆς ἰσορροπίας, ὅσο καί ὀποιαδήποτε ἄλλη ἀνταγωνιστική της εἶναι στήν οὐσία ἰσότητες, ἀφοῦ καμία δέν μπορεῖ νά ὑποστηρίξει ὅτι εἶναι περισσότερο ἀληθινή (ἀφοῦ δέν ὑπάρχει ἀληθινή γνώση, παρά μόνο διαφορετικές ὀπτικές γωνίες). Πάντως, ὑπό καμία ἔννοια δέν ἔχουν σχέση μέ τό μεταμοντέρνο οἱ σύγχρονες ἐπιστημονικές προσεγγίσεις στήν οἰκολογία. Καί φθάνοντας στόν ἐπίλογο, ὁ Μοδινός θεωρεῖ ὅτι ἔχει καταδείξει ὅτι ἡ ἀπόρριψη τῆς φυσικῆς ἰσορροπίας εἶναι ἐπιστημολογικά ἀπορριπτέα, χωρίς ὅμως νά ἔχει προχωρήσει σέ σχετική ἐπιστημολογική συζήτηση! Ἐκτός

καί ἂν θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀμφισβήτηση τῶν ἐρμηνειῶν τῆς ἀποτυχίας ὀρισμένων διαχειριστικῶν πρακτικῶν συνιστᾷ ἐπιστημολογική διερεύνηση τοῦ ἀντικειμένου του.

Γιὰ νά ξεκαθαρίσουμε τό θέμα, πάντως, εἶναι σήμερα σαφές ὅτι γιὰ τήν ἐπιστήμη τῆς οἰκολογίας α) δέν ὑπάρχει «φυσική ἰσορροπία» ἐν γένει, β) δέν μπορούμε νά προβλέψουμε ἢ νά περιγράψουμε τή συμπεριφορά οἰκολογικῶν σχέσεων μέ περισσότερα ἀπό 3-4 ἀλληλεπιδρῶντα μέλη (τό περίφημο χάος, τό ὄποιο, παρεμπιπτόντως, ἐφαρμόστηκε ἀρχικά στήν οἰκολογία, ἤδη ἀπό τή δεκαετία τοῦ '70, ἀπό ἕναν ἀπό τούς πλέον διακεκριμένους μαθηματικούς οἰκολόγους, τόν R. May), γ) τά οἰκολογικά συστήματα μπορούν νά προσεγγιστοῦν σέ διάφορα ἐπίπεδα, ἀνάλογα μέ τήν κλίμακα χώρου καί χρόνου πού χρησιμοποιοῦμε (ιεραρχικό μοντέλο), δ) τά οἰκοσυστήματα συγκροτοῦνται ἀπό τίς ἀλληλεπιδράσεις βιολογικῶν ὄντοτήτων σέ διαρκή ἐξέλιξη, ε) ἂν τά ἀφήσουμε χωρίς ἀνθρώπινη ἐπέμβαση δέν θά φθάσουν σέ κατάσταση ἰσορροπίας, παρά μόνο σέ πολύ μικρή χρονική κλίμακα καί ὑπό ὀρισμένες συνθήκες, ἀφοῦ οἱ τυχαῖες καί μή μεταβολές ἀποτελοῦν ἐγγενές συστατικό τῆς βιόσφαιρας, στ) τό γεγονός αὐτό δέν ἔχει σημασία ἀπό τήν ἀποψη τῆς διαχείρισης καί τῆς διατήρησης, ἀφοῦ δέν ἔχει νόημα (οὔτε ἀπό θεωρητική ἀλλά οὔτε καί ἀπό πρακτική σκοπιά) νά ἐξορίσουμε τόν ἀνθρώπο ἀπό τή «φύση», ζ) ἡ θεώρηση τῆς φύσης ὡς πόρου δέν ἐρχεται ἀναγκαστικά σέ ἀντίθεση μέ τήν προστασία της, η) ἡ ἔννοια τῆς φέρουσας ικανότητος δέν μπορεί νά χρησιμεύσει μέ ἀπλή μεταφορά σέ διαχειριστικά σχέδια, ἀφοῦ ἀποτελεῖ καθαρά θεωρητική κατασκευή πού βασίζεται σέ πολλές προϋποθέσεις, οἱ ὁποῖες δέν πληροῦνται συνήθως οὔτε στή φύση οὔτε στά σημερινά ἀνθρωπογενῆ οἰκοσυστήματα.

Τό δεύτερο ἄρθρο («Ἡ φύση ὑπό τό φῶς τῆς σύγχρονης θεωρητικῆς οἰκολογίας») ἐπιχειρεῖ ἀνασκόπηση τοῦ πῶς ἀντιλαμβάνονται οἱ διάφορες οἰκολογικές σχολές τή φύση. Ὁ συγγραφέας (Κ. Κορφιᾶτης) γνωρίζει καλά τό ἀντικείμενό του καί δίνει μιά περιεκτική εἰκόνα τῶν τάσεων τῆς ἐπιστήμης τῆς οἰκολογίας, ἀπαντώντας ἐν μέρει καί στό προηγούμενο ἄρθρο. Ἡ οἰκολογία παρουσιάζεται στό κύριο μέρος της διχασμένη ἀνάμεσα στήν πληθυσμιακή καί τή συστημική (ἢ ὀλιστική) προσέγγιση, τακτική πού διευκολύνει μέν τήν ἐκλαϊκευτική παρουσίαση, ὁδηγεῖ ὅμως σέ διαστρεβλωμένη ἀντίληψη γιὰ τήν πραγματική πορεία τῆς ἐπιστημονικῆς συζήτησης καί ἔρευνας. Πάντως, ὁ στόχος τοῦ συγγραφέα ἐπιτυγχάνεται, ἂν καί ἀφιερώνεται μικρός, ἢ καί καθόλου, χῶρος σέ προσεγγίσεις οἱ ὁποῖες δέν μπορούν νά ἐνταχθοῦν σέ κάποιο ἀπό τά δύο στρατόπεδα (π.χ. ἱεραρχική, ἐξελικτική κλπ.). Δυστυχῶς, ὅμως, ἡ συγκροτημένη πραγματεύση τοῦ θέματος ὑποσκάπτεται ἐν μέρει ἀπό τόν ἴδιο τόν συγγραφέα, καθώς φέρεται νά πρεσβεύει τή (γνήσια αὐτή τή φορά) μεταμοντέρνα ἀποψη ὅτι «ἡ ἐπιστήμη

εἶναι ἕνα σπῆτι μέ πολλές πόρτες, καθεμιά ἀπό τίς ὁποῖες ὁδηγεῖ σέ διαφορετική εἰκόνα τῆς φύσης» καί ὅτι καμία προσέγγιση δέν εἶναι πιό ἀληθινή ἀπό τήν ἄλλη, παρά μόνο ἀπλῶς διαφορετική. Αὐτή ἡ, τόσο προσφιλῆς στους φιλοσοφικούς κύκλους, τοποθέτηση μπορεί νά ὁδηγήσει σέ σοβαρές ἀντιφάσεις. Ἦδη, στό σχετικό παράδειγμα πού προσφέρει ὁ Κορφιᾶτης, τήν ἐρμηνεία τοῦ εὐτροφισμοῦ σέ μιά λίμνη, μπορούμε νά διακρίνουμε κάποια ἴχνη λογικῆς ἀντίφασης. Ὁ συγγραφέας ἀποφαίνεται ὅτι τό ποιά εἶναι ἡ σωστή προσέγγιση (ἡ ὀλιστική ἢ ἡ πληθυσμιακή) ἐξαρτᾶται ἀπό τήν πραγματική αἰτία τοῦ προβλήματος. Ἄρα, ἀπό τή στιγμή πού ἀναγνωρίζει τήν ὑπαρξη πραγματικῶν αἰτιῶν, τά ὁποῖα μάλιστα καθορίζουν τελικά τήν ὀρθότητα τῶν μοντέλων μας, αὐτό σημαίνει ὅτι κάποιες προσεγγίσεις εἶναι ἀντικειμενικά πιό σωστές ἀπό ἄλλες. Ἀλλά δέν εἶναι τοῦ παρόντος νά συζητήσουμε σέ βάθος τό ζήτημα αὐτό. Ἴσως εἶναι ἀρκετό νά ποῦμε ὅτι βασικό κριτήριο εἶναι τό κατά πόσο οἱ διάφορες εἰκόνες πού μᾶς δίνει ἡ ἐπιστήμη γιὰ τή φύση εἶναι συμβατές μεταξύ τους (εἶναι συναλματικές, κατά τόν E.O. Wilson, βλ. Σύνταγμα: Ἡ ἐνότητα τῆς γνώσης, ἐκδ. Σύνταγμα, 1999). Ἔτσι, στίς σύγχρονες οἰκολογικές προσεγγίσεις μπορεί νά χρησιμοποιοῦνται ταυτόχρονα ἔννοιες πού προέρχονται ἀπό τή συστημική καί τήν πληθυσμιακή οἰκολογία, καθώς καί νέες, ὅπως ἡ ἔννοια τοῦ μεταπληθυσμοῦ κλπ., ἐφόσον αὐτές δέν ἀντιφάσκουν ἀλλά λειτουργοῦν συμπληρωματικά. Ὁ μεθοδολογικός πλουραλισμός δέν θά πρέπει, πάντως, νά συγγέεται μέ τόν μεταμοντέρνο σχετικισμό, ἐφόσον ἡ προϋπόθεση τοῦ ἥπιου ἀναγωγισμοῦ δέν παύει νά ἰσχύει ὡς κριτήριο ἐγκυρότητας τῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν καί ἐνοιῶν.

Τό ἄρθρο τοῦ Δ. Τσαντίλη («Ἡ φύση σέ ἀριθμούς») ἀποτελεῖ μιά χρήσιμη καί περιεκτική ἀνασκόπηση τοῦ ζητήματος τῶν δεικτῶν πού χρησιμοποιοῦνται στή διαχείριση καί τήν ἐκτίμηση τῆς βιοποικιλότητος. Ὁ συγγραφέας καλύπτει ἱκανοποιητικά τό θέμα του, τό ὄποιο βασίζεται ἐξ ὀλοκλήρου σέ ἄλλες πηγές. Ἡ μόνη ἀντίρρηση πού μπορούμε νά ἐκφράσουμε ἀφορᾷ τή σχεδόν ἀκριτη ἀποδοχή τῆς αἰφόρου ἀνάπτυξης καί τήν ταύτισή της μέ τήν αἰφόρο χρήση τῶν βιολογικῶν πόρων. Βέβαια, ἡ σύγχυση αὐτή δέν βαρύνει ἀποκλειστικά τόν συγγραφέα, ἀφοῦ ἡ σχετική φρασεολογία ἔχει πλέον ἀποκτήσει τό χαρακτήρα λοιμοῦ στά οἰκολογικά δρώμενα. Ἡ ὑπερβατική ἔννοια τῆς αἰφόρου (αἰφορικῆς, βίωσιμης, ἢ ὅπως ἀλλῶς θέλετε) ἀνάπτυξης χρησιμεύει στους σύγχρονους οικονομολόγους ὡς «πράσινο» προσωπεῖο, ἐνῶ ἡ πιό μετριοπαθῆς καί εὐλογη αἰφόρος χρήση τῶν βιολογικῶν πόρων βρῖσκεται, τελικά, σέ ἀντίθεση μέ τήν προηγούμενη, ἂν καί δέν ἀποφεύγει καί αὐτή τήν υπαγωγή της στό χῶρο τοῦ ὑπερβατικοῦ. Τό ζήτημα ἐπανέρχεται στά ἐπόμενα ἄρθρα τοῦ βιβλίου, ἄλλοτε μέ κριτική καί ἄλλοτε μέ

υποστηρικτική διάθεση, όποτε θά δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νά ξαναμιλήσουμε γι' αὐτό.

Ἀκολουθεῖ ἓνα ἀπό τά πλέον ἐνδιαφέροντα ἄρθρα, μέ τίτλο «Ἡ φύση τῆς φύσης», γραμμένο ἀπό τίς καθηγήτριες φιλοσοφίας Β. Κινητή καί Φ. Ζήκα.

Ὅπως φαίνεται καί ἀπό τόν τίτλο, τό ἄρθρο πραγματεύεται τόν τρόπο πού γίνεται ἀντιληπτή ἡ φύση ἀπό τά βασικά φιλοσοφικά ρεύματα. Ἀπό τούς ἀρχαίους Ἑλληνας φιλοσόφους μέχρι τούς σύγχρονους γνωστικούς ψυχολόγους, ἡ ἰδέα τῆς φύσης περνά ἀπό πολλές περιπέτειες, μέ κύριο ἄξονα τή διάσταση ὑλισμοῦ-ιδεαλισμοῦ. Μετά τήν ἱστορική φιλοσοφική προσέγγιση, ἐπιχειρεῖται, ἀναπόφευκτα θά ἔλεγε κανεῖς, καί τό ἄλμα στή σφαῖρα τῆς ἠθικῆς. Ἐδῶ –ἂν καί οἱ συγγραφεῖς προσπαθοῦν νά κρατήσουν ἀμερόληπτη στάση– δείχνουν ἀρκετά καλά τήν ἀνεπάρκεια τῆς «βαθιάς οἰκολογίας» καί τῶν συναφῶν τάσεων πού οὐσιαστικά τοποθετοῦν τόν ἄνθρωπο ἐκτός τῆς σφαίρας τοῦ «φυσικοῦ», ἐνῶ κάνουν σαφές ὅτι τό ἠθικά ἀποδεκτό δέν μπορεῖ νά ταυτίζεται μέ τό «φυσικό». Ὁ λόγος τῶν συγγραφέων εἶναι συνεκτικός καί προσεγμένος, βοηθώντας τόν μὴ σχετικό ἀναγνώστη νά κατανοήσει σέ βάθος τά προβλήματα. Στό μόνο σημεῖο πού θά διαφωνήσω μαζί τους εἶναι τό συμπέρασμά τους ὅτι ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη ἀδυνατεῖ νά δώσει ἐνιαία θεωρία γιά τή φύση. Πιστεύω, ἀντίθετα, ὅτι σήμερα ζοῦμε στήν πρώτη, ἴσως, περίοδο στήν ἐξέλιξη τῆς γνώσης πού μποροῦμε νά σκιαγραφήσουμε μία ἐνιαία θεωρία γιά τή φύση (καί δέν θεωρῶ ὅτι ἡ μέχρι σήμερα ἀδυναμία τῶν φυσικῶν νά ἐπιτύχουν τήν ἐνοποίηση τῶν δυνάμεων ὑπονομεῖ τή θέση μου αὐτή) καθώς τά φαινόμενα πού

περιγράφουμε σέ ὅλα τά ἐπίπεδα τοῦ φυσικοῦ κόσμου εἶναι ἀμοιβαῖα συμβατά, χωρίς νά χρειάζεται ἡ ἐπιστράτευση αὐθαίρετων ἐννοιῶν. Τό γεγονός, γιά παράδειγμα, ὅτι τά νοητικά φαινόμενα προκύπτουν ἀπό βιολογικές διεργασίες καί δέν μποροῦν νά ἀναλυθοῦν μέ τά ἐργαλεῖα τῆς χημείας ἢ τῆς φυσικῆς, δέν σημαίνει ὅτι οἱ διεργασίες αὐτές δέν ὑπακούουν στούς νόμους τῆς φυσικῆς καί τῆς χημείας, ἀλλά ἀπλῶς ὅτι τό ἀποτέλεσμά τους δέν ἐρμηνεύεται ἀπό τίς ἐπιστήμες αὐτές. Ἡ χρησιμοποίηση νέων νόμων καί ἐργαλείων σέ κάθε ἐπίπεδο ὀργάνωσης τῆς ὕλης δέν ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν ἐνιαία θεώρηση τῆς φύσης. Ἐξάλλου δέν θά ἐρμηνεύαμε ποτέ τή λειτουργία τῆς πέψης μέ τούς ὄρους τῆς κβαντικῆς φυσικῆς, ὄχι ἐπειδή δέν θά μπορούσαμε νά τήν περιγράψουμε (μποροῦμε πολύ καλά), ἀλλά ἐπειδή μιὰ τέτοια περιγραφή δέν θά εἶχε νόημα, δηλαδή δέν θά ἀπαντοῦσε στά ἐρωτήματα πού θέτουμε ἐξαρχῆς. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τά συναισθήματα, τή συνείδηση κλπ. Ἡ σύγχρονη βιολογία εἶναι πλήρως ἐνταγμένη στό ὑλιστικό μοντέλο τῆς φύσης. Ἡ φαινομενική ἀντίθεση συστημικῆς καί πληθυσμικῆς οἰκολογίας, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς προσωπικές φιλοσοφικές τοποθετήσεις κάποιων ὑποστηρικτῶν τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης σχολῆς, δέν ἀναιρεῖ τή θέση αὐτή, ἀφοῦ οἱ δύο προσεγγίσεις εἶναι στήν πραγματικότητα συμβατές μεταξύ τους, ἐνῶ ἡ σύγχρονη οἰκολογία ἔχει ἤδη ξεπεράσει τίς ὅποιες ἀντιθέσεις. Φυσικά, ἡ «βαθιά οἰκολογία» πράγματι δίνει διαφορετική θεώρηση γιά τή φύση, ἀλλά δέν ἀνήκει στό χῶρο τῆς ἐπιστήμης, καθώς ἀποτελεῖ, ἀστήρικτη ἀπό τά ἐπιστημονικά δεδομένα, φιλοσοφική τοποθέτηση. Στό πρόσφατο διβλίο του

(Λογία Οικολογία, Τυπωθήτω, 1999) και ο Τρούμπης υποστηρίζει ότι σήμερα η οικολογία βρίσκεται σε αναζήτηση ένοποίησης, αντίστοιχη με εκείνη της φυσικής. "Όμως, αν και η οικολογία απέχει ακόμα πολύ από το να περιγράψει ικανοποιητικά τη λειτουργία των φυσικών συστημάτων, το γενικό θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο κινείται δεν είναι διχασμένο. Άρχει μία εξέταση των πρόσφατων άρθρων στα σημαντικότερα επιστημονικά οικολογικά περιοδικά (*Oikos*, *Journal of Animal Ecology*, *Ecology*, *Oecologia*, *Ecography* κλπ.) για να δει κανείς ότι δεν υπάρχει κάποιο χάσμα που να χωρίζει την οικολογία. Η θεωρία για τη φύση (ή όποια δεν έχει να κάνει μόνο, ή κυρίως, με την οικολογία, βέβαια) είναι ενιαία, ασχέτως με το αν οι γνώσεις μας για τη λειτουργία της είναι έλλιπεις.

Μετά τα «Θεωρητικά Ζητήματα», περνάμε στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, με γενικό τίτλο «Προστασία και Διαχείριση», το οποίο ξεκινά με το άρθρο «Διάλογοι και στρατηγικές για τη φύση» του Η. Εύθυμιόπουλου. Το άρθρο αυτό περιγράφει, με τα πρέποντα μελανά χρώματα, την κατάσταση της βιοποικιλότητας του πλανήτη και ορισμένων προσπαθειών αντιμετώπισης των προβλημάτων. Ο συγγραφέας κάνει καλή χρήση των πηγών του και παραθέτει χρήσιμες πληροφορίες για θέματα όπως το εμπόριο της άγριας ζωής, η αειφορική δασοπονία, η Σύμβαση για τη Βιολογική Ποικιλότητα κλπ. Το αποτέλεσμα είναι ενδιαφέρον, αν και το κείμενο περνά από θέμα σε θέμα κάπως βεβιασμένα και τελικά αφήνει κάποια αίσθηση ασύνδετου.

Τό επόμενο άρθρο («Η διαχείριση των φυσικών συστημάτων») πάντως, γραμμένο από τον Θ. Παπαγιάννη, δίνει την αίσθηση του προχειρογραμμένου. Αν και επιχειρεί να διερευνήσει τη θεωρία και την πρακτική της διαχείρισης και το πλαίσιο στο οποίο ασκείται, τελικά περιορίζεται στην τηλεγραφική παράθεση γενικότητων και την προβολή των δραστηριοτήτων του WWF και του Med-Wet. Η προχειρότητα γίνεται φανερή από ορισμένα παιδαριώδη σφάλματα, όπως τον όρισμό της βιοποικιλότητας, ή όποια κατά τον Παπαγιάννη «είναι μία σύνθετη έννοια που περιλαμβάνει είδη χλωρίδας και πανίδας, οικοσυστήματα, φυσικά στοιχεία (έδαφος, υπέδαφος, ύδατα, ατμόσφαιρα) αλλά και φυσικές λειτουργίες, σε ένα άρρηκτο και αλληλεξαρτώμενο σύνολο!» Φυσικά, η βιοποικιλότητα αφορά την ποικιλότητα των έμβιων όντων και δεν περιλαμβάνει το έδαφος κλπ. Σήμερα μάλιστα αμφισβητείται η χρήση του όρου βιοποικιλότητα οικοσυστημάτων, επειδή τα οικοσυστήματα περιλαμβάνουν και άβια συστατικά! Πάντως, αν ιδωθεί απλώς ως βάση για περαιτέρω συζήτηση, το άρθρο αυτό μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα χρήσιμο, καθώς επισημαίνει πολλά κρίσιμα σημεία που πρέπει να απασχολούν όσους ασχολούνται με τη διαχείριση. Επίσης, η στάση του συγγραφέα απέναντι στην

έννοια της αειφορίας είναι ασαφής. Ένώ δέχεται ότι μεγάλο μέρος της κριτικής που έχει δεχθεί αυτή είναι βάσιμο, καταλήγει λέγοντας ότι πλαίσιο της ολοκληρωμένης διαχείρισης πρέπει να είναι οι αρχές της αειφορίας. Είναι αλήθεια ότι η έννοια αυτή θα μάς ταλαιπωρήσει για πολύ καιρό ακόμα.

Τό άρθρο της Έ. Φλογαίτη για τη «Φύση στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση» είναι ιδιαίτερα μεστό και ενδιαφέρον. Η συγγραφέας περιγράφει με σαφήνεια τα ιδιαίτερα στοιχεία των τριών βασικών προσεγγίσεων της φύσης μέσα από την Π.Ε., τις όποιες θα μπορούσαμε πρόχειρα να ονομάσουμε γνωστική-επιστημονική, συναισθηματική-ηθική και πολιτική-ακτιβιστική. Η πραγματέυση είναι τέτοια που δεν χρειάζονται περισσότερα λόγια εδώ.

Τό δεύτερο μέρος τελειώνει με τό κείμενο του Κ. Χατζημπίρου πάνω σε διάφορα «Ζητήματα διατήρησης της φύσης», τό οποίο, όπως παραδέχεται και ο ίδιος ο συγγραφέας, είναι γραμμένο χωρίς αυστηρή δομή και συνοχή, αλλά θίγει μερικά σημαντικά ζητήματα προς περαιτέρω συζήτηση. Τα προβλήματα των προστατευόμενων περιοχών, των στόχων της προστασίας, της σχέσης προστασίας και διαχείρισης, του ρόλου της φύσης μέσα στην κοινωνία κλπ. επισημαίνονται, άλλοτε συνοπτικά και άλλοτε εκτενέστερα, και δίνονται κάποιες γραμμές προσανατολισμού για περαιτέρω συζήτηση. Ευχάριστη έκπληξη, για μένα τουλάχιστον, αποτελεί η έκτακτη παράθεση ενός κειμένου του καθηγητή μου Ι. Ματσάκη, τό οποίο συνδυάζει τη φυσιοδιφική με τη συναισθηματική προσέγγιση μέσα από τό χαρακτηριστικό ύφος αυτού του πρωτοπόρου για την Ελλάδα, αν και σχετικά παραγνωρισμένου, επιστήμονα οικολόγου.

Τό τρίτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου ονομάζεται «Όψεις της φύσης» και ξεκινά με ένα άρθρο του Δ. Τσαντίλη για τους υγρότοπους. Ο συγγραφέας, αν και δεν είναι ειδικός, κατέβαλε φιλότιμη προσπάθεια να συγκεντρώσει στοιχεία για τους ελληνικούς υγρότοπους, την πορεία τους στό χρόνο και τα διαχειριστικά τους προβλήματα. Η παράθεση είναι αρκετά προσεγμένη, και ο αναγνώστης αποκτά πολύ καλή εικόνα για τη σημερινή κατάσταση της διαχείρισης των υγρότοπων της χώρας μας. Τό άρθρο αυτό μάλλον ανήκει στην προηγούμενη ένότητα, αφού, παρά τά αδιαμφισβήτητα προτερήματά του, δεν δίνει σαφή, ολοκληρωμένη εικόνα των υγρότοπων καθυτών.

Αντίθετα, τό επόμενο άρθρο (Γ. Ντούρος, «Τό όρεινό έλλαδικό τοπίο ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης ανθρώπου-φύσης») δίνει σαφέστατη εικόνα της κατάστασης των ελληνικών βουνών, καθώς ο συγγραφέας βρίσκεται πιο κοντά στό αντικείμενό του. Αναμφισβήτητα, τό άρθρο αυτό είναι από τά καλύτερα του βιβλίου και δίνει στον αναγνώστη πλούσια τροφή για σκέψη και προβληματισμό, καθώς και χρήσιμα δεδομένα για την ιστορία και τη σημερινή

κατάσταση τῶν ὄρεινῶν δασικῶν, κυρίως, οἰκοσυστημάτων τῆς Ἑλλάδας. Ὁ συγγραφέας ἀσκεῖ οὐξυτάτη κριτική στό σύγχρονα μοντέλα ἀνάπτυξης καί διαβίωσης, τά ὁποῖα ὀδηγοῦν σέ ἔνταση τῶν προβλημάτων, ἀκόμα καί ὅταν ντύνονται μέ «πράσινη» στολή.

Ἀντίστοιχα πλεονεκτήματα παρουσιάζει καί τό ἐπόμενο ἄρθρο τοῦ Κ. Παραγκαμιάν γιά τήν ἄγρια πανίδα τῆς Ἑλλάδας. Ὁ συγγραφέας συνοψίζει ἐδῶ τή γνώση πού ἔχει ἀποκτηθεῖ μέχρι σήμερα γιά τήν ἑλληνική πανίδα καί τήν ἐξέλιξή της στό χρόνο. Τά δεδομένα, πού παρουσιάζονται μέσα σέ λίγες παραγράφους, ἀποτελοῦν στάλαγμα τοῦ ἀνεκτίμητου κόπου καί τῶν χιλιάδων ἡμερῶν ἐργασίας πολλῶν ἐπιστημόνων, κάτι πού ὁ συγγραφέας σέβεται καί ἐπισημαίνει στόν ἐπίλογό του. Εἶναι, ἴσως, ἡ πρώτη φορά πού τά δεδομένα αὐτά συγκεντρώνονται σέ ἕνα τέτοιο ἄρθρο καί ἴσως δέν εἶναι ὑπερβολικό νά ποῦμε ὅτι αὐτό ἀπό μόνο του ἀποτελεῖ λόγο γιά νά ἀγορασθεῖ τό παρόν βιβλίο ἀπό ὅσους ἐνδιαφέρονται γιά τήν ἑλληνική πανίδα. Ὅρισμένα προβλήματα συναντᾶμε στόν Πίνακα 1, π.χ. οἱ λεζάντες τῶν στηλῶν εἶναι ἀνάποδα, τά Χειλόποδα ἀναφέρονται ὡς Χειλόπτερα, ἐνῶ καί ὀρισμένοι ἀρθροί ἐπιδέχονται διορθώσεις. Ὁ Παραγκαμιάν εἶναι ὁ μόνος ἀπό τοῦς συμμετέχοντες πού θέτει εὐθέως ὑπό ἀμφισβήτηση τήν ἔννοια τῆς ἀειφορίας, καί ἴσως δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι εἶναι καί ὁ πρῶτος βιολόγος πού συναντᾶ ὁ ἀναγνώστης.

Ὁ δεῦτερος (καί τελευταῖος) βιολόγος εἶναι ὁ Μ. Γκαίτλιχ, συγγραφέας τοῦ ἐπόμενου ἀρθρου γιά τή φύση στίς πόλεις. Μέσα σέ λίγες παραγράφους παρουσιάζει μέ σαφήνεια τό ρόλο τῆς φύσης στό ἀστικό τοπίο καί τά ὀφέλη ἀπό τή διατήρηση τῶν φυσικῶν περιοχῶν μέσα στήν πόλη. Τό ἄρθρο μπορεῖ νά ἀποτελέσει στέρεα βάση γιά περαιτέρω ἀνάπτυξη

τῶν σχετικῶν ζητημάτων, καθῶς εἶναι ἰδιαίτερα μεστό καί εὐστοχο. Αὐτό πού ἐκπλήσσει, πάντως, εἶναι ὅτι ἕνας βιολόγος ἀναφέρεται στό σχεδιασμό τοῦ ἀστικού τοπίου, ἐνῶ νωρίτερα ἀρχιτέκτονες καί χωροτάκτες ἔχουν ἀναφερθεῖ στό φυσικό περιβάλλον καί τή βιοποικιλότητα! Εἶπαμε, δέν πρέπει νά εἴμαστε φανατικοί μέ τήν ὑπερεξειδίκευση, ἀλλά...

Τό βιβλίο τελειώνει μέ τή μετάφραση-διασκευή ἀπό τόν Ν. Μπεόπουλο ἐνός σχετικῶ παλιοῦ, ἀλλά κλασικοῦ ἀρθρου τοῦ Γάλλου γεωγράφου Ζ. Μπερτράν, σχετικό μέ τήν οἰκολογική ἱστορία τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου. Ὁ ἀγροτικός χώρος ἀπομυθοποιεῖται μέν, ὅσον ἀφορᾶ τοῦς ὁπαδούς τῆς «ἐπιστροφῆς στή φύση» καί παρουσιάζεται ὡς ἐνδιαφέρον οἰκοσύστημα, ἀλλά ὁ συγγραφέας παραμένει δέσμιος τῆς ὀπτικής τῶν καταληκτικῶν βιοκοινοτήτων καί τῶν ἰσορροπιῶν. Πάντως, δεδομένης τῆς ἐποχῆς πού γράφηκε τό ἀρχικό κείμενο, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι προσφέρει ἰδιαίτερα διεισδυτική ματιά στό ἀγροτικό οἰκοσύστημα, δίνοντας σημεῖα γιά προβληματισμό καί περαιτέρω δημιουργική συζήτηση. Ἡ μετάφραση τοῦ Μπεόπουλου εἶναι γενικά καλή, ἂν καί δέν ἀποφεύγει ὀρισμένα σφάλματα (π.χ. οἱ καταληκτικές καταστάσεις ἀναφέρονται ὡς καταστάσεις «κλίμακας»).

Συνολικά, ἡ ἔκδοση αὐτή εἶναι ἰδιαίτερα ἑτερογενής, ἀφοῦ περιλαμβάνει ἀπό πολύ ἀξιόλογα μέχρι ἀξιοπρεπή, κοινότοπα καί κακά ἄρθρα. Μήπως, ὅμως, αὐτή δέν εἶναι καί ἡ εἰκόνα του οἰκολογισμοῦ στήν Ἑλλάδα; Καταλήγοντας, θά πρέπει νά ἐπισημάνουμε τήν ἐμφανή ἔνδεια τοῦ φετινοῦ «Οἰκολογικοῦ Πανεπιστημίου» ὡς πρός τό ἔμψυχο δυναμικό, ἀφοῦ οἱ πλέον ἀρμόδιοι νά καλύψουν τό βασικό του θέμα, δηλαδή οἱ ἐρευνητές πού ἀσχολοῦνται ἐπιστημονικά μέ τήν οἰκολογία, ἀποτελοῦν μειονότητα στοῦς ὀμιλητές.

«'Αγαπητέ αδελφέ Βασίλειε»

του Άγγελου Ελεφάντη

Τό βιβλίο *‘Αγαπητέ αδελφέ Βασίλειε* είναι του Θανάση Τζαβάρα (εκδόσεις Έξάντας, 1999). Ο Θανάσης Τζαβάρας όμως, ο γνωστός ψυχαναλυτής και καθηγητής πανεπιστημίου, δέν συνέγραψε κάποιο βιβλίο μ' αυτό τόν τίτλο. Περί τίνος πρόκειται;

Τό πράγμα έχει ως εξής: μετά τό θάνατο του πατέρα του, τό 1963, Βασιλείου Τζαβάρα, γραμματέα τής Νομικής Σχολής Αθηνών, περιήλθαν στην κατοχή του Θανάση όρισμένα γράμματα πού λάβαινε ο πατέρας του από τά αδέρφια του, πού είχαν μεταναστεύσει στις ΗΠΑ τίς αρχές του αιώνα, και από μέλη των οικογενειών πού αυτά είχαν δημιουργήσει εκεί. Ο Θανάσης Τζαβάρας κουβάλαγε μαζί του τά εν λόγω γράμματα μαζί μέ τήν ανάγκη «νά τά κάνει κάτι». Όπως γράφει ο ίδιος στον πρόλογο του βιβλίου, πέρασαν χρόνια γιά νά μπορέσει νά φανταστεί ότι «αυτά τά κείμενα, σπαράγματα του καημού τής ξενιτιάς και τής δυσκολίας προσαρμογής σέ ξένο τόπο, μπορούνε νά αποκτήσουν μιάν αυτόνομη ύπόσταση και ν' αποτελέσουν δείγματα τής ζωής των ανθρώπων οι όποιοι δέν υπάρχουν πιά». Έτσι, ύστερα από άμφιθυμίες και δυσκολίες πού του προξενούσε τό συναισθηματικό βάρος* αυτών των γραμμάτων, πού δέν του άνηκαν ούτε του άπειυήθηκαν, αλλά τόν άφορούσαν, τά έστειλε στο τυπογραφείο νά γίνουν βιβλίο.

Κι έπραξε πολύ καλά, τουλάχιστον γιά δύο λόγους πού άφορούν όχι μόνο τόν ίδιο αλλά και μās τούς αναγνώστες πού μπορούμε νά έχουμε κάτι από τόν αναστεναγμό του μετανάστη στά χέρια μας.

Πρώτον, τά γράμματα αυτά έδωσαν τή δυνατότητα στους συντελεστές του βιβλίου *‘Αγαπητέ αδελφέ Βασίλειε* —Δημοσθένη Άγραφιότη, καλλιτεχνική στήριξη, Δέσποινα Έξακουσιτίδου, αρχεία, τεκμηρίωση, Χάρη Σπυρόπουλο, καλλιτεχνική μορφοποίηση, Θανάση Τζαβάρα, αίτημα, φροντίδα, υλικό και τίς εκδόσεις Έξάντας— ιδιαίτερα στον γραφίστα Χάρη Σπυρόπουλο, νά φτιάξουν ένα ύποδειγματικό αντικείμενο-βιβλίο πού, στο ίδιο τό μορφοποιημένο σέ σελίδες υλικό των γραμμάτων, αποτυπώνεται εικαστικά κάτι από τό δράμα τής ξενιτιάς, τό χώρο ύποδοχής, τό χρόνο, τά πρόσωπα, τά ρούχα, τόν γραφικό χαρακτήρα, τή γλώσσα, τίς επαγγελματικές, τίς οικογενειακές και τίς άλλες έγνοιες των ανθρώπων πού, φεύγοντας από τήν Τριφυλλία τής Πελοποννήσου γιά

καζάντι, άφησαν τά κόκαλά τους στην Άμερική. Τά γράμματα, ξαναγραμμένα τώρα στή γραφομηχανή, χωρίς καμιάν αλλαγή, μέ τίς ασυνταξίες και τίς άνορθογραφίες τους (του δημοτικού ήταν οι άνθρωποι), μέ παρενθετες άμερικανικές λέξεις κι εκφράσεις πού, από τό 1933, όταν γράφεται τό πρώτο γράμμα, ως τό 1948, πού είναι τό τελευταίο, γίνονται όλοένα και περισσότερες, τά καθαρευουσιάνικα στερεότυπα (*Δόξα τό Θεώ ήμεθα όλοι καλά όπερ και έσās ευθύμεθα*), μέ τήν έγνοια γιά τήν οικογένεια πού άφησαν πίσω ή τά νεότερα μέλη της πού δέν γνώρισαν (*Φίλισαι τά παιδιά*), απλώθηκαν άριστουργηματικά στις σελίδες μαζί μέ φωτογραφίες συγγενών, φίλων αλλά και άγνωστων, φωτογραφίες κτιρίων του ξένου τόπου, άφισών, γραμματοσημασμένων φακέλων, άποκομμάτων έλληνικών και άμερικάνικων έφημερίδων, μωρών σέ βαφτίσια, νυμφευομένων (*έστεφανόθησαν τήν 16 Αυγούστου 1920*), υπερωκεανείων, αυτοκινήτων, λογαριασμών από έμπορικά κατάστημα, διαφημίσεων τής Coca Cola ή κινηματογραφικών έργων (Erol Flynn). Δέν πρόκειται γιά φολκλορικά συνθέματα ύπολειμμάτων των νοσταλγιών ή άξιοπεριέργων των αντικέρηδων αλλά κάτι από τόν πραγματικό κόσμο, τό χώρο, τό χρόνο, τό ανθρώπινο και τό υλικό περιβάλλον μέσα στο όποιο υπήρξαν οι έπιστολογράφοι. Νύξεις, κάτι σάν έλαφρά κι άπόμακρη αντίστιξη προς τά γραφόμενα. Έδώ, ή τεχνική του «κολάζ» βρίσκει τό στόχο της, δημιουργεί τήν άτμόσφαιρα μέσα στην όποία ο πρόγονος έπιστρατεύει τά λίγα γραμματζούλια του και τά ελληνικούλια του γιά νά πει στον «άγαπητέ αδελφέ Βασίλειε» κάτι άπ' όσα ζει, τόν καινε ή νοσταλγεί. Τό βιβλίο αυτό ως αντικείμενο και τεκμήριο, μέ τήν καμωσιά του, είναι «ώραιο». Δέν μιλά μόνο ο λόγος αλλά και ή εικαστική του υλικότητα.

Ο δεύτερος λόγος πού ο Θ. Τζαβάρας έπραξε καλά στέλνοντας τά γράμματα αυτά στο τυπογραφείο. Τά γράμματα άφηγούνται γιά τή ζωή του μετανάστη στην Άμερική. Είναι ένα ανεπαίσθητο ίχνος, ένα άδιόρατο αποτύπωμα ζωής αυτών των ανθρώπων, πού δέν μπόρεσαν νά γυρίσουν ποτέ στον τόπο τους (1948: *και αν αποθάνο θά αποθάνο ευφχαριστημένος άφίνον καλους έλληνας πολίτας και άμερικανούς*), μιάς ζωής πού πέρασε μέ τή λαχτάρα του νόστου, τό άγος της επιβίωσης, τής επιτυχίας και τό άγχος τής προσαρμογής στον ξένο τόπο, πού μέ τόν

καιρό θά γίνει διάυλος τού εξαμερικανισμού τους.

Ένα δείγμα, από τά πολλά:

«Σηγάμα σοῦ στέλλω καί ἓνα κομάτι ἀμερικάνικης ἔφημερίδας τοῦ Detroit μή τά μούτρατον Πῆς 25 Ἰανουαρίου. ἡ ὁμάδα του ἠπό τήν διέφθινσίν του τό 20 τουνέντι ἀεροπορικό σόματαοι καί ἐκέρδισαι τά καλίτερα μπέσιμπολ παιγνίδια μέ τό στρατῶ τῆς ξηράς καί ἔτσι ἔγηναι Στάμιον»

Μπέης μῶλ, λοιπόν, καί τσάμπιον ὁ διάσημος Πῆς, γιά τόν ὁποῖον ἔπρεπε νά μάθουν οἱ συγγενεῖς στήν Ἑλλάδα.

Ὁ «ἀδελφέ Βασίλειε» ὅμως, γράφοντας γιά τά οἰκογενειακά, τίς ἐπαγγελματικές του δυσκολίες καί γιά ἄλλα πολλά τῆς ζωῆς του εἶναι στά γράμματά του καθρέφτης τῆς ἀλληλεγγύης πού ἔδειξαν οἱ ὁμογενεῖς πρὸς τούς πάμπτωχους συγγενεῖς τους στή ρημαγμένη μετὰ τόν πόλεμο Ἑλλάδα. Εἶναι εὐγλωττος ὁ κατάλογος ρούχων καί τροφίμων πού ἀποστέλλονται, μιά ὀλόκληρη ἱστορία γιά ἓνα παλτό (2 ὀκάδες ζάχαρει καί καφέ, γάλα κουτιοῦ ψάρη κουτιοῦ φακές ρίζη σαπουνία προσόπου ντομάτα πάστα) πού καί πού κάποια ἐπιταγή μέ λίγα δολάρια πού θά ἔπρεπε νά μοιραστοῦν σέ ἀδέλφια, ξαδέλφια καί ἀνίψια: τό περιβόητο «δέμα ἀπό τήν Ἀμερική», μιά ἀπό τίς ἐλάχιστες χαρμόσυνες εἰδήσεις στήν Ἑλλάδα τοῦ 1945-50, γιά τούς τυχερούς βέβαια πού εἶχαν «ἀμερικάνο».

Καί γιά τά «πολιτικά» μιλοῦν τά γράμματα, τά ἀμερικάνικα καί τά ἑλληνικά.

«ἀλά αὐτή ἡ κομμουνισταί θέλουν πάρα πολά. μήν φοβίσαι ὁμος ἡμηρικῆ ἔχει μάτη ἀνικτό Σήμερον διά ὅλους προπάντων διά τήν Ἑλλάδα».

***

Στίς ΗΠΑ σήμερα ζοῦν 3.000.000 Ἕλληνες ὁμογε-

νεῖς, δεύτερης ἕως καί τέταρτης γενιᾶς, ἀπόδημοι ἀλλά οἱ πιό πολλοί γεννημένοι ἐκεῖ. Οἱ τῆς πρώτης γενιᾶς, τῆς ἐποχῆς τῆς μεταναστευτικῆς ἐποποιίας τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα καί τῶν ἀρχῶν ἐτούτου ὡς τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μαζί μέ ἑκατομμύρια ἄλλους Εὐρωπαίους, Ἀσιάτες καί Μεσανατολίτες (25 ἑκατ. ἀπό τό 1890 ὡς τό 1910), ἐτελεύτησαν, ἀφοῦ ἔβαλαν καί αὐτοί τόν ὀβολό τους καί τό κορμί τους νά φτιαχτεῖ ἡ «Ἀμερική». Στά χωριά τῆς Ἑλλάδας, στίς πόλεις καί τίς κωμοπόλεις της σώζονται ἀκόμη πολλά ὠραία σπίτια «Ἀμερικανῶν», σχολεῖα, ἔργα, μνημεῖα, πάσης φύσεως εὐεργετήματα. Πολλοί δέν ἐπέστρεψαν ποτέ, κάλεσαν καί ἄλλους μαζί τους, ὀλόκληρες οἰκογένειες, ἐνσωματώθηκαν στό ἀμερικανικό χωνευτήρι. «Στούς τηλεφωνικούς καταλόγους», γράφει ὁ Θανάσης Τζαβάρας σ' ἓνα μικρό ἐπίμετρο, «τό καλοκαίρι τοῦ 1997 καταγράφονται 26 Tzavaras καί 26 Chianaras». Τό ἀγαπητέ ἀδελφέ Βασίλειε εἶναι ἓνα μακρινό νεῦμα ἀπ' τά παλιά καί τούς παλιούς πού παρόμοιοί τους ὑπάρχουν ἑκατοντάδες χιλιάδες στή ρίζα τοῦ νεοελληνικοῦ ρωμείου. Πετυχημένοι ἢ μαγκούφηδες, σπουδαγμένοι, λεφτάδες, ἄπειρες οἱ περιπτώσεις καί οἱ περιπέτειες, ὅλες ὅμως ἀπό τό ἴδιο ρεῦμα τοῦ ξενιτεμοῦ. Κι ἄπειρα, βέβαια, τά γράμματα σάν καί αὐτά τοῦ Ἀγαπητέ ἀδελφέ Βασίλειε. Σίγουρα τά πολλά χάθηκαν γιά πάντα, ἄν καί κάποια ἀκόμη βρῖσκονται στά σεντούκια. Νά εἶχαμε καί ἄλλα πολλά τέτοια γράμματα, τυπωμένα ἢ ἀτύπωτα...

Σημείωση: Ὁ Θανάσης Τζαβάρας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τό ἐπίθετο «Τζαβάρας» εἶναι σύνθετο ἐπίθετο πού ἀποτελεῖται ἀπό τό πρόσφυμα διά, διά μέσον, τζα, πού στή συγκεκριμένη περίπτωση σημαίνει καταγωγή καί ὁ ὄρος baros σημαίνει βαρῦς. Τό ὅλο νόημα τοῦ ἐπιθέτου [στά ἀρβανίτικα] εἶναι ὁ γίός τοῦ βαρῦ. [...] Ὅπερ ἔδει δεῖξαι», συμπεραίνει. Δέν κατάλαβα γιατί γράφει αὐτό τό τελευταῖο.

Ο «ΜΑΚΡΥΣ ΛΑΙΜΟΣ» ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Μάρκος Μέσκος, *Μουχαρέμ*. Διηγήματα, Νεφέλη, Ἀθήνα 1999

τοῦ Βασίλη Παπᾶ

Ο Μάρκος Μέσκος κρατάει, συνήθως, σημειώσεις. Κάποια στιγμή τις τοποθετεί ξανά μπροστά του και τότε αρχίζουν να στυλώνονται τά ποιήματα. Στό μεσοδιάστημα, όμως, από τή μιά ποιητική εργασία του στήν ἄλλη, ἢ καί μέ ἀφορμή, ἀκόμα, μιά φιλική προτροπή, γράφει καί μερικά πεζά.

Ὁ ποιητής Μάρκος Μέσκος, πού γράφει κάπου κάπου καί πεζά, δέν κουβαλᾷ καμία ἀπό τίς «ὕποχρεώσεις» τοῦ σημερινοῦ πεζογράφου. Οὔτε ἂν εἶναι εὐρηματικός τόν ἀπασχολεῖ νά ἀποδείξει οὔτε ἂν ἔχει φαντασία οὔτε ἂν εἶναι ἐπίκαιρος καί βουτηγμένος στή ζωή οὔτε ἂν δέν εἶναι.

Γράφει γιά ὅ,τι τοῦ γυαλίζει. Πολλές φορές πάνω σέ εὐτελή ἐκτός χρήσης καί ἀγοραστικῆς ἀξίας ὑλικά, τά ὅποια μασᾷ καί ξαναμασᾷ μέ τούς δικούς του χρόνους, ἀργιλώνοντας καλά τίς λέξεις του πρὶν ἀποφασίσει νά τίς φυτέψει στό κείμενο πρὸς ἀναγνωστικὴν βρῶσιν. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἕνας πεζός λόγος πού δέν τόν ἐνδιαφέρει νά ἐνταχθεῖ στό πρόγραμμα κάλυψης χιλιάδων ἀναγνωστικῶν ὥρων, ἐνός κοινοῦ πού ψάχνει ἀπεγνωσμένα νά ἐξασφαλίσει. Ἕνας πεζός λόγος, συρρικνωμένος στόν ἐλάχιστο δυνατό του ὄγκο, ὅσο χρειάζεται γιά νά σταθεῖ. Γιά μὴν ἀνάγνωση σύντομη μὲν, μέ διαρκή, ὅμως, διαύγεια πού δέν σοῦ δίνει τό δικαίωμα νά κολλήσεις πάνω της, μέ τή γνωστή ἐξυπηρετικὴ σου ραθυμία.

Αὐτή εἶναι καί ἡ περίπτωση τοῦ *Μουχαρέμ*, μιάς συλλογῆς διηγημάτων πού μοιάζει περισσότερο μέ ἕνα ἰδιωτικὸ μουσεῖο ὅπου ὁ συγγραφέας ἔχει καθάρσει καί ἀναρτήσει σκηνές καί πρόσωπα μιάς προσφιλοῦς του ἀνθρωπογεωγραφίας, ὡς πράξη κατοχύρωσης κάποιων ἀφανῶν του σχέσεων, ἢ, ἀκόμα καί

ὡς ἀπόδοση ἐνός ἐλάχιστου φόρου τιμῆς καί ἀποκατάστασης κάποιων ἀφανῶν του γεγονότων.

Τά σπίτια πού ἔζησε, οἱ γείτονες, ἀγαπημένα ζῶα, γνωστοί καί φίλοι, συνάπτουν ἐδῶ τά ἀφηγηματικά τους συμβόλαια, γιά τήν εἰσπραξή τῶν ἀντίστοιχων μερισμάτων.

Τό ὑλικό αὐτῶν τῶν διηγημάτων μπορεῖ νά δίνει τήν ἐντύπωση μιάς ἀστραπιαίας σύλληψης καί ὑφαρπαγῆς ἐνός μικρογεγονότος ἀπό τόν μεγάλο, ἀνεξέλεγκτο, καθημερινό τους ὄγκο ὅπως ἐπιβλητικά κυλάει, ἢ διαδικασία, ὅμως, εἶναι μᾶλλον διαφορετικὴ.

Ὁ Μέσκος λειτουργεῖ μέ πάγια καί μέ μετοναρισμένες βάσεις, οἱ ὅποιες, εἴτε ὡς κεραίες πού ἀναμένουν κάτι εἴτε ὡς ξόβεργες, περιμένουν κάποια στιγμή νά ἐπικαθίσουν πάνω τους οἱ κατάλληλες ιστορίες.

Ἔτσι, αὐτό τό διάσπαρτο καί αἰφνιδιαστικὸ πολλές φορές περιεχόμενο, ἀπό τόν γείτονα τῆς ἀπρόσωπης Ἀθήνας στό ἐξαιρετικὸ διήγημα *Ὁ κόκορας*, μέχρι τή μουσουλμάνο στά παράλια τῆς Θράκης (*Στό Φανάρι*) καί τήν ἐπίσκεψη σ' ἕνα φιλικὸ σπίτι στήν Ἐδεσσα (*Ἐπισκέψεις*), εἶναι ταυτόχρονα καί προβλέψιμο καί ἀναμενόμενο, ἂν γνωρίζεις κανεὶς τά σκηνὰ πού παίξει ὁ Μέσκος, διαρκῶς, στό καθημερινὸ δελτίο τῆς ζωῆς του.

Μέ τό *Μουχαρέμ*, ἕνα ἐκτενές ἀφήγημα, ἐπιλέγει νά κλείσει τό βιβλίο. Πρωταγωνιστῆς ἐδῶ ὁ παππούς του, πού διηγεῖται σέ πρῶτο πρόσωπο τήν ἱστορία τῆς ζωῆς του καί τῆς οἰκογενείας του.

Πρόκειται γιά μιά ἀπλή «συνηθισμένη» ἱστορία, πού θά μποροῦσε νά ἦταν ἡ ἱστορία ἐκατοντάδων ἄλλων ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μιά ἱστορία πού δέν διαθέτει ἰδιαίτερα θελτικά στοιχεῖα, παρά

μόνον αυτά που προσφέρουν οι τρέχουσες χαρές και λύπες στη ζωή ενός ανθρώπου. Μιά διήγηση, όμως, που διατρέχει με πεταχτά σχόλια και με την ταχύτητα που της προσδίδει η αποτυπωμένη προφορική τά της ένα ιστορικό κομμάτι περίπου εβδομήντα χρόνων.

Τελευταίες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα, πρώτο μισό του χίλια εννιακόσια και μία σειρά από πυκνά ιστορικά γεγονότα διαδέχονται τό ένα τό άλλο, ενώ εμείς εισπράττουμε τόν μακρινό τους απόηχο κάθε φορά, με τόν τρόπο που ή τύχη της οικογένειας συνδέεται μαζί τους.

Κάποιος σκοτώνεται, κάποιον ψάχνουν, κάποιος αναγκάζεται να ξενιτευθεί, κάτι ακούγεται για ρεβολουτσία, κάποιος ετοιμάζεται να εκδικηθεί και πάει λέγοντας.

Όσο κι αν φαίνεται περιέργο, τούς ανθρώπους αυτού του τόπου που έζησαν για αιώνες στον ιστορικό χώρο της Μακεδονίας, μετά την απελευθέρωσή της, ελάχιστα τούς νομιμοποίησε ή λογοτεχνία.

Ποιοί ήταν, πώς ζούσαν, πώς συμπεριφέρονταν, πώς μιλούσαν δεν έδειξε να ενδιαφέρεται σχεδόν κανείς. (Τό *Συννεφιάζει* του Λουντέμη, που έζησε ως έφηβος εδώ, είναι από τά λιγοστά κείμενα μαζί με τά «λογοκρινόμενα» κομμάτια του *Η ζωή εν τάφω* του Μυριβήλη, που έχουν συμπεριλάβει κάτι). Η Μακεδονία αντιμετώπιστηκε, πάντοτε, σαν ένα απαγορευμένο δωμάτιο με όλο τό περιεχόμενό του καταδικασμένο να λησμονηθεί και οι κάτοικοί της ως τρόφιμοι ενός τεράστιου σωφρονιστηρίου, όπου τό επίσημο κράτος και τά άρμόδια όργανά του είχαν τή δυνατότητα να έξασκοϋν πάνω τους γκάμα ολόκληρη από άυστηρά ποινολόγια.

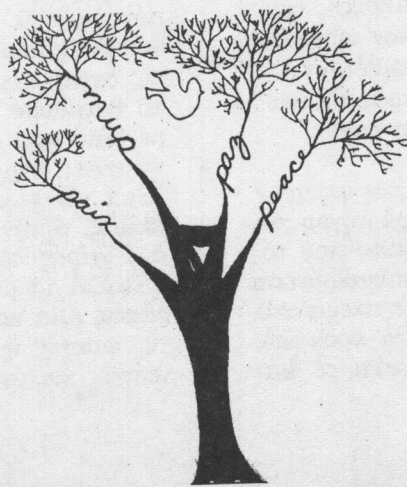
Ο Μέσκος διηγείται τήν ιστορία του *Μουχαρέμ* με θαυμαστή οικονομία λόγου αλλά και με διακριτικότητα, αφήνοντας, ουσιαστικά, πεδίο ελεύθερο στον αναγνώστη να αναρωτηθεί πάνω στα τεκταινόμενα με τήν άνεσή του, να απορήσει, να διαφανήσει, να σκαλίσει λίγο περισσότερο τό θέμα, να επανεξετάσει, ένδεχομένως, τίσ απόψεις του. Ο τίτλος που διαλέγει

–*Μουχαρέμ*– δεν είναι καθόλου τυχαίος και αν λάβουμε υπόψη τόν τρόπο με τόν όποιο τροφοδοτεί κάθε τόσο τόν αναγνώστη –έκτός της διήγησης του παππού– με πληροφορίες μέσα από πολλαπλά μικρά και έξαιρετικά ποιητικά σχόλια σε μία προσπάθεια να περιπλέξει τό κουκούλι του περιήφιμου για τήν εποχή του περάσματος, όπου ήταν ένγκατεστημένο τό χάνι ενός Τουρκαλβανού όνόματι Μουχαρέμ, αρχίζει να ξεφλουδίζει και να εμφανίζεται σιγά σιγά ή ουσία του όλου θέματος.

Κόμβος συνάντησης τό χάνι του Μουχαρέμ, όπου κατέλυν τά έμπορικά καραβάνια ταξιδεύοντας από Άνατολή και Δύση. Κόμβος συνάντησης και ολόκληρος ο χώρος της Μακεδονίας για αιώνες, με ένα πολυεθνικό πλήθος να κινείται και να κυκλοφορεί χύμα, ανταλλάσσοντας έμπορικά προϊόντα αλλά και διάφορες άλλες εμπειρίες, προσφέροντας ο καθένας τά δικά του ταπεινά υλικά, για να ύφαινεται ή κουρελού της κοινής καθημερινής ζωής τους.

Όλο αυτό τό πλέγμα, λοιπόν, ανθρώπινων ιστοριών, διαφορετικών φυλών, παραδόσεων, θρησκειών, γλωσσών, μυραδιών, γεύσεων και συμπεριφορών είναι δυνατόν να υποχρεούται να διασπασθεί κατά τήν τρέχουσα λογική στα έπιμέρους στοιχεία του με διαδικασίες διαχωρισμού χημικών ουσιών σε δοκιμαστικούς σωλήνες. Θα μπορούσε να ήταν μία έρώτηση, μεταξύ πολλών άλλων, που ή ιστορία του *Μουχαρέμ* άπευθύνει στους αναγνώστες της.

Πέρασα πριν από λίγες μέρες από τόν «μακρύ λαιμό» του Μουχαρέμ. Πρέπει να παρακάμψεις τώρα για να μπεις, αφού υπάρχει ο καινούργιος δρόμος. Είχε βραδιάσει και για να μετριάσουμε τίσ αντίρρησης του νυσταγμένου ανιψιού μου, του υποσχεθήκαμε πώς θα δοϋμε σε λίγο έναν βράχο, όπως αυτούς που κρύβονταν οι Ινδιάνοι και έστηναν ένεδρα στους καουμπόυδες. Όταν φτάσαμε, δεν φαινόταν απολύτως τίποτε. Ο μικρός παραπονώταν που είναι ο βράχος. Μονάχα τό μνημείο εκεί, σαν πελώριο νυφικό μέσα στη νύχτα, για τή μάχη που δώσαν οι άντάρτες με τούς Γερμανούς, μάς τρώμαζε λιγάκι.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

- ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΛΙΟΝΤΑΚΗΣ, *Μέ τό φῶς, ποιήματα, εκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα 1999, σ. 43.*

Ἐνδεκαετής σχεδόν ἡ κνοφορία τῆς ἀνά χεῖρας συλλογῆς τοῦ Χριστόφορου Λιοντάκη, γεγονός πού δίνει ἀφορμές γιά σχόλια θετικά καί συγκρίσεις ἐκ τοῦ ἀσφαλούς, μά καί ἀνευ νοήματος. Ἄν πιθανόν κάτι θά μπορούσε νά ἀποδοθεῖ στό πολύ τοῦ χρόνου, εἶναι οἱ ἀλλεπάλληλες στρωματώσεις, πού μαζί μέ τίς συνεχεῖς πυκνώσεις καί ἀραιώσεις συνιστοῦν τό βασικότερο χαρακτηριστικό τοῦ ἀνά χεῖρας ποιητικοῦ βιβλίου καί οἱ ὅποιοι, ὅμως, θά μπορούσαν εὐκολά νά ὀδηγήσουν στήν προσπάθεια δημιουργίας ἐνός ποιητικοῦ τοπίου ὀργιῶδους βλάστησης, ἀφθονίας ἀρωμάτων καί ποικιλίας γεύσεων, ἐν ὀλίγοις ἀγχωτικῆς παραθετικότητας. Ἀντίθετα, ἐδῶ κυριαρχεῖ ἡ λιτότητα, πού ἀντέχει τό βάρος τῆς πολλαπλότητας καί σάν ἰστός συγκρατεῖ τά αἰσθήματα μά καί τά νοήματα ἀνάμεσα στό θυθό καί τόν ἀφρό. Ἡ εἰκόνα, ἀκολουθώντας τούς κανόνες κάποιας ἀγνωστῆς καί μαγικῆς τεχνικῆς ἀλχημιστοῦ, ἀφήνει νά διακρίνονται τά ἐπάλληλα στρώματα πού τήν συνιστοῦν ἀλλά καί πού τήν ἴδια στιγμή τήν ἀναλύουν καί τή διαθλοῦν. Καί ἄλλοτε, στό μέσον τῆς παλινδρομικῆς κίνησης, ἡ εἰκόνα ἀναδύεται καί ἀποδίδεται στήν τριδιάστατη ἀποτύπωσή της, φωτίζοντας καί τονίζοντας τούς εὐκρινεῖς καί ἀπολύτως ὀρισμένους, στό χῶρο καί τό φόντο τους, ἐπιγραμματικούς στίχους.

Τά ἐνδοθεν ἀγάλματα φωτίζει

Σ' αὐτούς ἀκριβῶς τούς στίχους ὁ ρυθμός εἶναι ἰσορροπημένος, βρίσκεται σέ πλήρη ἀντιστοιχία, ἄλλοτε κουβαλᾷ μέ χαρακτηριστική ἀνεση τίς λέξεις καί ἄλλοτε ἀλαφροπατάει πάνω τους. Μά αὐτή εἶναι ἡ ἐξαίρεση, γιατί καί ὁ ρυθμός δοκιμάζεται ἀπό τήν ἰσχὺ τῶν συσσωματώσεων, στίχοι τραχεῖς ἐναλλάσσονται, ἀπνευστί, μέ ἄλλους «περιπατητικούς», ἡμιστίχια, λέξεις, κάποτε καί τμήματα λέξεων συνιστοῦν ἐστίες ἔτοιμες νά ἐκτραγοῦν, οἱ ὅποιοι διαθέτουν ἐνέργεια πολλή, πάντα κατευθυνόμενη πρὸς τά ἔσω τοῦ ποιήματος, κάνοντας πάλι ἀνάγλυφη τήν ἐπιφάνεια.

Τά ποιήματα τοῦ Χριστόφορου Λιοντάκη ἀποτελοῦν ἀσφαλῆ δείγματα σύγχρονου λυρικοῦ λόγου καί ἡ ἰδιαιτερότητά τους συνίσταται στόν τρόπο πού τό λυρικό ὑποκείμενο συνεχῶς θαμπώνει, ἀπομακρύνεται καί ἐν τέλει ἀπορροφᾶται. Ὁ λυρισμός ἀντικειμενικοποιεῖται καί εἶναι ἐδῶ δεχόμενος ἀλλά ὄχι προκαλῶντας ἐπισκέψεις, μάλλον ἀπρόθυμος ἀπέναντι σέ δια-

στικούς περιηγητές ἀλλά ἀνοικτός στοὺς ἐραστὲς τῆς μεστῆς σοφίας καί τῆς ἐξαντλητικά δουλεμένης ὁμορφιάς, ὅπου τόν ὀδηγεῖ, χαρίζοντάς του ἀπλόχερα τά δῶρα, ἡ διαχρονικὴ προσέγγιση τῶν πηγῶν του.

*Ἡ παγωμένη δρόσος τῆς νυκτός
πάνω στίς τριανταφυλλίες τοῦ βενζινάδικου
ἀλλιῶς ἐρμήνευε τό χρόνο.*

- ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΒΑΡΑΣ, *Μέσα Θάλασσα, ποιήματα, εκδόσεις Σοκόλη, Ἀθήνα 1999, σ. 103.*

Ὁ κριτικός Γιάννης Κουβαρᾶς ἔχει πίσω του μιά ἀξιόλογη καί διακριτὴ διαδρομὴ, ἐπικεντρωμένη στήν ποίηση καί ἰδιαίτερα σ' αὐτὴ τῶν νεότερων. Κείμενά του δημοσιεύονται σέ ἐφημερίδες καί περιοδικά, ἐνῶ τόν τελευταῖο καιρὸ οἱ συχνότερες συνεργασίες του εἶναι στήν *Καθημερινή* καί ἐδῶ στόν *Πολίτη*. Παρ' ὅτι ὅμως ὀλιγογράφος καί διαχέομενος καί ὡς ἐκ τούτων ἀσυνεπῆς στίς προθεσμίες (ὅπως μπορῶ νά διαβεβαιώσω...), πάντα βρίσκει τόν τρόπο νά συνεργάζεται καί μέ ἐντυπα μικρῆς κυκλοφορίας καί ἀπήχησης, ἀδιαφορώντας γιά τήν ἐμβέλειά τους, ὅπως, σέ κάποιες περιπτώσεις, ἀκόμη καί γιά τήν ἐν γένει ποιότητα τῶν ἐντύπων αὐτῶν, πιστευόντας πῶς τό κάθε κείμενο λέει, ἀπὸ μόνο του, αὐτὰ πού ἔχει νά πεῖ καί ἀκόμη πῶς χρυσός μπορεῖ νά βρεθεῖ καί στό πιό φτωχὸ ὄρυχειο.

Ἐπαρκέστατος φιλόλογος, ἐπέλεξε νά ἀναλῶνεται, κυριολεκτικά, στή μέση ἐκπαίδευση, χωρὶς νά κάνει χρῆση τοῦ ἀπὸ ἔτη πολλὰ ἀποκτημένου διδακτορικοῦ του, ἀφοῦ ποτέ, καί κατ' ἐπιλογὴν του, δέν ὑπέβαλε αἴτηση σέ κάποιο πανεπιστήμιο. Φίλος καί κοντοχωριανός, μιά ζωὴ τόν θυμᾶμαι ἀπορροφημένο καί χαμένο στά διαβάσματά του, πάντα μέ ἓνα βιβλίο στό χέρι, πάντα μέ τὴ βουκέντρα τῆς ἀνάγκης νά τόν τυραννᾷ. Ποτέ νά μὴν κρύβει τήν καταγωγή του, τίς ἀντιφάσεις καί τά ὄριά του, τίς ἀνασφάλειες καί τίς ἀνεπάρκειες του, τίς ἀγάπες, τίς προτιμήσεις καί τό θαυμασμό του, δηλαδή, ἀπόλυτα συμφιλιωμένος μέ αὐτό πού εἶναι, μέ αὐτό πού ἐπιλέγει καί μπορεῖ νά κάνει, συμφιλιωμένος μέ τήν *πετραῖα μοῖρα* του. Ἔτσι τόν ξέρω τόν Κουβαρᾶ, δέν μπορῶ νά τόν δῶ ἀλλιῶς, αὐτόν ἀκριβῶς τόν Κουβαρᾶ βλέπω καί στό ἀνά χεῖρας ποιητικὸ βιβλίο του.

Πολλὰ τά μόντο, ἄπειρες καί ἀπλόχερες οἱ ἀφιερώσεις (μία καί στόν γράφοντα), χυμῶδεις εἰκόνες τῆς φτωχῆς ἡμιορεινῆς Κυνουρίας, στιγμῆς οἰκογενειακῆς καί ἀναμνήσεις παιδικῆς, ἀναφορῆς στοὺς

μαθητές του, ποιήματα «φιλολογικά» και «γραμματολογικά», γεγονότα της δεκαετίας του '40 και άλλα σύγχρονα και καθημερινά. Ποιήματα εξαιρετικά να συνυπάρχουν με άλλα που ο ίδιος πολύ αυστηρά θα τα έκρινε, αν περιλαμβάνονταν σε κάποιο υπό κρίσιν βιβλίο, ακόμα και τυπογραφικές, δηλαδή διορθωτικές άβλεψίες. Μήπως ο Κουβαράς δεν μπορεί να βγει έξω απ' τα ποιήματά του και να τα κρίνει, μήπως αδιαφορεί; Νομίζω πως η απάντηση είναι διττή. Βεβαίως και μπορεί, αν κρίνουμε απ' το άκροτελεύτιο και επιλογικού χαρακτήρα ποίημα, όπου αυτό ακριβώς κάνει, ανακαλώντας ως μεσοπολεμικό πρόγονό του τον άδοξο ποιητή Μυλωνογιάννη. Κρίνει τα προηγηθέντα με τή γνώση και τήν πεποίθηση πως για έναν και μοναδικό στίχο, για εκείνη τή μοναδική στιγμή του θαύματος, γίνεται όλη αυτή η φασαρία, γράφονται ποιήματα και εκδίδονται βιβλία. Τά άλλα όλα εις μάτην; Όχι, γιατί δεν είναι εκ του περισσού η λόγω έλλειψης τρόπων και μέσωσιν επικοινωνίας. Είναι εκ του υστερήματος, αλλά έχοντας μεγαλώσει στα ύψιπεδα του Πάρνανα, στο Ξεροκάμπι, του έχει γίνει φύση τό δούναι παρά του μή έχοντος. Σάν τόν παππού, που ποτέ δεν τόν άφησε να κοιμηθεί νησιτικό και προπαντός *άπαραμύθητο*... Όμως, η κάθοδος του Κουβαρά από τό Ξεροκάμπι δεν είναι αυτή του άγριμου, ούτε η άλλη με τίς ασήκωτες πλάκες. Μάλλον αυτόαρκης και πλούσιος, πλήρης αισθημάτων, γνώσης και αντιφάσεων. Στο μπαλωμένο σακούλι του έχει βότανα αρκετά: μιά χεριά για τόν καθένα.

- **ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ**, *Τό κακό σπυρί*, ποιήματα, έκδόσεις Έλλέβορος, Άργος 1999, σ. 32.

Τριάντα δύο σελίδες έπαρχίας. Γιατί άλλο έπαρχιώτης, άλλο έπαρχιακός και άλλη η ζωή στήν έπαρχία. Καί η ποίηση άλλη εκεί. Άν μάλιστα είσαι και άριστέρος, ακόμα χειρότερα: *τί νά πώ για τήν Πρωτομαγιά / Ούτε παπαρούνες / Ούτε αίμα*. Άλλη η όψη τών πραγμάτων, επίπονη και επώδυνη η διαδικασία να φιλιώσεις με τήν τά πάντα περιβάλλουσα και τόσο κοινή σε όλες τίς μικρές πόλεις «ιδιαιτερότητα». Άν γράφεις και σχετικά ποιήματα, τά πράγματα ακόμα πιο δύσκολα: *Οί δρομείς αίφνης / Σταματούν / Καί παίρνουν ταξί / Για τήν κεντρική πλατεία τής πόλεως / Όπου ο δήμαρχος / Φορώντας τά καλά του / Έχει ανάψει τίς ψησταριές*. Άλλος τής έπαρχίας ο λόγος και άλλου η αναζήτηση ενός προσώπου μέσα στή γενίκευση: *Σάν μαύρος αρχάγγελος / Ο θάνατός σου / άπλώθηκε στα χωριά / Καί οί άδειες στέργες / Δάκρυσαν / Είπαν οί γέροι / Γκαστριώστε τίς γυναίκες σας / Ποτίστε τά πουλάρια / Γιατί ο καιρός αλλάζει / Κι ο άπόβλητος / Μασάει τό δυόσμο*.

- **ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΓΛΑΣ**, *Τό μαύρο χιόνι*, ποιήματα, έκδόσεις Έλλέβορος, Άργος 1999, σ. 40.

Άκριβώς τό αντίθετο απ' τό προηγούμενο: *ΧΩΡΙΣ / Τών πατρικίων και τών πληθειών τό ένδυμα / Χωρίς πλοία νά διασχίζουν νύχτες τα κανάλια / Έτσι θά μιλήσω / Ρακένδυτος μέσα στήν πανοπλία μου / ΧΩΡΙΣ λόγο*.

- **ΦΩΤΗΣ ΜΟΤΣΗΣ**, *Τό μικρό άπέραντο*, ποιήματα, έκδόσεις Έλλέβορος, Άργος 1999, σ. 32.

Ό κόσμος όλος μιά πολίχνη: ο λόγος αποφεύγει τό έδαφος, προσπαθει, δυό μέτρα ψηλότερα, να ξεπεράσει τόν όρίζοντα του κάμπου, τά επίπεδα τών αισθημάτων τόν καθηλώνουν, τό μικρό άπέραντο είναι τό όριο και τό έδαφος τής ποίησης.

- **ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΜΠΑΡΔΑΚΟΣ**, *Έι Λούντβιχ*, διηγήματα, έκδόσεις Έλλέβορος, Άργος 1999, σ. 32.

- Αυτά μόνο έχω γράψει από τότε, μουρμούρισε λυπημένα καθώς έτριβε τά χέρια του να ζεσταθει.

Κώστας Βούλαρης

- **ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ**

Γεραλής Σωτήρης, *Κλίμακες*, έκδ. Γαβριηλίδης, Άθήνα 1999, σ. 56.

Καραγκούνης Βασίλης, *Πίσω απ' τό παράθυρο*, έκδ. Ύψιπεδο, Άθήνα 1999, σ. 72.

Καρτέρης Γιώργος, *Στόν άστερισμό του Κυνός*, σχέδια Γιώργη Βαρλάμου, Άθήνα 1999, σ. 99.

Μακροδημήτρης Άντώνης, *Δύσκολη ύποχώρηση*, έκδ. Γαβριηλίδης, Άθήνα 1999, σ. 47.

Μαρκόπουλος Χρήστος, *Στοχασμοί κι άρπιάσματα*, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, σ. 65.

Μαρκόπουλος Χρήστος, *Άλέξανδρος και Διογένης*, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, σ. 181.

Ραζέλου Κατερίνα, *Ήρωική άρετή*, έκδ. Άγρα, Άθήνα 1999, σ. 37.

Στεφανίδης Γιάννης, *Τό έλιξήριο του έρωτα*, έκδ. Σίγμα, Άθήνα 1999, σ. 125.

Μιχάλης Πιερός, *Μεταμορφώσεις πόλεων*, έκλογή ποιημάτων-Άγαθοπούλου, Στο δωμάτιο, διηγήματα, έκδ. Νεφέλη, Άθήνα 1999, σ. 78.

Φλώρος Κατσουρός, *Ταξίδι στή Φλωρεντία*, μυθιστόρημα, έκδ. Παρουσία, Άθήνα 1999, σ. 198.

Ήουγκούστο Ρόα Μπάστος, *Ο Κατήγορος*, μτφρ. Στράτος Ίωαννίδης, έκδ. Έκκρεμές, Άθήνα 1999, σ. 413.

Κυριάκος Τσακίρης, *Οι πόρτες του διαβόλου*, αφήγηματα, έκδ. Όδυσσέας, Άθήνα 1999, σ. 367.

Μαίρη Γυφτάκη, *Η μυστική φωνή της θάλασσας*, ποιήματα, έκδ. Μανδραγόρας, Άθήνα 1999, σ. 64.

Κώστας Πάσης, *32 + μία φορές έρωτα*, ποιήματα, έκδ. Μανδραγόρας, Άθήνα 1999, σ. 41.

Δημήτρης Μίγγας, *Τών κεκοιμημένων*, διηγήματα, έκδ. Πόλις, Άθήνα 1999, σ. 218.

● ΘΕΩΡΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ - ΔΟΚΙΜΙΑ

Καραβασίλης Γιώργος, *Έπί τάπητος*, έκδ. Γαβριηλίδης, Άθήνα 1999, σ. 246.

Πρασσάς Νίκος, *Οί περί της ποιήσεως όρισμοί*, Α΄, έκδ. Κοινότητας Μακρινίτσας, Μακρινίτσα 1999, σ. 207.

Μαρία Κέντρου-Άγαθοπούλου, *Δοκίμια και δοκιμασίες*, έκδ. Νησίδες, Σκόπελος 1999, σ. 114.

● ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

Παπαϊωάννου Παναγιώτης, *Η υπόθεση των «Σατανιστών» της Παλλήνης*, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, σ. 201.

● ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Edelman Murray, *Η υπόθεση του πολιτικού θέματος*, μτφρ. Άρχοντή Κόρκα, πρόλογος-επιμέλεια Νίκος Δεμερτζής, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, σ. 239.

Grove Andrew, *Μανάτζμεντ ύψηλης απόδοσης*, μτφρ. Έφη Κούκουλα, επιμέλεια Μαρία Άνδρέου, έκδ. Κριτική, Άθήνα 1999, σ. 339.

Ραμονέ Ίγνάσιο, *Η τυραννία των ΜΜΕ*, μτφρ. Φωτεινή Μουγκούση, έκδ. Πόλις, Άθήνα 1999, σ. 164.

Σίφριν Άντρέ, *Έκδόσεις χωρίς έκδότες*, μτφρ. Κίττυ Ξενάκη, επιμέλεια Άννα Σταυροπούλου, έκδ. Πόλις, Άθήνα 1999, σ. 139.

● ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Lubman Niklas, *Νομιμοποίηση μέσω διαδικασίας*, μτφρ. Κωνσταντίνος Βαθιώτης, έκδ. Κριτική, Άθήνα 1999, σ. 389.

● ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Άντώνης Μακρυνδημήτρης, *Ο «Μεγάλος Άσθενής». Η μεταρρύθμιση και ό έκονυχρονισμός της Δημόσιας Διοίκησης*, πρόλογος Προκόπης Παυλόπουλος, Γιώργος Άλογοσκούφης, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, σ. 412.

Σωτήρης Δημητρίου (έπιμ.), *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, έκδ. Ίδεοκίνηση, Άθήνα 1997, σ. 227.

Λεωνίδας Λουλούδης, Βασιλική Γεωργιάδου, Γιάννης Σταυρακάκης, *Φύση, Κοινωνία, Έπιστήμη στην εποχή των «τρελών άγγελάδων». Διακινδύνευση και Άβεβαιοτητα*. Έπίμετρο Μιχάλης Παπαγιαννάκης, έκδ. Νεφέλη, Άθήνα 1999, σ. 212.

Martha C. Nossbaum, *Υπέρ πατρίδος. Πατριωτισμός ή Κοσμοπολιτισμός;*, έκδ. Scripta, Άθήνα 1999, σ. 187.

Πάρις Βαρθαρούσης, *Οι ρίζες των Διεθνών Σχέσεων, σχηματισμοί διεθνών σχέσεων στις αρχαίες ελληνικές πόλεις. Η συμβολή των αρχαίων Έλλήνων*. Έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, σ. 396.

● ΙΣΤΟΡΙΑ

Παντελής Μούτουλας, *Ωρίων. Γιάννης Μιχαλόπουλος, μέ την Άριστερά στον Μεσοπόλεμο, στην Έθνική Άντίσταση, στη μεταπολεμική Ελλάδα*, έκδ. Θεμέλιο, Άθήνα 1999, σ. 315.

Κωστής Παπακόγκος, *Καπετάν Μάρκος. Ο έμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα 1945-1949*, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1999, τόμοι Α και Β, σ. 853.

Μάικλ Ράτνερ, Μάικλ Στίβεν Σμιθ, *Ο Τσέ Γκεβέρα και τό FBI*, έκδ. Μαύρη Λίστα, Άθήνα 1999, σ. 238.

Μιχάλης Άναστασιάδης, *Γκουεβέρα*, έκδ. Δρυμός, Άθήνα 1999, σ. 46.

Πλανόδιον
ΑΘΗΝΑ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1999

ΥΡ. ΛΑΣΚΑΡΙΣ: Πόντο παρμιαίο ε. Ν. ΛΟΓΙΘΕΤΗΣ: Τρία πλάσι ε. Γ. Ν. ΟΥΚΑΡΙΣ: Τραπέζι πλάσι ε. ΑΤΤ. ΣΙΑΦΡΑ: Τραπέζι παρμιαίο ε. Ο. ΊΝ. ΟΑΡΙΤΕΙ: Τραπέζι παρμιαίο. Απόδοση Κ. Γ. Κουφοπούλου ε. Μ. ΠΡΑΤΙΚΑΚΗΣ: Ποίημα ε. ΣΤ. ΚΟΝΤΟΛΙΑΣ: Δημοσιολογία. Ημερολόγιο. Έκδ. Τρ. Περιοδικού ε. Α. Λ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ: Πόντο παρμιαίο ε. Γ. ΡΕΜΑΝΙΣ: Σύντομο από διάγραμμα ε. ΑΡ. ΑΛΕΞΙΔΗΣ: Τραπέζι παρμιαίο ε. Δ. ΑΡΑΜΙΟΣ: Αλόγουρα ε. Σ. ΓΟΥΝΕΛΑΣ: Η παγκόσμια διαπραγματευτική της Διαδικασίας Κοινή η. Κ. ΡΥΤΣΙΝΗΣ: Τραπέζι παρμιαίο ε. Κ. ΚΑΡΤΕΛΙΑΣ: Δύο στίχοι ε. Κ. ΚΟΥΤΗΣ: Τραπέζι παρμιαίο. Απόδοση Β. Ηλιογεωργίου ε. Ν. ΓΕΩΡΓΙΟΥΔΗΝΟΥ: Τραπέζι παρμιαίο ε. Α. ΣΥΤΗΡΑ:

Ο ΣΠ Π ΜΑΝΤΕΛΕΣΤΑΜ
Γιά τόν συνομιλητή
* ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΕΙΡΗΝΙΑ ΚΡΥΣΤΟΦΩΣΚΑΛΙΑ *

ΠΟΥΛΟΙ: Για το κοινό της Εργασίας Έκδ. Η. Σαμας ε. ΕΥΓ. ΚΡΥΣΤΟΦΩΣΚΑΛΙΑ: Έκδ. Μικροκομίας ε. ΕΝ ΠΑΡΕΣΣΕ Γ. ΑΡΑΤΗΣ, Μ. ΠΕΡΕΣΣΕ, Ν. Α. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. ΠΑΤΙΑΝΗΣ, Φ. ΤΕΡΖΑΚΗΣ, Ν. ΑΒΕΡΤΗΣ, Σ. ΠΑΣΤΑΚΑΚΗΣ, Κ. ΒΟΥΓΑΡΗΣ, Γ. Σ. ΒΛΑΧΟΣ
* Έργασίο - κομμάτι ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΕΡΟΣ *

30

ΓΙΑ ΤΟΝ «ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΑΝΤΙΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟ»

Άγαπητοί φίλοι,

Ευχαριστώ θερμά τόν Στρατή Μπουρνάζο για τή μνήμη του (σπάνιο δῶρο στίς μέρες μας...) αλλά και για τίς ανησυχίες πού τού προκάλεσε ή πρόσφατη πρότασή μου για ένα νέο, δημοκρατικό ὅμως, αντικομμουνισμό. Τό περιοδικό σας θά μου ἐπιτρέψει, ἐλπίζω, ὀρισμένες ἐξηγήσεις.

1. Ὑπενθυμίζω ὅτι οἱ ἐπίμαχες λέξεις τού ἄρθρου μου στό *Βῆμα* ἀκολουθοῦν συγκεκριμένη ἀναφορά στήν «ἐξέλιξη τού παπαρηγικοῦ ΚΚΕ». Ὅτι δέν ὑπάρχει ἀναφορά σέ καταστολές ἢ ιδιὼνυμα μήτε σέ λογοκρισίες. Ὁ προτεινόμενος ἀντικομμουνισμός στόχο ἔχει «τήν προσωρινή ἔστω ἀπομόνωση» τού παπαρηγικοῦ ΚΚΕ. Νομίζω ὅτι τό κείμενό μου δέν ἐπιτρέπει γενικεύσεις μήτε και ιστορικές ἀναφορές σέ διώξεις.

2. Ὡστόσο, τό κομμουνιστικό κίνημα ἔχει ὄντως ὑποστῆ ἀπίστευτους κατατρεγμούς. Ποιός δέν γνωρίζει ὅμως ὅτι πρωταγωνίστησε σέ ἀνάλογες, ποιοτικά και ποσοτικά, διώξεις ὀπαδῶν του και

ἀντιπάλων του, παντοῦ στόν κόσμο και ἐδῶ; Συχνά, οἱ μή κομμουνιστές ἔχουν καταδικάσει ἔμπρακτα ὑπαρκτά ἐγκλήματα τους. Δέν γνωρίζω παρά γενικόλογες και φλού καταδικές τῶν ἐγκλημάτων τῶν ἡγεσιῶν τού ἐπίσημου ἐγχώριου κομμουνιστικοῦ κινήματος, για νά περιοριστῶ σέ αὐτό. Ἀκόμα και σήμερα δέν ἔχουμε πλήρη ἀποκατάσταση τῆς τιμῆς τῶν θυμάτων του. Ἄν θέλουμε λοιπόν ιστορικές ἀναφορές σέ ἀπαράδεκτες διώξεις, ἄς τίς σκεφτοῦμε ὅλες χωρίς ἰδεολογικές ἐπιλογές.

3. Τό παπαρηγικό ΚΚΕ, πού κανένας δέν διώκει πλέον, ἔχει μετατρέψει τήν πολιτική σέ ζούγκλα, πρακτικά, ἠθικά και λεκτικά. Συμμαχεῖ μέ τήν Ἀκροδεξιά και τούς ὑπερεθνικιστές και κάθε δημοκρατικός και προοδευτικός ἀντίπαλός του χαρακτηρίζεται «χαφιές», «προδότης», «πράκτορας». Πῶς εἶναι δυνατός ὁ ὁποῖος διάλογος μαζί του και γιατί δέν εἶναι πιά ἐπιτακτικά ἀναγκαῖα ἢ ἀπομόνωσή του, πού τή θέλει κίόλας, διότι αὐτό ἀποκλείει τούς

ἄλλους, ὥστε νά μήν καταξιώνεται ὁ ἄλλοπρόσαλλος ἀκραῖος δεξιολογιστερός ἀκτιβισμός του ὡς ἔκφραση δημοκρατικότητας και προοδευτισμοῦ; Πιστεύω ὅτι ἡ πολιτική σύγκρουση πού ὀρχηστρώνει δέν μπορεῖ πλέον νά μένει χωρίς ἀπάντηση.

4. Ὅσο οἱ κομμουνιστές ἦταν στή χώρα μας ὑπό διαγμό, θεωροῦσα ζήτημα τιμῆς νά ἀποφεύγω κατά τό δυνατό μετωπικές συγκρούσεις πού θά μπορούσαν νά ἐνισχύσουν τούς διῶκτες. Ἀπό τό 1974 ἔχουμε καθεστῶς ἐλευθερίας πού δέν αἰτιολογεῖ πλέον τέτοιες πρακτικές ἀλλά μήτε και ἰδεολογικούς ἐκβιασμούς ἀπό μέρος ἐνός κόμματος πού θά ἔπρεπε κάποτε, ἐκτός ἀπό τό ρόλο τού γενικοῦ εἰσαγγελέα στό ὄνομα μιᾶς ἰδεολογίας πού ποδοπάτησε, νά καταλάβει τή σημασία και τῆς ἀναγκαῖας ἀπολογίας του για τίς τόσες κατάμαυρες σελίδες τῆς ιστορίας του.

Ευχαριστῶ για τή φιλοξενία.

Ριχάρδος Σωμερίτης

